

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ВИЩОЇ ТА ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ»

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

СТИСЛИЙ ВИКЛАД

Посібник

для підготовки до іспиту іноземців,
осіб без громадянства, які мають намір бути
прийнятими до громадянства України

Київ
2024

УДК 372.48 (075.8)

I89

Рекомендовано Науково-методичною радою Науково-методичного центру ВФПО
(протокол від 19.12.2024 № 4)

Укладачі:

ГОЛОВКО Володимир Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;
ЖЕЛІБА Олександр Володимирович, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя;
ЗАХАРЧЕНКО Євген Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

ПОГУЛЯЄВ Олександр Ігорович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Рецензент: МОГИЛЬНИЙ Леонід Петрович, доктор історичних наук, професор кафедри давньої та нової історії України історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Відповідальні за випуск: методисти Ірина ЛЕПЕХА, Ірина СЄРОВА
(Державна установа «Науково-методичний центр вищої та фахової передвищої освіти»).

Редактор:

Ірина СЄРОВА
Людмила ТАЛЮТА

I89 Історія України стислий виклад : посібник для підготовки до іспиту іноземців, осіб без громадянства, які мають намір бути прийнятими до громадянства України. — Київ : Науково-методичний центр ВФПО, 2024. — 258 с.

ISBN 978-617-7283-75-0

Збірник містить матеріали з історії України, скомпоновані відповідно до програми іспиту з історії України для іноземців, осіб без громадянства, які мають намір бути прийнятими до громадянства України.

На обкладинці — Карта України з сайту <https://about-ukraine.com/>

ISBN 978-617-7283-75-0

УДК 372.48 (075.8)

© Державна установа «Науково-методичний центр вищої та фахової передвищої освіти»

Усі права охороняються. Жодна частина цього видання не може бути відтворена в будь-якій формі без письмової згоди Державної установи «Науково-методичний центр вищої та фахової передвищої освіти».

ПЕРЕДМОВА

Відомий філософ доби Відродження сказав: «Рослина без коріння всихає, людина без минулого не живе». У XVII ст., коли європейські митці та науковці почали активно вивчати історичну спадщину своїх народів задля доведення самобутності й оригінальності культури кожного з них, ці слова стали символічними.

Історія — це наука, яка вивчає минуле людства. Вона охоплює всі аспекти людської діяльності, від політичних та економічних подій до культурних і соціальних змін. Історія України — це історія нашого народу, наших героїв і наших досягнень. Вивчення історії України допомагає нам краще зрозуміти себе, свій народ і світ навколо.

Посібник укладено відповідно до програми іспиту з історії України для іноземців, осіб без громадянства, які мають намір бути прийнятими до громадянства України. Це стислий виклад подій та фактів, які допоможуть у підготовці до іспиту та дадуть відповіді на питання тестових завдань.

Маємо сподівання, що напрацьовані матеріали стануть у пригоді для всіх, хто має намір бути прийнятим до громадянства України.

Авторський колектив

РОЗДІЛ I

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1.1. Давня історія України

1.1.1. Початок залюднення території України

Залюднення територій України відбувалося у період палеоліту, приблизно 1 млн років тому, із Заходу на Схід. Найдавнішу стоянку давніх людей на території України зафіксовано неподалік селища Королево у Закарпатській області. Королево є багатопаровим поселенням, місце стоянки давніх людей, куди приходили поселенці в кілька хвиль у проміжку від 1 млн до 50 тис. років тому.

Найдавніша стоянка давніх людей на території України зафіксована неподалік селища Королево у Закарпатській області

На території України знайдено низку палеолітичних стоянок, що демонструють досить ранній етап заселення України. Варто зауважити, що ці поселення представлені як на Заході, так і на Сході країни, як на Півночі, так і на Півдні, зокрема в Криму. На Півдні України — це стоянка Киїк-Коба на території Кримського півострова. На території цієї стоянки виявлено поховання дитини неандертальця. Прикметно, що пам'ятки Киїк-Кобинської культури не мають аналогів за межами Криму, що робить цю культуру унікальною. На Півночі — Мізинська стоянка — одна з найвизначніших пам'яток палеоліту в Європі, розташована біля с. Мізин Чернігівської обл., де було знайдено стаціонарні житла давніх людей із кісток мамонта, спеціальні ями-сховища та палеолітичні майстерні. Окрім цього, було знайдено знахідки первісного мистецтва — стилізовані жіночі фігурки та браслет з меандровим орнаментом. Вікентій Хвойка, відомий археолог, який відкрив чимало археологічних культур на українських землях наприкінці XIX — на початку XX ст., знайшов Кирилівську стоянку — поселення мисливців на мамонтів на території сучасного міста Києва.

На Сході до палеолітичних стоянок належить Амвросіївська на території Донецької області, де було знайдено кістковище бізонів, приблизно 500 особин.

Загалом залюднення відбувалося протягом періоду палеоліту і охоплювало значний проміжок часу. Вочевидь, що територією України давні люди як проходили повз, мігруючи далі на Схід, так і зупинялися тут на значний проміжок часу, про що свідчать чисельні археологічні знахідки. Загалом матеріальна культура перших людей, що залюднювали Україну за доби палеоліту, представлені примітивними знаряддями праці з кремнію та обсидіану. Це шкребки, ножі, оброблена кістка, трапляються і предмети первісного мистецтва, як-от бивні мамонта з різьбленням, меандровий браслет, просвердлені панцирі морських черепашок тощо.

1.1.2. Особливості Трипільської культури (матеріальний світ і господарство)

Вивчаючи стародавній період історії людства, дослідники часто не можуть встановити назву, якою послуговувався той чи інший народ, що мешкав на території України, або ж назву, якою іменували цей народ більш розвинені сусіди, які мали писемність, чії джерела дійшли до нашого часу і є доступними для дослідників. У таких випадках вчені-археологи застосовують термін археологічна культура. **Археологічна культура** — сукупність матеріальних знахідок одного періоду, розміщених на конкретній території, що мають спільні характерні риси. Назву таким археологічним культурам дають або за характерною рисою матеріального світу, або за місцем, де вперше цю культуру було відкрито. Саме так в 1893 р. біля села Трипілля на Київщині археолог Вікентій Хвойка відкрив низку старожитностей, що згодом отримали назву **Трипільська археологічна культура**.

Трипільська культура належить до періоду мідно-кам'яної доби (енеоліт) та ранньої бронзи, охоплює проміжок часу IV – III тис. до н.е. Загалом територія Трипільської культури була поширена на території між Дніпром та Дністром і займала переважну частину Правобережжя України.

Для виготовлення знарядь праці та зброї трипільці використовували креміль, каміль, кістку або рїг. Основою економіки трипільців було відтворювальне господарство — землеробство та тваринництво. Характерною рисою матеріального світу трипільців

Трипільська культура належить до періоду мідно-кам'яної доби (енеолїт) та ранньої бронзи, охоплює проміжок часу IV – III тис. до н.е.

було виробництво яскравої багатоколірної кераміки великих розмірів. Яскрава і витончена орнаментація кераміки була досить винятковою для того часу в цьому регіоні. Великі керамічні горщики для зберігання зерна — піфоси були оригінально оздоблені, спроби

інтерпретації орнаменту трипільців і досі викликають палкі дискусії. Специфічною категорією керамічних виробів були моделі стільців, саней, сокир і навіть будівель. Релігійні вірування трипільців базувалися на культі родючості землі. На трипільських поселеннях дослідники знайшли антропоморфні жіночі фігурки.

Винятковими для того часу були і поселення трипільців, що отримали з-поміж учених назву «**протоміста**». Трипільці будували прямокутні, часто двоповерхові великі будинки типу куреня з двобічним дахом. Ці будинки вибудовували певним чином, формуючи велику скупченість. Власне ці скупчення будинків і називають протомістами. Площа таких протоміст, за оцінками дослідників, становила 100 – 340 гектарів.

Протоміста й орнаментована розвинена кераміка є найбільш винятковими рисами Трипільської культури, що виокремлюють її з-поміж інших того часу.

1.1.3. Кочові народи. Скіфське царство (Товста могила. Золота пектораль)

Історія України невідривно пов'язана з пограниччям між кочовим агресивним рухливим світом на Півдні у степу та осілим доволі статичним світом землеробів, що проживали на півночі лісостепу та в лісовій зоні. У стародавні часи на українських теренах домінували

кочівники. Період раннього залізного віку — I тис. до н. е. (X – I ст. до н.е.) позначився почерговим перебуванням трьох кочових народів на Півдні України в районі причорноморських степів, а саме: кіммерійців, скіфів та сарматів.

Кіммерійці — найбільш давній кочовий народ, що проживав на території України протягом X – VII ст. до н.е. Збереглися незначні писемні свідчення та небагато археологічних знахідок щодо кіммерійців. Перша згадка назви народу «кіммерійці» згадується у поемі давньогрецького поета Гомера «Одіссея», опис життя та побуту кіммерійців уміщено в роботі давньогрецького автора Геродота «Історія». Згідно з розповіддю Геродота кіммерійців витіснили нові племена кочових скіфів, тож кіммерійці були змушені перейти Північний Кавказ до Малої Азії. Археологічні дослідження демонструють надзвичайну близькість матеріальних культур кіммерійців та ранніх скіфів, що ускладнює спроби детального опису побуту скіфів на основі матеріальних знахідок.

Період раннього залізного віку – I тис. до н.е. (X – I ст. до н.е.) позначився почерговим перебуванням трьох кочових народів на Півдні України в районі причорноморських степів, а саме: кіммерійців, скіфів та

Перебування **скіфів** загалом датується VII – III ст. до н. е. У скіфів, як і у кіммерійців, були царі. Скіфам вдалося створити прототип держави — так зване Скіфське царство, розквіт якого припадає на V – IV ст. до н. е. і пов'язане із правлінням царя Атея, який об'єднав частину скіфських племен і розпочав просування свого впливу на Балкани. В античному місті Ольвія карбувалася монета із його зображенням. До скіфського царства входили кілька груп племен, Геродот їх перераховує як царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-землеробів та скіфів-орачів. Територія Скіфського царства, на думку дослідників, охоплювала майже всю територію України. Переважно кочові і царські скіфи концентрувалися на Півдні України у зоні степу, скіфи-орачі та скіфи-землероби, імовірно, були місцевим осілим населенням, що сплачував данину скіфам. У стародавні часи данину сплачували у

натуральному вигляді, скоріше за все, це було зерно. Однією із причин переселення скіфів у степи Північного Причорномор'я і витіснення кіммерійців історики вважають бажання взяти під контроль торгівельні маршрути між осілими землеробами та грецькими містами-державами, розташованими на північному узбережжі Чорного моря.

Дослідження скіфів на території України спираються на вивчення курганів. **Курган** — особливий вид поховання у землі із характерною технікою насипання великої кількості землі над могилою небіжчика. Відомим є курганний могильник — скупчення курганів царських скіфів в районі колишніх дніпровських порогів. Поховання царських скіфів у курганах містили значну кількість супровідного інвентарю, різноманітних предметів побуту та вжитку, зброю, елементів військового спорядження, а також ювелірні прикраси. **Золота пектораль** — золота прикраса, яку одягали на шию, виконана із обруча з кріпленням та трьох ярусів ланцюжків, між якими були напаяні золоті фігурки людей і тварин, що борються між собою. Імовірно, це була прикраса скіфського царя, разом із іншими предметами витонченої роботи її було знайдено під час археологічних розкопок в кургані Товста могила.

Загалом ювелірні предмети були вироблені грецькими майстрами на замовлення заможних скіфів. Для предметів скіфського часу характерний так званий «звіриний стиль» — використання образів різноманітних тварин, оленів, коней, ведмедів тощо. Такі дорогі предмети скіфи мали змогу замовляти у грецьких майстрів через міцні торговельно-економічні відносини з містами-державами Північного Причорномор'я.

Поступово в III ст. до н. е. скіфів витіснили нові кочові племена **сарматів**, що протрималися у степах України аж до III ст. н. е. Сармати, на відміну від скіфів, мали краще військове спорядження воїнів, згодом вони успішно здійснювали набіги на придунайські провінції римської імперії. Історичні джерела наводять оригінальні свідчення про високий статус жінки у сарматському суспільстві, яка могла воювати на рівні із чоловіками, що є нехарактерним для кочових громад. Згодом сарматів потіснили германські племена **готів**, що прийшли на терени України з

Балтії. Після доби кочівників раннього залізного віку на теренах України розпочалася доба **Великого переселення народів**.

1.1.4. Впливи Великої грецької колонізації на українські землі. Грецькі міста-держави. Херсонес

Велика грецька колонізація відбувалася протягом VII – V ст. до н.е. Стародавня Греція розташовувалася на скелястих пагорбах Півдня Балканського півострова, стрімке збільшення населення та нестача сільськогосподарських земель змушували стародавніх греків шукати нові місця проживання для ведення сільського господарства. Окрім цього, греки володіли технікою мореплавання і вели активну морську торгівлю та потребували розширення ринків збуту. Усі ці чинники призвели до того, що протягом VII – V ст. до н.е. переселенці з давньогрецьких полісів засновували нові поселення не лише на узбережжі Середземного моря, а й запливали далі вглиб, навіть до Чорного моря, зокрема на землях сучасної України, і створювали міста, подібні до тих, у яких самі проживали.

Місто, з якого переселенці відправилися на пошук нових вільних територій з метою освоєння — колонізації, називається **метрополія**. Відповідно засноване поселення на новій території ставало колонією. Через значну віддаленість колоній на теренах українських земель від метрополій давньогрецькі міста ставали самостійними і по суті були такими самими містами державами. Переселенці привозили свій принцип організації життя та громади. Колонізація мала як цілеспрямований, так і стихійний характер. Цілеспрямований характер спирався на той факт, що збиралася група охочих до переселення, які обирали собі ватажка ще в метрополії. Після прибуття на нове місце кожному учаснику такої експедиції видавали

Протягом VII – V ст. до н.е. переселенці з давньогрецьких полісів засновували нові поселення не лише на узбережжі Середземного моря, а й запливали далі вглиб, навіть до Чорного моря, зокрема на землях сучасної України

земельну ділянку на території міста під забудову, та земельну ділянку за межами міста для ведення сільського господарства. Стихійна модель колонізації відбувала спорадично, окремими особами чи сім'ями, що були змушені переселятися через природні катаклізми, військові кампанії персів тощо. Переважно це були жителі сільської місцевості Греції, отже, це призводило до зростання кількості селянських поселень навколо полісів-колоній. Нові міста та поселення засновували переважно на узбережжі Чорного моря у зручних природних умовах, бухтах, лиманах, що сприяли мореплавству.

Разом із Великою грецькою колонізацією на терени українських земель прибули грецькі майстри, що володіли розвиненими техніками виробництва знарядь праці та предметів розкоші. Між грецькими полісами на узбережжі Чорного моря та місцевими громадами землеробів одразу сформувалися торговельно-економічні відносини. Проте комунікація між місцевими землеробами, що проживали далеко від узбережжя поза межею степу, була складною через домінування в різні часи кочовиків: кіммерійців, скіфів, сарматів. Врешті-решт кочівники взяли під контроль торгівлю зерном, обкладаючи даниною місцевих осілих землеробів. Саме у таких категоріях, зокрема, вчені пояснюють взаємовідносини між скіфами-орачами, скіфами-землеробами та власне царськими скіфами в умовах Скіфського царства.

Скіфські царі карбували монети із власними зображеннями у грецьких містах, замовляли ювелірні прикраси, предмети розкоші та витончену зброю. Усі ці предмети є у курганних похованнях скіфських царів.

Як результат Великої грецької колонізації на теренах України було засновано низку міст-держав, а саме: **Тіру, Ольвію, Керкінітіду, Херсонес, Феодосію, Пантікапей** та ін. З-поміж усіх найбільше виділяється стародавній Херсонес, що розташований на узбережжі зручної бухти на південному узбережжі Кримського півострова. Херсонес у часи давньогрецької колонізації, Херсон за часів Візантійської імперії, Корсунь у літописах часів Київської Русі. Загальна площа становила близько 40 га. Просторова структура Херсонеса відображала характерні риси та традиції античного грецького

містобудування, у центрі міста були агора, театр, храми з відповідними вівтарями. Місто пережило грецький, римський та візантійський періоди існування, численні набіги кочівників скіфів, сарматів та половців із північного степового Криму. Врешті-решт було захоплене Османською імперією, як і все південне узбережжя Кримського півострова.

1.1.5. Велике переселення народів на території України

Велике переселення народів — це глобальний процес в історії всієї Євразії, що характеризувався масовим переселенням германських, слов'янських та тюркських племен від Уралу до Західної Європи протягом IV – V ст.

На межі III – IV ст. на теренах України проживав складний конгломерат народів, серед яких ще домінували кочові сармати на Півдні України та осілі землероби, імовірно, слов'яни в Центрі на Півночі у зоні лісостепу та лісів. У IV ст. на територію України зі Скандинавії та Балтії масово переселилися племена готів, що витіснили сарматський елемент та підкорили собі слов'ян. Джерела називають готську державу як **Гетія** на чолі з правителем **Германаріхом**. **Готи** – східногерманські племена Доби Великого переселення народів. Більшість інформації про них відомо з роботи готського письменника Йордана. Готів умовно можна поділити на західних — вестготів та східних — остготів. Йордан згадує, що готський правитель **Вінітарій** розгромив місцеві слов'янські племена антів на чолі з їхнім правителем **Божем** і наказав розіп'яти правителя та 70 старійшин. Відносини між слов'янами-антами та готами були дуже напруженими.

Велике переселення народів – це глобальний процес в історії всієї Євразії, що характеризувався масовим переселенням германських, слов'янських та тюркських племен від Уралу до Західної Європи протягом IV – V ст.

Наприкінці IV ст. на територію України і всієї Східної Європи проникли племена **гунів**, які витіснили більшу частину готського населення до Західної Європи: вестготи переселилися на Піренейський

півострів, а остготи на південь Апеннінського півострова і утворили там варварські королівства після розпаду Західної Римської імперії. Частина готів залишилася в Криму, де їхні нащадки зберегли свою мову аж до середньовіччя. Готський етнічний елемент представлено у пам'ятках черняхівської культури на території України.

Готи — кочові тюркські племена, за однією з версій, походили з Півночі Китаю, вони пройшли зоною Великого степу через Азію до Уральських гір і потім увійшли до степів України. Гуни розгромили готів на чолі з Германаріхом і змусили їх мігрувати. Після цього гуни, об'єднавши на своєму шляху низку інших племен, почали наступ на Західну Римську імперію. Найбільшої сили об'єднання племен на чолі з гунами набуло за часів правління Атіли. Перемозі гунів над Германаріхом і готами чимало посприяла конфронтація готів зі слов'янами. Слов'яни активно підтримували сторону гунів у боротьбі з готами.

Велике переселення народів, з одного боку, стримувало розвиток місцевих землеробських племен, найімовірніше слов'ян-антів, що проживали між Дніпром та Дністром і згадуються у джерелах уже наприкінці IV ст. З іншого боку, прихід кочових гунів, що своєю силою зрушили інші племена, створив на короткий час певний вакуум на цій території, що дало змогу слов'янам зайняти звільнені землі і призвело у подальшому до Великого розселення слов'ян протягом V – VII ст. Врешті-решт сформувалися три групи слов'янських племен: західні, східні та південні, що захопили території Східної та Центрально-Східної Європи. Зокрема локалізація антського союзу племен, на думку багатьох істориків, припадає саме на терени України.

1.2. Київська держава (Русь — Україна)

1.2.1. Держава за перших князів (Київ — столиця Русі, договори із Візантією, політика Ольги, Дніпровський торговий шлях, віче)

Період утворення та розвитку **Київської Русі** є важким для вивчення через брак писемних джерел. Одним із найбільш часто

вживаних для опису цього періоду є «**Повість минулих літ**», яку було написано кілька століть після цих подій. Період утворення та розвитку Київської Русі як держави припадає на правління перших князів **Олега, Ігоря, Ольги та Святослава** протягом другої половини IX – другої половини X ст.

Важливим чинником утворення ранньосередньовічної держави була роль **Києва** як політичного, економічного, а згодом і релігійного центру. Київ розташовувався на правому березі Дніпра у районі центрального Подніпров'я на перехресті торгівельних шляхів. В умовах лісостепу та лісів, відсутності системи римських доріг, саме річки відігравали роль основних шляхів. Уздовж течії Дніпра, верхів'я якого наближалось до верхів'їв Західної Двіни або інших річок, що впадали у Балтійське море, існував військово-торговельний шлях, що отримав у літописах назву «**шлях із варягів у греки**». **Варягами** називали скандинавів вікінгів, а **греками** називали умовно мешканців Візантійської імперії. Шлях поєднував Візантію, а точніше її столицю Константинополь зі Скандинавією. Цим шляхом курсували купецькі і військові судна варягів і перевозили різноманітні товари з півночі на південь й навпаки. Контроль над землями уздовж цього шляху гарантував стабільність торгівельних потоків та великі прибутки очільнику цієї системи контролю. В середині цього шляху був саме Київ, племінний центр східнослов'янських племен – **полян**. Навколо проживали й інші слов'янські племена **деревлан, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів, дулібів**. Саме ці племена проживали на теренах сучасної України.

Період утворення та розвитку Київської Русі як держави припадає на правління перших князів **Олега, Ігоря, Ольги та Святослава** протягом другої половини IX – другої половини X ст.

За легендою, описаною в «Повісті минулих літ», у 882 р. до Києва прибув **князь Олег**, що вбив місцевих правителів Аскольда і Діра, захопив владу в Києві і встановив у такий спосіб контроль уздовж усього «шляху із варягів у греки». Саме в літописі Олегу приписують фразу, що «Київ є матір'ю міст руських». Отже, Олег посів київський

престол. Походження Аскольда і Діра достеменно неможливо встановити. Невідомо, чи належали вони місцевій родоплемінній верхівці, чи були представниками варягів. Можна констатувати, що Олег став першим правителем того державного утворення, що згодом в історії отримало назву як Київська Русь. Олег проводив досить активну зовнішню політику, здійснюючи військові кампанії на сусідні східнослов'янські племена, обкладаючи їх даниною. Також Олег здійснив кілька походів проти сусідньої держави на схід від Русі — Хозарський каганат та на південь — на Візантійську імперію до Константинополя (сучасне місто Стамбул у Туреччині). Олег уклав вигідні торгівельні угоди в 911 р. із візантійцями. За умовним загальноприйнятим літочисленням, період правління Олега охоплює 882 – 912 рр.

Після смерті Олега престол у Києві посів **Ігор**, що правив умовно протягом 912 – 945 рр. Він намагався повторити зовнішню політику Олега, здійснюючи подібні походи на Хозарський каганат та Візантійську імперію. Проте вони були менш вдалим, за легендою, описаною у «Повісті минулих літ»: греки, тобто візантійці, спалили флот Ігоря вогнем. Тому, на відміну від Олегового договору, договір Ігоря з візантійцями 944 р. вважається менш вигідним. Однак важливість згадок про договори з Візантійською імперією полягає не в площині їхньої вигідності, а в тому, що вони фіксують фактично перші міжнародні офіційні контакти Київської Русі як держави, свідчать не лише просто про її існування на політичній мапі ранньосередньовічної Європи, а і на вплив, якого вона поступово набирає у цьому регіоні.

Проте автори літописних середньовічних хронік можуть перебільшувати та прикрашати певні події минулого. За легендою, після невдалого походу на Константинополь Ігор був змушений збирати двічі данину із підкорених сусідніх від полян і Києва племен — деревлян. Саме через це деревляни повстали, а Ігоря було жорстоко вбито. Літописні легенди розкривають деякі аспекти функціонування влади перших князів у Київській Русі. Влада князя спиралася на його особистий авторитет і наймане, переважно зі скандинавів – варягів, військо. Князь обкладав даниною місцеві племена, натомість обіцяючи їм захист і справедливий суд. Ці угоди, імовірно, були усними.

Порушення цих угод або невдалі походи, що не приносили багатой здобичі дружині, підривали авторитет князівської влади. З іншого боку, на період правління перших князів не було встановлено домінантної влади Києва над усіма племенами. Тож раз-по-раз окремі племена здійснювали повстання, намагаючись звільнитися від київського князя. Князь також почасти був змушений звертати увагу і дослуховуватися до віча. **Віче** — загальні збори всіх жителів громади для розв'язання важливих питань. В історії Київської Русі були випадки, коли віча в Києві виганяли чи запрошували певних князів до влади.

Після Ігоря за літописом владу в Києві утримала у своїх руках його дружина **Ольга** (945 – 957). Це є досить непересічним фактом для історії раннього середньовіччя, коли жінка зуміла втримати владу та управляти такою великою державою, що не мала розвинених бюрократичних управлінських структур. За легендою, Ольга жорстоко помстилася деревлянам за вбивство чоловіка і здійснила дипломатичний візит до правителя Візантійської імперії Костянтина Багрянородного, де прийняла християнство і уклала договір. Прийняття християнства Ольгою не поширилося на всю державу на той момент. Попри це, сам факт дипломатичного візиту і перемовин свідчить про намагання Ольги проводити політику для укріплення свого статусу та держави в тих умовах, що склалися. Ольга провела, як би назвали це сучасною мовою, «податкову реформу». Вона встановила систему погостів та уроків, по суті визначивши розміри данини для окремих племен та місця збору цієї данини. Очевидно, що це була спроба позбутися подібних загроз, які призвели до загибелі її чоловіка Ігоря, унормувати систему збору данини і привести до більшої лояльності племена, що підкорялися Києву.

Наступником Ольги був її спільний від шлюбу з Ігорем син **Святослав**, який у літературі отримав прізвисько «Хоробрий» за свою надзвичайно активну та агресивну зовнішню політику. Літописи подають чимало описів та легенд про суворе виховання Святослава у середовищі варязької дружини. Святослав правив протягом 957 – 972 рр., прославився кількома вдалими військовими кампаніями проти Хозарського каганату та Болгарського царства на Балканах. Під час другого балканського походу він уже воював не проти Болгарського

царства, а Візантійської імперії за контроль над північними Балканами та дельтою Дунаю. Врешті-решт військова вдача полишила Святослава і після тривалої облоги візантійцями у фортеці Доростол, що на Дунаї, Святослав змушений був зректися претензій на Балкани і повернутися назад до Києва. У візантійських джерелах подається опис зовнішності Святослава, який вів переговори з візантійським імператором. Автор описує, що Святослав голів частину голови, залишаючи довге пасмо волосся з одного боку. Цей опис дав право багатьом міфологізувати образ Святослава і уподібнювати його до зображення козаків. З іншого боку, це могло бути описом досить типової варязької зачіски у середовищі воїнів на той час. Під час свого повернення до Києва Святослав загинув біля Дніпрових порогів у місцині, що називається волоки. Через високі пороги на Дніпрі човни не могли пройти ввєрх за течією, тож їх витягали на берег і волокли кілька кілометрів. Це було небезпечно, оскільки в цьому самому районі, що проходив крізь степ, могли зустрітися загони кочових племен печенігів, що саме за період правління Святослава активізували свою присутність на південних теренах України. За легендою, описаною у літописі, саме через це і загинув Святослав у 972 р.

1.2.2. Політика Володимира Великого: язичництво, християнізація, гривня, тризуб

У князя Київського Святослава, що раптово загинув на Дніпровських порогах у районі волок в 972 р., було троє синів: **Ярополк, Олег та Володимир**. Після смерті Святослава владу в Києві перебрав на себе старший син — Ярополк. Між Ярополком та Олегом, що правив в Овручі, у землі деревлян, виник конфлікт, що призвів до загибелі останнього. Володимир же правив далеко на Півночі Київської Русі — у Новгороді. Він заручився військовою підтримкою варягів і спрямував свої війська на Південь до Києва. Врешті-решт, як результат цієї братовбивчої міжусобної боротьби перемогу здобув молодший син Святослава — Володимир, який отримав в історії прізвисько «Великий», а також був канонізований Православною церквою і в літературі згадується як **Володимир Святий**.

Володимир Великий правив Київською Руссю протягом 980 – 1015 рр. На його період правління припадає етап розквіту держави, що пов'язаний з низкою його політичних рішень та новацій. Від самого початку Володимир намагався укріпити владу та авторитет князя в Києві. На початку свого правління Київська Русь була язичницькою державою. **Язичництво** — це система релігійних вірувань, багатобожжя. Слов'янські племена наділяли сили природи надзвичайними властивостями, пояснювали різні явища через прояви діяльності тих чи інших язичницьких богів.

Натомість більшість країн Європи на той час уже прийняли християнство. Володимир, вочевидь, усвідомлював, що релігія чи релігійні вірування можуть підживлювати та укріплювати владу князя, тож на початку свого правління зробив спробу провести певну реформу в язичницьких культурах і встановити пантеон — зібрання найвищих богів. «Повість минулих літ» оповідає, що він наказав побудувати капище — місце поклоніння язичницьким богам в Києві і встановити там шість ідолів. **Ідол** — кам'яне або дерев'яне зображення язичницького божества. Найголовнішим, на думку Володимира, верховним божеством мав вважатися **Перун**, покровитель князівської влади та воїнів. Також до пантеону увійшли **Сварог, Дажбог, Симаргл, Хорс і Мокош**. Однак язичництво було тісно пов'язане із життєвим циклом людей та особливостями господарства і ландшафту, в якому проживало кожне із племен. Що північніше і ближче до Скандинавії та варягів, то сильнішим був культ Перуна. Натомість південніше, де зв'язки зі Скандинавією не були настільки близькими, а місцеві племена займалися вогне-підсічним землеробством, домінували культури, пов'язані із циклами природи, врожайності і родючості, що уособлювалися у постатях **Ярила, Дажбога, Сварога** та ін. Вочевидь, спроба встановити єдиний, як здавалося князю, «правильний» та «вигідний» набір божеств не спрацювала.

Володимир Великий правив
Київською Руссю протягом
980 – 1015 рр.

У 987 р. Володимир Великий відправився у військовий похід на місто Корсунь, що називався в стародавні часи Херсонес і був на

південному узбережжі Криму. Корсунь, як і південне узбережжя Криму, на той час належало Візантійській імперії. Війська Володимира намагалися взяти в облогу місто, однак, сил на довгу облогу не вистачало, з іншого боку, самі візантійці не були готові до довгої і виснажливої військової кампанії. Як результаті переговорів з візантійськими послами Володимир прийняв хрещення і одружився на візантійській принцесі **Анні**, відмовившись від усіх попередніх язичницьких шлюбів та зв'язків. Після цього зі священниками з Корсуня він повернувся до Києва і за легендою, описаною у «Повісті минулих літ», наказав усім киянам прийти до річки Почайни, що була однією із притоків Дніпра, і здійснити обряд хрещення услід за своїм князем. Варто відзначити, що традиції християнського життя у Києві уже існували на той момент. І в минулому у Києві функціонувала християнська громада. Проте позиції християнства не були домінуючими. Язичництво було найбільш поширеною релігією. Можна констатувати, що хрещення відбулося в насильницький спосіб за наказом та ініціативи саме князя. **988 р.** – вважається умовним роком **офіційного хрещення Русі**. Однак варто розуміти, що процес християнізації усіх племен такої величезної держави розтягнувся на століття і далеко не завжди був безболісним.

Причинами прийняття християнства було бажання князя посилити свій авторитет і владу в державі та посилити сам авторитет цієї держави з-поміж інших на той час. «Шлях із варягів у греки» мав важливу роль у згуртуванні племен навколо Києва, а одним із кінцевих пунктів цього шляху був Константинополь (Царгород) — столиця Візантійської імперії. Візантійська імперія була наймогутнішою і найбагатшою на той період часу цивілізованою державою і вона була християнською. До Володимира Великого кожен князь мусив іти в похід на Візантію з метою укладання торговельного договору. Вступ же у християнство вирівнював Київську Русь як партнера перед Візантійською імперією. Окрім цього, саме візантійський варіант християнства інтерпретував владу правителя, як дану Богом, — освячував та легітимізував її.

Наслідки ж прийняття християнства, саме візантійського зразка, в Україні відчуваються й до сьогодні. Насамперед на терени України з

християнством прийшла кам'яна архітектура, писемність, літописання та книгописання. З'явилася мережа монастирів і майстерень з переписування книг — скрипторій, що спонукало до поширення і передавання знань. При монастирях і церквах відкривалися перші школи. На теренах України було впроваджено **кирилицю** — нову систему письма, що була адаптована з церковно-болгарської мови, заснованої ще Святими Кирилом та Мефодієм. Завдяки літописанню, що велося у монастирях, до нас дійшли уривчасті історичні відомості про минуле Київської Русі, уміщені у «**Повісті минулих літ**», «**Київському літописі**» та «**Галицько-Волинському літописі**». По-друге, було посилено авторитет і владу князя. Київська Русь, як християнська держава, постала рівною з-поміж інших монархій Європи, це призвело до розширення мережі політичних та економічних зв'язків, сприяло шлюбній дипломатії — встановленню договорів з різними державами через укладання шлюбів між представниками правлячої родини. Приймавши християнство, Володимир Великий наказав побудувати перший кам'яний храм на честь Богородиці (Діви Марії), на яку встановив віддавати десятю частину своїх доходів, що відкривало появу нового податку, згодом поширеного як «**церковна десятина**».

Володимир Великий намагався всіляко укріплювати власний авторитет і подібно до інших правителів тих часів наказав карбувати власну монету зі своїм зображенням. Ці монети отримали назви «**срібники**» і «**златники**». Очевидно, що через брак цінних металів вони не стали поширеним засобом купівлі-продажу. Археологічні дослідження демонструють лише одиничні знахідки, на відміну від поширеніших на той час у світі **дирхем**. Проте монети Володимира важливі для української державності тим, що на них фактично вперше фіксується зображення **тризуба** як родового символу Володимира. Тризуб, як символ, згодом використовували і в інші, пізніші періоди історії України. Саме тому, з постановом Української народної республіки у 1918 р. чи сучасної незалежної України у 1991 р. тризуб використовували як державний символ — герб. У період правління Володимира у торговельно-економічних операціях часто використовували невеликі срібні зливки, що отримали назву **гривня**.

Саме тому, із впровадженням фінансової реформи в 1996 р. в сучасній Україні національна валюта отримала таку назву.

Володимирове правління було довгим та продуктивним, він заклав основи державної інфраструктури з її атрибутами. Його ж політику на київському престолі згодом продовжив один із його синів – **Ярослав Мудрий**.

1.2.3. Політика Ярослава Мудрого: «Руська Правда», Анна Ярославна, Софія Київська

Період розквіту Київської Русі припадає на період правління Володимира Великого та його сина **Ярослава Мудрого**. Він правив протягом 1019 – 1054 рр. Ярослав не був старшим сином свого батька Володимира і здобув владу як результат міжусобної братовбивчої боротьби. Один зі старших його братів **Святополк**, названий у «Повісті минулих літ» Окаянним, одразу після смерті Володимира в 1015 р. розпочав боротьбу за престол, убивши братів **Бориса**, **Гліба** та **Святослава**. Головними конкурентами Святополка Окаянного

Період розквіту Київської Русі припадає на період правління Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. Він правив протягом 1019 – 1054 рр.

залишалися молодші брати **Ярослав**, що правив у Новгороді, та **Мстислав**, що правив у Чернігові та Тмутаракані (Таманський півострів на території сучасної Російської Федерації). У боротьбі зі Святополком Ярослав заручився військовою підтримкою варягів і врешті-решт у 1019 р. здобув перемогу над Святополком, посівши Київський престол. Після захоплення

Києва і вигнання Святополка він розділив владу над Руссю зі своїм братом Мстиславом, а після його смерті став одноосібним правителем. Посівши престол у Києві, йому довелося відвойовувати Червенські міста – землі на заході Київської Русі, що тимчасово перейшли під польське володіння під час братовбивчої міжусобиці за трон.

На період правління Ярослава, названого згодом в історії «Мудрим», припадає низка державних нововведень, що мали

посилити князівську владу, забезпечити функціональність держави, укріпити її міжнародний статус та авторитет. Одним із головних здобутків правління Ярослава Мудрого є видання першого збірника писемних законів **«Руська правда»**, або як оригінально від початку це називалося **«Правда Ярослава»**. Цей збірник законів мав низку юридичних новацій, що встановлювали нові взаємовідносини між мешканцями держави, підданими князя. Важливою новацією було скасування норми кровної помсти: **«око за око, зуб за зуб»**. Князь встановив норми грошового відшкодування за нанесення збитків потерпілій стороні. Сам того не бажаючи, встановивши різну міру відшкодування у грошовому еквіваленті, породив соціальну диференціацію. Фактично у **«Руській правді»** було встановлено ієрархію соціальних станів і прошарків, адже нанесені збитки боярину оцінювали набагато вище, ніж селянину-смерду. Після смерті Ярослава Мудрого троє його синів, що правили спільно і увійшли в історію як **«Тріумвірат Ярославичів»**, доповнили та розширили перелік юридичних норм, створивши так звану **«Правду Ярославичів»**. Загалом **«Руська правда»**, що має скорочену і розширену редакцію, стала **першим збірником права української державності**, що започаткував саме Ярослав Мудрий.

У період правління Ярослава Мудрого було закладено і побудовано один із найдавніших натепер кам'яних християнських соборів у Європі, що зберігся до наших часів. **Собор Святої Софії** був найбільшим на той час у Київській Русі. Бажання князя побудувати масштабний храм диктувалося не лише вірою і намаганням поширення і утвердження християнства, як релігії. Собор мав продемонструвати авторитет і силу князя, багатство його держави. У Соборі складали клятви і присяги, укладали і закріплювали угоди. Його багате оздоблення і масштабна площа на той час мали демонструвати іноземним послам могутність держави Ярослава Мудрого. Собор Святої Софії був розкішно оздоблений фресками та мозаїками. У центрі собору на східній апсиді представлена величезна, унікальна мозаїка **Божа Матір Оранта «Одигітрія»**, що означає **«стіна нерушима»**. Це доволі рідкісне середньовічне зображення Діви Марії у повний зріст з піднятими догори руками. Від початку Собор

Святої Софії було побудовано за візантійськими зразками кам'яної релігійної архітектури у романському стилі. Під час монгольської навали у 1240-х рр. Собор дуже сильно постраждав, його було відновлено у першій половині XVII ст. стараннями Київського Митрополита Петра Могили. Але в XVII ст. домінував архітектурний стиль бароко, тож чимало фресок і мозаїк, елементів дорогоцінного середньовічного оздоблення було поховано за шаром вапняної штукатурки. Уже в XX ст. під час реставрації було заново відкрито первісний вигляд інтер'єру Собору з його розписами і образами. Також дослідники віднайшли на стінах храму письмена церковнослов'янською мовою та інші знаки, що отримали в науковій літературі назву «черти» і «рези». Загалом сукупність написів на стінах Собору Святої Софії у Києві, залишені її відвідувачами у середньовіччі, отримали назву **графіті**.

За Ярослава Мудрого було створено умови для автономності інституту Церкви. За свідченнями літописів, саме за Ярослава було поставлено першого митрополита-русича **Іларіона**. Саме Іларіон є автором однієї з пам'яток середньовічної української релігійної літератури «**Слово про Закон і Благодать**».

Ярослав Мудрий мав чимало дітей і намагався вигідно одружити своїх синів та видати заміж своїх доньок. Це було типовим явищем у житті середньовічних правителів Європи і мало назву «шлюбна дипломатія». У такий спосіб правителі укладали важливі військово-політичні союзи, розширювали мережу власних зв'язків, підвищували авторитет і статус своєї держави. Одним із найбільш яскравих прикладів такої шлюбної дипломатії Ярослава Мудрого було видання заміж його доньки **Анни** за тодішнього короля Франції **Генріха I** з правлячої на той час династії Капетингів. Отже, **Анна Ярославна** стала королевою Франції, а їхній спільний син **Філіп I** згодом перейняв престол Франції.

Ярослав Мудрий намагався запровадити систему престолонаслідування, що отримала від істориків назву «по-старшинству», на відміну від європейської системи «майорату», де престол переходив від старшого сина до старшого сина і так далі, коли корона правителя могла переходити тільки однією гілкою, Ярослав

заповів синам передавати престол «по-старшинству» в роду, тобто престол мав переходити від старшого брата до молодшого і так далі. Вочевидь, Ярослав намагався уберегти синів від братовбивчої війни за владу. Після смерті Ярослава його старші сини **Ізяслав, Святослав і Всеволод** правили спільно протягом 1054 – 1073 рр., доки цей «тріумвірат» не розпався і врешті-решт не розпочалася боротьба за владу над Київським престолом. Згодом це стало однією із причин роздробленості Київської Русі, появи нових політичних, економічних і релігійних центрів та окремих удільних князівств, що лише формально підкорялися Києву.

1.2.4. Поява окремих політичних, економічних та культурних центрів — Чернігів, Переяслав (літописання, згадка поняття «Україна»)

Фактично після розпаду Тріумвірату Ярославичів у 1073 р. починається період довготривалої політичної роздробленості. З одного боку, Ярослав мав велику кількість синів, що мали претензії на престол, а система престолонаслідування «по-старшинству» була майже одразу порушена і в подальшому не виконувалася. З другого боку, за період розквіту Київської Русі в державі розвивалося містобудування, колишні племінні центри ставали повноцінними містами. Князі закладали і нові міста, що поступово зростали, набирали силу і ставали важливими економічним центрами, а зі збільшенням нащадків Ярослава Мудрого отримували власного князя, що намагався утвердитися серед своїх родичів.

Фактично після розпаду Тріумвірату Ярославичів у 1073 р. починається період довготривалої політичної роздробленості

Поступово за цей час на теренах України значної ваги набрали такі міста як **Чернігів** та **Переяслав**. Чернігів за своєю давністю міг посперечатися із Києвом, а Переяслав і Переяславська земля були розташовані на прикордонні із кочовим степом. Переяславський князь мусив дбати не лише про оборону своєї землі, а по-суті водночас захищати Київ. Кочівники, що намагалися

проникнути вглиб до Києва, мусли пройти крізь Переяславську землю. В таких умовах надзвичайного авторитету набув князь **Володимир**, син **Всеволода** – наймолодшого із Тріумвірату Ярославичів. Саме він правив у Переяславі і за його ініціативи відбувся **з'їзд князів у Любечі** наприкінці XI ст. Любецький з'їзд князів вирішив встановити правило: «хай кожний тримає вотчину свою». Під поняттям «**вотчина**» розуміли сукупність земельних володінь і майна, що закріплювалася за представником окремого розгалуженого роду Ярославичів і передавалася спадково в межах цього роду. Фактично, за рішенням Любецького з'їзду, було формально унормовано роздробленість, існування окремих удільних земель – князівств, що лише номінально підкорялися правителю в Києві. Київський князь ставав першим серед рівних і мав радитися разом із іншими на подібних з'їздах щодо важливих політичних рішень.

Чернігівське князівство було найбільшим за територією на теренах України з-поміж удільних князівств. Особливої уваги заслуговують його культурні архітектурні пам'ятки. Загалом із періоду Русі зберіглося не надто багато архітектурних споруд, це переважно кам'яні релігійні споруди. До нашого часу зберіглися одразу кілька – це **Спасо-Преображенський собор**, **Борисо-Глібський** та **П'ятницька церква**. Переяславський правитель через постійні військові кампанії з кочівниками, половцями, підвищував свій авторитет і згодом Переяславський престол став відігравати роль певного трампліна на шляху до влади у Києві. Саме за таким сценарієм розвивалося правління **Володимира Всеволодовича**, що згодом отримав прізвисько «**Мономах**». Володимира Мономаха було запрошено київським вічем на престол після повстання і вигнання чергового князя. Мономах зміг повернути авторитет Києву як центру протягом свого правління у 1113 – 1127 рр. Цю саму політику намагався проводити і його син – наступник на київському престолі **Мстислав** у 1127 – 1132 рр. Після смерті Мстислава його нащадкам не вдалося утримати своїх чисельних родичів в орбіті впливу Києва.

Історики формально називають цю дату періодом остаточного розпаду Київської Русі як єдиної держави з центром у Києві і починають інтерпретувати наступні події як період окремих, удільних князівств. Починається історія **Чернігівського, Переяславського,**

Київського, Волинського і Галицького князівств, що розташовувалися на теренах сучасної України протягом XII – XIII ст. Кожний політичний центр претендував на статус центру економічного та культурного. Князі намагалися у своїх містах закладати собори, церкви та монастирі. Водночас князівські центри ставали і центрами літописання. **Літопис** — це історична хроніка, укладена монахами-ченцями, що має виклад подій по роках. Так з'являються окремі **«Київський»** та **«Галицько-Волинський літопис»**.

Історія співіснування цих князів була просякнута взаємною боротьбою один із одним, формуванням ситуативних військово-політичних союзів з метою самоствердитися і поширити свою владу на Київ. Київ все-таки ще зберігав статус беззаперечного релігійного центру завдяки Печерському монастирю та численним святиням. Водночас продовжуються військові кампанії із кочовими половцями. Слід зауважити, що князі, борючись один з одним, не гребували вступати в союзи із половцями. Літописи тих часів сповнені оповідями про різноманітні перипетії та військові кампанії. Зокрема, в описі 1187 р. у «Київському літописі» згадується смерть одного із князів Володимира Глібовича: «...Бо любив він дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний в бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила». Це вважається першою зафіксованою у писемних джерелах згадкою назви **«Україна»** для позначення території навколо Київського, Чернігівського і Переяславського князівств. Саме поняття має кілька теорій, що пояснюють його значення, натепер немає одностайної думки серед учених. За однією з версій це поняття означало «край», «країна», «земля» — певну територію навколо Переяславського князівства, що межувало з кочовим половецьким степом.

1.2.5. Галицько-Волинська держава / Королівство Руське (король Данило, Львів, взаємодія з Золотою Ордою)

Київська Русь, за підрахунками вчених, в середині XI – XII ст. розпалася на 12–16 удільних князівств і являла собою конгломерат

удільних земель, що конкурували між собою, якими правили нащадки Володимира Мономаха. Попри це, наприкінці XII ст. окреслилися тенденції до формування нових центрів об'єднання колишніх земель Русі. На теренах сучасної України цей центр був на Заході і охоплював території **Волинського та Галицького князівств**.

Ці князівства були віддалені від кочового степу на Сході. Проте зі Заходу межували із поляками, литовцями та угорцями. Важливим географічним чинником також стали Карпатські гори та верхів'я Прип'яті та Дністра як річкових шляхів сполучення. Галицьке князівство простягалося вздовж Карпатських гір, де уже на той час добували сіль — важливий для середньовічної економіки товар. У 1199 р. в Галицькому князівстві припинилася місцева династія Ростиславичів, що вели своє походження від Ярослава Мудрого.

Наприкінці XII ст. намітилися тенденції до формування нових центрів об'єднання колишніх земель Русі. На теренах сучасної України цей центр знаходився на Заході і охоплював території Волинського та Галицького князівств

Галицькі бояри запросили на князювання правителя сусіднього князівства князя **Романа**, нащадка Володимира Мономаха. Отже, Роман, що правив на Волині, об'єднав під своєю владою і Галицький престол.

Історія **Галицько-Волинської держави** у період правління князя Романа (1199 – 1205 рр.) просякнута постійною боротьбою із сусідніми державами: Польщею та Угорщиною. Також Роман боровся за контроль над

Києвом та з боярською опозицією, що мала досить значний вплив у князівстві. Після раптової смерті Романа у битві в 1205 р. на певний проміжок часу єдність держави припинилася, сини Романа Данило і Василько змушені були рятуватися від боярської помсти на Волині. Однак, поступово із часом старший син Романа – Данило відновив владу і в Галичині, і на Київщині. В історію Данило Романович увійшов як **Данило Галицький** або Король Данило.

На період правління Данила Галицького (1239 – 1264 рр.) припадають боротьба проти боярської опозиції за повернення батькового престолу в Галичі, боротьба з угорцями, участь у військових

кампаніях проти кочових половців та нових кочівників, що вперше з'явилися на теренах України, — татар. Вважається, що Данило Галицький брав участь у битві на р. Калці проти татарського війська в 1223 р. Битва закінчилася поразкою для об'єднаного русько-половецького війська.

Другий раз татари на терени України повернулися на межі 1238 – 1240 рр. Величезна монгольська імперія **Чингізхана** була поділена після його смерті між синами. До земель колишньої Київської Русі була дотичною держава під назвою **Золота Орда** або Улус Джучі. Саме онук Чингізхана – хан Бату (**Батий**) розпочав нове просування на Захід від Золотої Орди на терени колишньої Русі. Протягом 1238 – 1239 рр. було захоплено та знищено низку давньоруських міст як на північному Сході, так і на теренах України, зокрема Чернігів, а в 1240 р. і Київ. Далі війська Батія сунули на територію Галицько-Волинської держави, розгромивши Данила Галицького, потім пройшли теренами королівств Східної Європи і повернулися у степ. Як результат цього походу українські землі, зокрема Галицько-Волинська держава, потрапили в залежність від Золотої Орди і були змушені сплачувати данину. Князі мали звертатися до хана за ярликом — спеціальною грамотою, що давала їм право на князювання. Данило Галицький здійснив візит до столиці Золотої Орди — Сарай-Бату за ярликом. Однак залежне становище його не влаштувало. Він проводив таємні переговори з Папою Римським для організації хрестового престолу і на знак згоди Данилові було даровано корону та відбулася церемонія коронації у Дорогочині в 1253 р. З цього моменту правителя Галицько-Волинської держави прийнято називати – король Данило, а саму державу історики починають називати як **Королівство Руське**. Король Данило здійснив спробу повстання проти Золотої Орди, сподіваючись на військову підтримку європейських лицарів-хрестоносців, однак, ця допомога так і не з'явилася. Тож повстання зазнало поразки. Протягом свого правління Данило заклав багато нових міст і фортець на території своєї держави. За умовами поразки він був змушений розібрати мури багатьох цих міст. Однією із перлин спадщини правління Данила Галицького є заснування міста **Львів**, названого на честь його старшого сина Лева, який потім після батька

перебрав владу. Місто Львів на довгі часи стало важливим політичним, економічним та культурним центром не лише Королівства Руського, а й всього Заходу України від середньовіччя аж до сучасності. Після смерті короля Данила – престол переходив його нащадкам: **Леву I, Юрію I**, що також мав титул «короля Русі» і заснував окрему Галицьку митрополію і далі до **Андрія і Лева II** та їхнього племінника **Юрія II Болеслава Тройденевича**. Аж до правління Юрія II правителі Галицько-Волинської держави були змушені визнавати формальну зверхність хана Золотої Орди. Проте самі вони проводили військові кампанії і раз-по-раз вступали у військові конфлікти за прикордонні території із сусідами на Заході, зокрема, із Польщею та Угорщиною. Врешті-решт, у 1340 р. помер Юрій II Болеслав Тройденевич – останній нащадок князя Романа – засновника Галицько-Волинської держави. Ця подія збіглася із посиленням Королівства Польського та Великого князівства Литовського, внутрішньою боротьбою серед ханів Золотої Орди. Поступово на момент середини XIV ст. українські землі втратили власні державні структури і увійшли до складу різних сусідніх держав.

1.3. Українські землі в другій половині XIV – першій половині XVI ст.

1.3.1. Велике князівство Литовське (Литовсько-Руська держава) і Королівство Польське (1340/1349-1569) (Луцький замок, магдебурзьке право, шляхта, поява козацтва, Дмитро Вишневецький, Хортицька Січ)

У 1340 р. зі смертю останнього правителя Галицько-Волинської держави Юрія II Болеслава вважається, що Королівство Руське остаточно припиняє існування. Почалася боярська смута в Галичині, а Волинь відійшла одному із представників династії Великого князівства Литовського – **Любарту**, що прийняв християнство під ім'ям Дмитро. Любарт побудував замок у м. Луцьк. Залишки мурів та в'їзна брама є пам'ятками архітектурної середньовічної спадщини того часу.

Загалом, значні землі увійшли до складу Великого князівства литовського, що в цей час активно розвивалося і розширялося через територіальні надбання за рахунок земель колишньої Русі. У Великому князівстві Литовському правила династія **Гедиміновичів**. Засновником династії є князь Гедимін, який, об'єднавши литовські племена, почав поширювати владу на перші землі колишньої Русі. Його діти **Любарт** і **Ольгерд** приєднали терени України. Любарту дісталася Волинь, а Ольгерд на чолі литовсько-руського війська розгромив татарське військо у **битві на р. Сині Води в 1362 р.** З цієї дати, формально вважається, що українські землі Київщини, Чернігівщини і Поділля вийшли з-під залежності Золотої Орди і перейшли до складу **Великого князівства Литовського**. Загалом, до певного часу нащадкам Київської Русі жилося досить комфортно у складі Великого князівства Литовське, яке історики ще називають як **Литовсько-Руська держава**. Так склалося тому, що «завойовники»-литовці швидко перейняли «руську» віру та мову, а також закони, тобто православне християнство, церковно-слов'янську мову та юридичні норми «Руської правди». Самі ж Гедиміновичі уклали шлюби із представниками місцевих княжих родів, а статуси удільних князівств до другої половини XV ст. зберігалися. Лише в другій половині XV ст. було скасовано удільні князівства, зокрема в 1471 р. — Київське, і замінено на систему воєводств. Воєводи, на відміну від удільних князів, отримували владу в конкретному регіоні не за правом спадку та крові, а за наказом і призначенням Великого князя.

З розгрому Ольгердом татарського війська у битві на р. Сині Води у 1362 р. формально вважається, що українські землі Київщини, Чернігівщини і Поділля вийшли з-під залежності Золотої Орди і перейшли до складу Великого князівства Литовського

Після 1340 р. в Галицькому князівстві запанували боярські чвари, різні боярські роди змагалися за владу над князівством. Проте жоден боярський рід не міг стати реальною політичною фігурою. В цей самий час Королівство Польське поширює свою владу на землі колишньої Галицько-Волинської держави, спочатку на Холмщину, а згодом і Галичину. Фактично в 1349 р. вперше Галичину приєднує до Польщі

король **Казимир III Великий**, згодом у першій половині XIV ст. — і західну частину Поділля. Галицько-Волинська держава межувала з Королівством Польським, а з поширенням влади Корони Польської на терени Галичини стали все більше проникати західноєвропейські культурно-цивілізаційні впливи.

Одним із прикладів поширення європейських принципів самоорганізації та самоуправління на теренах України є магдебурзьке право. **Магдебурзьке право** — це право міст на самоуправління для захисту інтересів міщан від сваволі королівських намісників і феодалів. Міста, що отримували магдебурзьке право, створювали власні органи міського самоврядування — магістрати на чолі з бурмістрами. До магістрату належали так звані лава і рада, що переймали на себе функції суду та управління містом. Міщани через цей представницький орган самі опікувалися дорогами, комунікаціями, мурами, встановлювали податки та інші внутрішні правила співжиття. Наприклад, в 1356 р., уже за часів перебування у складі Королівства Польського, Львів отримав Магдебурзьке право. Далеко не всі населені пункти, що називалися на той час містами мали права магдебургії.

Із потраплянням українських земель до складу Польщі поширюється поняття шляхта. **Шляхта** — слово на позначення дворян, нобілітету, аристократії в Польщі. Цей термін охоплює чимало різних соціальних категорій, що існували до приходу Польщі. Поступово у поняття шляхти увійшли і бояри, і князі, і дрібні дворяни, усі особи що мали права і привілеї, мали служити у війську, а згодом і мали привілеї бути землевласниками та власниками кріпосних селян. Шляхта у Польщі була досить різноманітною, від найродовитіших і надзвичайно заможних князів, яких почасти називали магнатами, до дрібних землевласників, що мали чи не єдиний невеликий хутір.

Так само через Польщу на терени України поширюється **кріпосне право** — система соціальних відносин, коли селяни втрачають особисту свободу і разом із землею стають частиною власності шляхтича. Кріпосні селяни мали відпрацьовувати певну кількість днів на землі свого пана, що називалося **панщиною**, при цьому ж вони мали передавати частину врожаю з власного господарства на користь свого пана, що називалося **оброк**. На

українських теренах поширилися **фільварки** — багатогалузеві господарства шляхти, засновані на праці кріпаків та зорієнтовані на продаж збіжжя. Окрім цього, із поширення влади Корони Польської став відчутнішим вплив польської мови, латини та католицизму. Православні поступово стали відчувати певну дискримінацію за релігійним принципом. Усі ці чинники вкупі сформували комплекс причин, що призводив до втечі мешканців міст та сіл у степ.

Степ на південних просторах України являв собою неосвоєне Дике поле, де кочували татарські орди, випасаючи свої отари. Там не було інфраструктури, фактично ці території не контролювалися. Вихідці із різних соціальних станів з Королівства Польського та Великого князівства Литовського, що мали свої причини для втечі чи пошуку щасливої долі, тікали у це Дике поле, де організовували збройні загони. Там вони вступали в сутички із місцевими кочівниками, отримуючи певну здобич. У такий спосіб поступово сформувався новий оригінальний прошарок населення, як **козацтво**. У 1492 р. у джерелах згадується слово «**козак**» як вільна озброєна людина. Козацтво поповнювали представники з абсолютно різних верств, від шляхти до кріпосних селян. Вочевидь, чисельніше переважали мотиви «уходництва», селяни тікали під тиском кріпацтва та малоземелля. У середині XV ст. на чолі козацтва став представник старовинного на той час ще православного шляхетського роду **Дмитро Вишневецький**.

З ім'ям Дмитра Вишневецького, що отримав прізвисько «**Байда**» пов'язана низка вдалих військових кампаній проти турків і татар, а також побудова першого укріпленого дерев'яного замку на острові Мала Хортиця у гирлі Дніпра, нижче порогів. У такий спосіб з'явилася перша **Хортицька Січ**. Дніпровські плавні нижче порогів являли собою складнопрохідну заболочену місцину з низкою рукавів. Ці території були важкодоступними для швидкого нападу з боку татарської кінноти. Тому таких січей протягом історії України козаками було збудовано декілька, усі вони отримали свої назви за островами чи притоками Дніпра, де були засновані. Перша — Хортицька січ проіснувала недовго. Однак історія запорізького козацтва розпочалася саме з неї в середині XVI ст. і продовжилася аж до другої половини XVIII ст.

1.3.2. Кримське ханство: ханський палац у Бахчисараї, династія Гераїв

Кримське ханство або **Кримський ханат** – держава кримськотатарського народу, що існувала протягом 1449 – 1783 рр. Домінуючу за чисельністю групу населення становили кримські татари, що проживали у північному – степовому Криму.

Правлячою династією Кримського ханства протягом усієї історії його існування була династія **Гераїв**. Засновником династії вважається **Хаджи-Герай**, що в 1449 р. формально проголосив себе незалежним правителем Криму. Цій події передували численні перипетії, пов'язані із постаттю самого хана, та внутрішньополітичні процеси в Золотій Орді. На момент XV ст. Золота Орда переживала період роздробленості і боротьби за престол великого хана серед численних нащадків з династії Чингізидів. Хаджи-Герай, за однією із версій, також виводив своє родове походження від Чингізхана і навіть на момент 1449 р., коли проголосив себе правителем Кримського ханства, не полишав претензій очолити Золоту Орду. Його подальша політика як правителя Кримського ханства була спрямована на боротьбу із

Кримське ханство або
Кримський ханат – держава
кримськотатарського народу,
що існувала протягом 1449 –
1783 рр.

претендентами на престол Золотої Орди. Однак товарообіг Золотої Орди поступово занепадав, а економічні зв'язки між Кримським півостровом і Золотою Ордою поступово слабшали. Врешті-решт саме північ Криму, торговельні відносини із містами на південному березі Криму і контроль над частиною Північного Причорномор'я, зокрема, ногайських орд заклали основу економічної могутності Кримського ханства у подальшому. Залежно від зовнішньополітичної ситуації та власних інтересів, Хаджи-Герай протягом свого правління почергово був військовим союзником як на боці Великого князівства Московського, так і на боці Великого князівства Литовського.

У 1470-х рр. Османська імперія розгромила Генуезькі колонії на південному узбережжі Криму і встановила контроль над містом **Кафа**,

великим портом, де розміщувався найбільший ринок усієї Східної Європи. Один із синів Хаджи-Герая — **Менглі-Герай** був певний час під захистом османського султана, і після захоплення влади як результат міжусобної боротьби проголосив формальний протекторат під Османською імперією в 1475 р. На період правління Менглі-Герая припадає активізація татарських нападів на українські землі Великого князівства Литовського та Королівства Польського з метою отримання військової здобичі насамперед так званого живого товару для ринку в Кафі.

Столицею Кримського ханства було місто **Бахчисарай**, що дослівно означає сад-палац. Воно вперше загадується на початку XVI ст. Місто будувалося як політичний центр Кримського ханства з метою розміщення ханського двору. Протягом своєї історії аж до 1783 р., до часу захоплення Кримського ханства Російською імперією, це було друге за значущістю місто після Кафи.

Архітектурною перлиною міського простору Бахчисараю є ханський палац на його території. Бахчисарайський палац був офіційною резиденцією кримських ханів протягом XVI – XVIII ст. Комплекс Бахчисарайського палацу охоплює будівлі дивану з малою палацовою мечеттю, гарем, Соколину вежу, цвинтар, стайні та сади. Особливістю конструкції ансамблю будівель палацового комплексу було використання міцного каменю лише для фундаментів та підмурків. Основні ж стіни були фахверкові, тобто дерев'яною конструкцією, що заповнювалася саманом і потім декорувалася. Такі матеріали не були довговічними і вимагали постійного ремонту, з іншого боку, це дешеві конструкції, які було легко розібрати та перебудувати. Дослідники припускають, що це робили навіть спеціально, для того, щоб кожний новий хан міг перебудувати резиденцію на власний смак. Через цю саму особливість аутентичний вигляд будівель було втрачено під час однієї з російсько-турецьких війн, коли російські солдати підпалили палац. Сучасний комплекс було відбудовано у період 1740-1770-х рр. після цієї пожежі.

Після захоплення Кримського ханства Російською імперією в 1783 р. Ханський палац перетворився на «Царський» у подальшому використовувався під час візитів російських імператорів та представників правлячої родини Романових.

РОЗДІЛ II НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2.1. Українські землі у складі Речі Посполитої та інших держав

2.1.1. Вплив української еліти на політичні процеси та парламентаризм у Речі Посполитій (Люблінська унія 1569 р.). Князі Острозькі

У 1569 р. у місті Люблін, на території Польщі, було укладено **унію** — угоду про об'єднання між Королівством Польським та Великим князівством Литовським. За умовами **Люблінської унії** вони втрачали незалежність, натомість утворювали нову державу під назвою **Річ Посполита**. Ця держава до певної міри була феноменальною для свого часу через низку особливостей у своїй політичній структурі. Це була федерація. Корона Польська та Велике князівство Литовське зберігали внутрішню автономію, мали свої особливості у внутрішньому законодавстві. Річ

У 1569 р. В місті Люблін, на території Польщі, було укладено унію – угоду про об'єднання між Королівством Польським та Великим князівством Литовським

Посполита не мала єдиної регулярної армії, натомість були два окремих війська — польське і литовське, очільників якого призначав сейм. **Сейм** був найвищим органом влади, до якого входили представники від шляхти та католицького духовенства.

Сейм обирав короля. Король під час виборів давав присягу своїм підданим шанувати їхні права та привілеї і закони Речі Посполитої, натомість піддані давали присягу на вірність королю. Першим королем Речі Посполитої став **Сигізмунд II Август**. Саме через ці особливості Річ Посполиту історики ще називають «шляхетською республікою». Саме на основі сейму і непорушності прав і привілеїв шляхти, виборності представників від шляхти з кожного повіту та воєводства можна стверджувати про зародження

зачатків парламентаризму на українських землях, що увійшли до Речі Посполитої.

До Речі Посполитої, зокрема до Королівства Польського в межах цього утворення, внаслідок унії увійшла переважна більшість українських земель, зокрема й тих, що раніше були у складі Великого князівства Литовського. Отже, у складі Королівства Польського було шість українських воєводств: **Белзьке, Руське, Подільське, Брацлавське, Волинське і Київське**. Саме Київщина, Волинь і Брацлавщина перейшли до Польщі внаслідок Люблінської унії.

Однією із вагомих причин до укладання Люблінської унії стало ослаблення Великого князівства Литовського як результат численних війн із Великим князівством Московським. І Литва, і Москва претендували на землі колишньої Русі. На початку цього протистояння об'єднане литовсько-руське військо мало успіхи у боротьбі з московською експансією. Зокрема, у 1514 р. князь **Костянтин Острозький** на чолі литовсько-руського війська завдав нищівної поразки московському війську у битві під Оршею. Рід Острозьких був одним зі старовинних шляхетських родів, що сповідували православ'я і мали значні земельні володіння на теренах сучасної України та Білорусі. Родовий замок був розташований у місті Острог на Волині. Там й досі зберігаються залишки башт та мурів цього замку. Самого ж Костянтина Острозького називали «некоронованим королем Русі», оскільки за масштабом земельних володінь він міг посперечатися із найзаможнішими та найродовитішими представниками як Королівства Польського, так і Великого князівства Литовського. Однак уже ближче до середини XVI ст. Литва почала втрачати військові сили та потребувала допомоги з боку Польщі у боротьбі із просуванням Московської держави на свої терени.

Внаслідок Люблінської унії не лише більшість українських земель опинилися у складі Польщі. Масово поширювалися фільварки, кріпацтво, католицтво та єзуїтські колегіуми. Все це здобутки системи управління та культури Польщі, що була частиною західноєвропейської ранньомодерної цивілізації на той момент. Водночас через Польщу на терени України поширюються здобутки ренесансу, книгодрукування, ідеї Реформації та Контрреформації.

У Речі Посполитій польський національний елемент, зокрема, насамперед представники шляхти, намагалися домінувати у суспільно-політичному житті. Попри це, варто зауважити, що довгий час місцева українська, чи як її називали руська шляхта зберігала свій вплив на локальному рівні, контролювала місцеві сеймики, брала активну участь у виборах королів та прийнятті законів. Проте влада Речі Посполитої, приєднавши величезний масив земель, заселених переважно православними, намагалася уніфікувати не лише політичну, суспільну та економічну сфери життя, а й релігійну. Під час укладання **Берестейської церковної унії** в 1596 р. син Костянтина Острозького, переможця у битві під Оршею, **Костянтин-Василь Острозький** очолив угруповання православних, що виступали проти об'єднання з католиками. Сам же Костянтин-Василь увійшов в історію як великий меценат і поціновувач української – руської православної культури, він сприяв розвитку освіти. У своєму родовому маєтку, в Острозі, він відкрив слов'яно-греко-латинську школу, а також профінансував видання першої **української Біблії** відомим на той час книжником **Іваном Федоровим**.

2.1.2. Правовий статус українських земель та населення у Речі Посполитої (Литовські статuti)

Як результат Люблінської унії 1569 р. українські землі Волинського, Київського і Брацлавського воєводств вийшли зі складу Великого князівства Литовського та увійшли до **Корони Польської** в межах нового державного утворення Речі Посполитої. Це сталося не лише через бажання польської шляхти отримати права на маєтності на території українських земель. Перемовини у Любліні щодо умов укладання унії в 1569 р. між польською та литовською стороною проходили в складних умовах. Польська сторона виступала за інкорпорацію Великого князівства Литовського до складу Королівства Польського, натомість литовська сторона виступала за конфедерацію, збереження окремого сейму та сенату для Литви. Передусім виразниками цієї ідеї були самі магнати Литви, які намагалися у такий спосіб зберегти свій політичний вплив і привілеї. На певному етапі

переговорів литовські представники покинули Люблін. Натомість, представники українських воєводств, зокрема князь Василь-Костянтин Острозький, залишилися. Вони особисто просили приєднати землі Волині, Київщини та Брацлавщини до Королівства Польського з метою розширення власних прав та привілеїв і зрівняння з польською шляхтою. Король Сигізмунд II Август дав згоду на це, залишивши на цих територіях місцеве судове право і гарантував непорушність прав та привілеїв місцевої шляхти.

Зокрема, для Підляшшя і Волині, що переходили до Корони Польської, гарантувалося збереження прав та привілеїв, посади на цих теренах мали займати винятково представники місцевої шляхти. Волинському та Брацлавському воєводствам гарантувалося збереження юрисдикції Другого Литовського статуту. Отже, місцева шляхта змогла отримати свої вигоди від Люблінської унії.

Правовий статус населення українських земель у складі речі Посполитої відповідав традиціям і нормам станового суспільства. **Соціальний стан** – це група людей поєднаних спільними правами та обов'язками, які передаються спадково. Усе населення умовно поділялося на привілейоване та непривілейоване, до привілейованого належали представники шляхти і католицького духовенства, до непривілейованого – міщани, з-поміж яких переважна більшість була купці, ремісники та дрібні торговці і клерки та селяни. Значна частина селян, а згодом і домінанта більшість, була закріпачена. Закріпачення позбавляло селян права свободи на пересування, вони прикріплювалися до земельних угідь шляхти і разом із землею ставали її власністю. Шляхтич видавав частину своїх земель у користування селянам, натомість вони мали обробляти його землю, відпрацьовуючи певну кількість днів, – робити **панщину**, а також віддавати частину врожаю зі своєї ділянки, наданої у користування, та господарства у натуральному вигляді – **оброк**. Міщани ж були особисто вільними і мали сплачувати податки і виконувати відповідні

Правовий статус населення українських земель у складі речі Посполитої відповідав традиціям і нормам станового суспільства

повинності, що встановлювалися у містах. Часто ці повинності замінювалися грошовим еквівалентом, що використовувався на ремонт міських мурів, доріг тощо. Були окремі станові суди, що, з одного боку, було привілеєм вищих — привілейованих станів, а з іншого — майже унеможливило виграти суд представникам нижчих станів, якщо судовий процес відбувався між представниками різних верств. Шляхта ж мала здійснювати військову або державну службу і з'їжджатися на заклик короля щодо організації посполитого рушення — ополчення у разі крайньої необхідності і загрози державності.

Литовські статuti — назва збірників законодавства, що функціонували у Великому князівстві Литовському, а згодом і в Речі Посполитій. Зокрема, Перший (1529 р.) і Другий (1566 р.) Литовські статuti було розроблено ще до Люблінської унії. Третій Литовський

Литовські статuti – назва збірників законодавства, що функціонували у Великому князівстві Литовському, а згодом і в Речі Посполитій. Так, Перший (1529 р.) і Другий (1566 р.) Литовські статuti було розроблено ще до Люблінської унії. Третій Литовський статут було затверджено в 1588 р.

статут було затверджено в 1588 р. Він мав на меті уніфікувати та унормувати законодавство та різноманітні юридичні положення на всіх теренах Речі Посполитої. У Третньому Литовському статуті було закріплено права та привілеї шляхти та остаточно закріпачені селяни. Однак певний проміжок часу на українських теренах через позицію місцевої шляхти під час укладання унії продовжував все одно діяти Другий Литовський статут. Загалом Литовські статuti — важливі

історичні пам'ятки права, що послужили джерелом для інших зведень законів. Статuti були укладені «руською» мовою, деякі дослідники називають її староукраїнською. Перші два статuti були рукописними, третій було кілька разів передруковано. Згодом, після потрапляння Волині, Київщини і поділля до складу Російської губернії після Другого поділу Речі Посполитої 1793 р., Литовські статuti тут продовжували діяти аж до 1840-х рр.

2.2. Українське козацтво та Запорозька Січ

2.2.1. Організація влади (козацька демократія, кошовий отаман, гетьман, козацька старшина)

Перша, відома за джерелами, **Запорізька січ** розташовувалася на острові Мала Хортиця у гирлі Дністра, нижче порогів. Місцевість, де русло Дніпра розходилося на безліч рукавів, утворюючи болотисті заплави, називається **Великий Луг**. За назвами островів чи притоків Дніпра, де в різні періоди було побудовано січі, їм давали окремі назви. Зокрема, в історії Запорізького козацтва була **Хортицька, Базавлуцька, Томаківська, Микитинська, Чортомлицька та Нова (Підпільненська) січі**.

Структура функціонування запорізького війська нагадує принципи військової демократії. Загалом військо козаків ще мало назву **кiш**, а його очільника у певні періоди називали **кошовим отаманом**. Найвищим представницьким органом влади була **Генеральна військова рада** — по суті це були загальні збори всього війська на січі, що відкритим голосуванням, а почасти галасом обирали кошового отамана та старшину, проголошували початок військової кампанії чи походу. Козацька старшина являла собою сукупність різних посадовців, що виконували не лише військові, а й адміністративні функції. До старшини належали писар, суддя, хорунжий, обозний тощо. Усі вони мали свої певні символи, знаки влади, як-от булава, пірнач, каламар, печатка тощо. Були бойові прапори — **хоругви**. Влада кошового отамана спиралася на його особистий авторитет та досвідченість у військовій кампанії. Подібні алгоритми функціонування влади ми бачили на ранніх етапах існування Київської Русі. Кошовий отаман і старшина, з одного боку, були виразниками поглядів військової спільноти, з іншого — мали

В історії Запорізького козацтва була Хортицька, Базавлуцька, Томаківська, Микитинська, Чортомлицька та Нова (Підпільненська) січі

зважати на її мінливість та примхливість. Незадоволення з боку переважної маси рядового козацтва діями того чи іншого очільника, представника старшини чи кошового могла завершитися катастрофою аж до втрати життя.

На початку свого існування очільник Війська Запорізького називався кошовий отаман. Згодом ця посада отримала іншу назву як **гетьман**. Козаки певною мірою намагалися наслідувати польські посади, де був коронний гетьман польний — очільник польського коронного війська. Символом гетьманської влади була **булава**. Печатка була клейнодою у судді, який відповідно розв'язував питання спорів, провин та покарань у середовищі козацтва. Історичні джерела наводять почасти надзвичайно жорстокі форми покарання за крадіжку чи зраду з-поміж козаків. Каламар — чорнильниця — клейнода генерального **писаря**. Його обов'язком було ведення канцелярії та відносин із різними суб'єктами, з якими взаємодіяло козацтво. Писар часто складав тексти угод та відозв, які потім оголошував гетьман. До старшини також належали **осавули**, що були помічниками кошового отамана з військово-адміністративних справ, стежили за порядком на січі, а під час військових походів — у козацькому таборі. Козацьке військо, розвиваючись із часом, наслідувало посади і функціональні обов'язки, що існували у польському коронному війську. Подібно до цього у козацькому війську з часом з'явився **обозний** — представник старшини, що займався питаннями артилерії та встановлення і розміщення табору під час походів. Саме військо — кіш поділялося на дрібніші підрозділи — курені, які очолювали курінні отамани.

Усі зазначені посади були виборними і залежали від особистісного авторитету і вправності носія цієї посади. В історії козацтва дуже часто змінювалися очільники та представники виборної старшини залежно від військової та зовнішньополітичної ситуації. З одного боку, на певних етапах це давало змогу козацтву бути мобільною та рухливою військово-політичною силою, що могла швидко адаптуватися до зміни ситуації, з іншого — з часом це призводило до внутрішньої ворожнечі, чвар та боротьби за посади.

2.2.2. Діяльність запорозького козацтва (Петро Конашевич-Сагайдачний)

Запорізьке козацтво проіснувало довгий проміжок часу від середини XVI до другої половини XVIII ст. Воно пройшло різні етапи свого розвитку. Поступово протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. воно викристалізовувалося в окремий соціальний стан із власними цінностями та ідеями. За способом життя, за причетністю до військової справи, вмінням володіти холодною та вогнепальною зброєю, знаннями військової тактики та техніки бою, вмінням управлятися із бойовими кінями воно безумовно тяжіло до шляхти — рицарства. Однак за соціальними джерелами поповнення козацтво являло різноманітну масу представників абсолютно різних соціальних станів: шляхти, міщан, селян тощо. Дуже часто окремі козацькі очільники, отримавши владу над козацьким військом, використовували її заради власних інтересів. Проте поступово козацтво стало виконувати функції захисту українських земель від кочівників, стримуючим чинником у посиленні соціального та релігійно-національного гніту. Значну роль у цьому процесі відіграла постать **Петра Конашевича-Сагайдачного**, який на початку XVII ст. очолив козацтво. Він був представником дрібного шляхетського роду із Самбірщини, за деякими відомостями отримав освіту у Острозькій слов'яно-греко-латинській школі. За своїми рисами Петро Сагайдачний відрізнявся від багатьох своїх попередників.

Петро Конашевич Сагайдачний на початку XVII ст. очолив козацтво

Його період правління збігся з кількома важливими змінами в міжнародних відносинах і становищі країн Східної Європи. У цей час активізувалися татарські походи вглиб території українських земель. Однією зі складників економіки Кримського ханства була работоргівля. Татарські загони здійснювали рейди вглиб території Речі Посполитої з метою отримання так званого «живого товару» — ясиря. Молодих міцних чоловіків продавали рабами на турецькі галери, молодих жінок — як служниць до

господарств в османській імперії, малих хлопчиків — в яничари. **Яничари** — найбільш боєздатна частина війська Османської імперії, особиста гвардія турецького султана. Яничари поповнювалися вихідцями з багатьох регіонів. Південне узбережжя Криму було під контролем Османської імперії. На південному Узбережжі Криму було розташоване місто Кафа — найбільший невільничий ринок Східної Європи на той час.

У 1616 р. Петро Сагайдачний, очоливши військо і збудувавши флот із козацьких чайок, здійснив похід на Кафу з метою звільнення православних невільників. Похід виявився вдалим. Чайка — невелике козацьке судно, що могло йти як під парусом, так і на веслах. Загалом період наприкінці XVI — початку XVII ст. увійшов в історію як «**доба героїчних морських походів**». Козацькі загопи атакували важливі турецькі населені пункти уздовж узбережжя Чорного моря. Окрім отримання військової здобичі, козаки звільняли православних невільників. Ці події в історії стали основою для сюжетної лінії багатьох українських народних пісень та дум. **Думи** — великі ліро-епічні твори, які виконували під музичний супровід кобзи, бандури або ліри. В центрі сюжету цих творів були саме козацькі морські походи та тяжке життя православних невільників у Османській імперії.

Паралельно із цим у Московській державі тривав так званий «**смутий час**», що характеризувався припиненням правлячої династії Рюриковичів, зовнішньою інтервенцією, політичною кризою. Син короля Речі Посполитої Сигізмунда III Старого, королевич **Владислав** мав претензії на престол Московського царства. Це було продовженням литовсько-московського, а тепер і польського протистояння за домінування у Східній Європі та на землях колишньої Київської Русі. У 1618 р. Річ Посполита організувала похід на Москву, в якому взяло участь і козацьке військо на чолі з Петром Сагайдачним. Було розорено передмістя Москви, а згодом укладено **Деулінське перемир'я**.

У період гетьманування Петра Сагайдачного влада Речі Посполитої активно використовувала військову силу козацтва. Цей самий період припав і на пік могутності Османської імперії, якій мала чинити опір влада Речі Посполитої. Тому не дивно, що козацьке військо Сагайдачного

взяло участь на боці Речі Посполитої у битві під Цецорою в 1620 р., а в 1621 р. військова допомога козаків урятувала річпосполитське військо від поразки під Хотиним. Чисельно переважаюча турецько-татарська армія намагалася взяти **Хотин** – стратегічну фортецю на березі Дністра на молдавсько-українському прикордонні, що загрожувало би проникненню військ османської імперії на території Речі Посполитої, зокрема на українські землі. Завдяки спільним військовим діям поляків та українських козаків цю загрозу було ліквідовано.

У 1620 р. Петро Сагайдачний з усім Військом Запорізьким вступив до складу **Київського Богоявленського братства** яке існувало ще з 1615 р. Цього самого року він допоміг привести Патріарха Ієрусалимського **Феофана** для того, щоб той провів необхідні обряди для освячення нового Київського Митрополита. Річ у тім, що вся вища православна ієрархія за результатами Берестейської церковної унії 1596 р. перейшла у греко-католицизм, і по суті Православна Церква в Україні втратила своє офіційне представництво. Проте значна кількість православних вірян залишалися на теренах України у складі Речі Посполитої. Вступ Сагайдачного з козаками до Київського братства і його допомога у висвяченні нової ієрархії є важливим символічним актом, що чи не вперше демонструє, що очільник козацтва і саме запорізьке козацтво демонстративно виступають на захисті православної віри та церкви. Захист віри, жінок та дітей вважалися чеснотами середньовічного рицарства — чеснотами шляхетства. У такий спосіб за правління над козаками Петра Сагайдачного починає формуватися образ козаків як православних рицарів, а їхні претензії щодо зрівняння в правах із шляхтою в Речі Посполитої стають все чіткішими та аргументованими.

2.3. Держава Військо Запорозьке (середина XVII — кінець XVIII ст.)

2.3.1. Утворення Гетьманщини. Богдан Хмельницький

Протягом 1638 – 1648 рр. права козацтва були значно обмежені. Діяла «**Ординація Війська Запорізького**», реєстровим козакам

заборонялося обирати старшину, натомість сейм надсилав своїх комісарів, було ліквідовано внутрішній козацький суд, а сам реєстр було обмежено до 6 тисяч. Цей самий період увійшов в історію Речі Посполитої як «десятиліття золотого спокою», оскільки за цей проміжок часу Річ Посполита не вела активних військових кампаній, а козацтво не здійснювало свої повстання, як це було в 1590-х, 1620-1630-х рр.

За ці роки накопичилася низка внутрішніх соціальних та національно-релігійних протиріч з-поміж широких прошарків населення українських земель, з одного боку, і бажання козаків відновити свої права та привілеї, як мінімум. Очільником нового масштабного козацького повстання став **Богдан Хмельницький**.

Богдан Хмельницький – дрібний шляхтич з Київського воєводства, що мав хутір Суботів. Довгий час був на військовій службі, потрапив у полон до кримського хана Іслам-Гірая III. Поки

Навесні 1648 р. спалахнуло козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, що врешті-решт переросло у справжню козацьку революцію середини XVII ст.

Хмельницький був у полоні, його сусід пан Чаплинський здійснив наїзд і знищив його родовий хутір. Викупившись з полону, Богдан Хмельницький не отримав сатисфакції у судах Речі Посполитої. Через деякий час він задумав козацьке повстання проти польської шляхти. Богдан Хмельницький відрізнявся від багатьох ватажків попередніх

повстань своїм військовим досвідом і певною далекоглядністю. Козацьке військо славалося своєю піхотою та вміннями воювати табором, однак, мало значні недоліки перед ударами польської кавалерії так званих крилатих гусарів. Цей недолік Богдан Хмельницький виправив через військовий союз із кримським ханом Іслам-Гераєм III, який надав йому татарську кінноту під очільництвом **Тугайбея**.

Навесні 1648 р. спалахнуло козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, що врешті-решт переросло у справжню козацьку революцію середини XVII ст. Протягом військової кампанії

1648 р. польське військо зазнало низки нищівних поразок у битвах на Жовтих водах, під Корсунем та під Пилявцями. Особливо болючою та нищівною була поразка під Пилявцями. До зими 1648 року козацьке військо просунулося аж до Замостя, що фактично було на польських землях. Військо повернуло назад і Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, його проголосили «українським Мойсеєм», а православне духовенство вітало його як «найсвітлішого князя».

У 1649 р. воєнні дії відновилися і як результат битви під Зборовом було укладено договір із новообраним королем Яном II Казимиром. За Зборівським договором фактично утворювалася козацька держава, яка отримала назву **Військо Запорізьке**, потім історики стануть називати це державне утворення **Гетьманщиною**. Територію Гетьманщини становили три воєводства: Київське, Чернігівське і Брацлавське. З цієї території ліквідовувалися фільварки, виганялася шляхта, католицьке духовенство, відновлювалися права православних, а селяни звільнялися з кріпацтва і ставали вільними. Замість поділу на воєводства було впроваджено новий військово-адміністративний устрій — поділ на полки, що дробилися на сотні. Полковники та сотники водночас поєднували як військові, так і адміністративні функції. Козацький реєстр мав становити 40 тис. Поступово, згодом козацька старшина заступила місце польській шляхті і посіла місце нової української еліти на цих землях. Усі ці чинники разом у купі дають змогу констатувати, що відбулася козацька революція із кардинальними змінами, що торкнулися усіх сфер життя суспільства на частині українських земель. Головним рушієм цих змін було козацтво під очільництвом Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький протягом усього свого правління з 1648 до 1657 р. постійно демонстрував неабиякий не лише військовий, а й дипломатичний хист. Протягом усієї війни він постійно шукав нових союзників та способів визнання козацької держави. Про це свідчать спроби утворити союз із татарами, що мав успіх на початку кампанії, спроба молдавського союзу через шлюб свого сина Тимоша Хмельницького із донькою молдавського правителя Василя Лупула – Розандою, спроба знайти військову підтримку з боку московського царя Олексія Романова, а потім союз зі шведським королем Карлом

Густавом та трансільванським князем Юрієм II Дердем Ракоці. Усі дії були спрямовані на те, щоб зберегти головний здобуток козацької революції — власну державність на теренах України.

Протягом військової кампанії 1648 – 1657 рр. Богдана Хмельницького спіткали як великі перемоги, як, наприклад, під Пилявцями в 1648 р., так і поразки, як, наприклад, під Берестечком в 1651 р., як нові союзи, так і зради союзників. Одним із важливих наслідків для всієї подальшої історії українських земель став союз Богдана Хмельницького із Московським царством, затверджений як результат Переяславської ради у «**Березневих статтях**» 1654 р. На жаль, оригінальний текст статей не зберігся до нашого часу. Вочевидь, що Богдан Хмельницький уявляв цей союз у категоріях шляхетської республіки та шляхетської демократії зразка Речі Посполитої і розцінював цей союз як протекторат. Проте політична культура і принципи владних відносин у Московському царстві були геть іншими. У Московській державі особа царя розглядалася як намісника Бога на землі, його влада походила від Бога, а всі його піддані мали суворо дотримуватися волі царя. Тож не дивно, що різниця між цими політичними світосприйняттями проявилася майже одразу після укладання статей, коли представник царя Олексія, боярин Василь Бутурлін відмовився присягати від імені царя для скріплення угоди. Декілька козацьких полків спробували збунтуватися проти Богдана Хмельницького, а полковники не підтримували його ідеї зближення із Московією.

На момент 1654 р. Богдан Хмельницький і молода новоутворена козацька держава Військо Запорозьке потребувала військового союзника у подальшій боротьбі проти Речі Посполитої. Цим союзником міг виступити православний правитель, чий інтереси так само були спрямовані проти Речі Посполитої. Однак у перспективі довгої історії союз Богдана Хмельницького створив привід для територіальних претензій з боку Московської держави щодо українських земель, які поступово Московське царство, а згодом Російська імперія намагалися реалізувати, що й призвело до подальшої загибелі козацької держави у другій половині XVIII ст. Згодом в історії Російської імперії та СРСР факт Переяславської ради

та союзу Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Романовим всіляко інструменталізовувався і використовувався з метою виправдання позбавлення України незалежності та перебування українських земель у складі як Російської імперії, так і Радянського союзу.

2.3.2. Влада та символи Козацької держави (клейноди)

Можна констатувати, що з 1649 р. як результат укладання Зборівського договору між гетьманом Війська Запорозького та королем Речі Посполитої Ян II Казимир утворив козацьку державу, яку історики пізніше почали називати **Гетьманщиною**. Офіційно ж назва цього державного утворення так і залишалася Військо Запорозьке. Територія Гетьманщини охоплювала три воєводства Речі Посполитої: Київське, Чернігівське і Брацлавське. Замість поділу на воєводства було запроваджено полково-сотенний козацький військово-адміністративний устрій. Територія стала поділятися на 16 полків, а полки поділялися на сотні. Полковники та сотники поєднували у своїх руках військові та адміністративні функції.

Структура влади у козацькій державі була перейнята за принципом поділу влади і повноважень за часів існування Війська Запорозького в межах січі. Найвищим представницьким органом влади була **Генеральна військова рада** — загальні збори всього війська, що проголошував війну та мир, обирав гетьмана та старшину, перед радою оголошували проекти договорів з іншими державами та зачитували гетьманські універсали.

Козацька держава та її посадовці мали відповідні символи — знаки влади, що мали назву козацькі клейноди. Найвища виконавча влада належала гетьману. Гетьман мав право видавати універсали, що мали силу указів. Символом влади гетьмана була булава

Козацька держава та її посадовці мали відповідні символи — знаки влади, що мали назву козацькі клейноди. Найвища виконавча влада

належала гетьману. Гетьман мав право видавати універсали, що мали силу указів. Символом влади гетьмана була булава.

Частину виконавчих та адміністративних владних повноважень гетьман делегував представникам генеральної старшини, до якої належали суддя, писар, хорунжий, осавула, підскарбій, кошовий отаман, довбиш тощо. Подібна структура дублювалася на рівні полків і сотень. За збереження козацьких клейнод відповідав генеральний підскарбій, він же опікувався і скарбницею, збором податків. Печатка була клейнодою у судді, який відповідно вирішував питання спорів, провин та покарань у середовищі козацтва. Каламар — чорнильниця — клейнода генерального писаря. В його обов'язки входило ведення канцелярії та відносин із різними суб'єктами, з якими взаємодіяло козацтво. Писар часто складав тексти угод та універсалів, що потім оголошувалися гетьманом. До старшини також належали осавули, що були помічниками кошового отамана з військово-адміністративних справ, слідкували за порядком на січі, а під час військових походів у козацькому таборі. Козацьке військо, розвиваючись з часом, наслідувало посади і функціональні обов'язки, що існували у польському коронному війську. Подібно до цього у козацькому війську з часом з'явився обозний — представник старшини, що займався питаннями артилерії та встановлення і розміщення табору під час походів. Також до козацьких клейнод належать хоругви — бойові прапори, охоронцем бойового прапора був хорунжий, бунчуки — бунчужний. До клейнод відносять і литаври — великі барабани, які належали довбишу.

Подібна структура владних посад та функціональних обов'язків з відповідними клейнодами дублювалася на рівні Війська Запорозького Низового на січі, на рівні полків та сотень. Відповідно існували полкові, сотенні чи курінні клейноди. Символом влади у полковників та сотників були пірначі.

У другій половині XVIII ст. після скасування інституту гетьманства в 1764 р. на Лівобережжі, після скасування полково-сотенного устрою на Слобожанщині в 1765 р. і на Лівобережжі в 1783 р. відповідні гетьманські, полкові та сотенні клейноди, як символи влади козацької держави були скасовані урядом Російської імперії.

2.3.3. Діяльність видатних гетьманів (Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик)

Козацька держава Військо Запорозьке, або як її назвали історики пізніше — Гетьманщина мала довгу і бурхливу історію від 1649 р., як вона постала, і до 1786 р., коли урядова комісія Російської імперії — Друга Малоросійська колегія під керівництвом Петра Рум'янцева її остаточно ліквідувала. З-поміж багатьох очільників козацької держави особливої уваги заслуговують гетьмани **Іван Виговський, Іван Мазепа та Пилип Орлик**.

Іван Виговський правив протягом 1657-1659 рр. Цей період характеризувався складним та неоднозначним становищем новопосталої козацької держави. Після смерті Богдана Хмельницького у 1657 р. козацька старшина розкололася на два політичних табори. Одне угруповання виступало за примирення із поляками і повернення до Речі Посполитої, але зі збереженням здобутків козацької революції, інше ж виступало за повернення до союзу із Московським царством і продовження війни до остаточної поразки Речі Посполитої.

З-поміж багатьох очільників козацької держави особливої уваги заслуговують гетьмани Іван Виговський, Іван Мазепа та Пилип Орлик

Іван Виговський був представником першого угруповання, що орієнтувалося на відновлення відносин із Річчю Посполитою. Його обрання на посаду гетьмана викликало обурення частини козацтва і полтавський полковник **Мартин Пушкар** та кошовий отамана Запорізької січі **Яків Барабаш** здійняли повстання. Проте повстання було придушене Іваном Виговським.

Гетьман повів курс на зближення із Річчю Посполитою. Стараннями полковника **Юрія Немирича** було розроблено проєкт **Гадяцької унії** (інколи в літературі трапляються назви Гадяцький трактат або Гадяцький договір). За цією угодою козацька держава вступала до складу Речі Посполитої на правах автономії з рівними правами як Королівство Польське та Велике князівство Литовське. По суті, Річ Посполита мала би перетворитися з двоєдиної держави на

триєдину. Третім складником мало постати так зване «Велике князівство Руське» на чолі з гетьманом Іваном Виговським. Православні за собою залишали рівні права з католиками, так само гарантуватися мали і права старшини.

Гадяцька унія викликала жорстку реакцію з боку Московського царства і Олексія Романова, який спрямував проти України своє військо. Івану Виговському довелося вступити в союз із Кримським ханством, заручившись його військовою підтримкою. В 1659 р. біля українсько-російського прикордоння під Конотопом московське військо зазнало нищівної поразки від об'єднаного козацько-татрського війська. На жаль, через військову активність запорізьких низових козаків, підбурюваних отаманом **Іваном Сіркком**, що здійснив похід проти хана, Івану Виговському не вдалося у повній мірі скористатися перемогою під Конотопом і продовжити союз із татарами.

Промосковськи орієнтована старшина наполягала на необхідності обрання сина Богдана Хмельницького – Юрія. Врешті-решт Виговському довелося скласти булаву, а новим гетьманом було обрано **Юрія Хмельницького**, що швидко став маріонеткою в руках промосковськи орієнтованої старшини і знівельював дипломатичні здобутки Івана Виговського та Гадяцької унії. Проект Гадяцької унії так і не вдалося зреалізувати на практиці.

Ще одним символом боротьби проти експансії з боку Москви була постать **Івана Мазепи**, який був гетьманом Лівобережної Гетьманщини протягом 1687-1709 рр. Ще після правління Юрія Хмельницького козацька держава розкололася і була поділена уздовж Дніпра між Річчю Посполитою та Московським царством на Правобережну і Лівобережну Гетьманщини. Лівобережна Гетьманщина і землі Вольностей Війська Запорозького із січчю опинилися під контролем московського царства. Початок правління Івана Мазепи припав на внутрішні чвари в Московському царстві між дітьми покійного царя Олексія Романова: царівною Софією та малолітніми царевичами Петром та Іваном. Іван Мазепа зміг вдало лавіювати на початку правління Петра I під час другого Кримського походу 1689 р. Також Івану Мазепі вдалося скористатися козацьким повстанням фастівського полковника Семена Палія на Правобережжі

та об'єднати під своєю владою і Лівобережжя, і Правобережжя на період 1704 – 1708 рр. Однак амбітний молодий правитель **Петро I** всіляко намагався використовувати козаків під час військових кампаній та побудови своєї нової столиці — Петербургу.

На період гетьманування Івана Мазепи припала **Північна війна** між Швецією та Московським царством. Обидва амбітні молоді правителі і **Карл XII**, і **Петро I** мали взаємовиключні цілі. Карл XII мріяв побудувати Шведську імперію навколо узбережжя Балтійського моря, а **Петро I** «прорубати вікно в Європу», здобувши вихід до східного узбережжя Балтії. Заручником у цій ситуації опинився Іван Мазепа. **Петро I** відмовився надати необхідну військову допомогу в умовах просування шведських військ територією Речі Посполитої, що могли загрожувати і Гетьманщині. З іншого боку, сам **Петро I** зазнавав нищівних поразок від шведської армії. В цих умовах Іван Мазепа пішов на таємні переговори з **Карлом XII** і в 1708 р. уклав таємну угоду з метою підняти повстання проти владарювання **Петра I** та Московського царства. У такий спосіб події Північної війни перемістилися на терени України.

Петро I проголосив Івана Мазепу зрадником, а російські війська було спрямовано на гетьманську столицю — місто Батури́н. Батури́н було знищено, а його мешканці — знищені. Після цього російські війська дійшли до Запорізької Чортомлицької січі і за наказом **Петра I** знищили і її, тому що тогочасний кошовий отаман **Кость Гордієнко** підтримав повстання Івана Мазепи. Козацтво під тиском російської армії розкололося, одна частина попри все продовжила підтримувати Івана Мазепу, інша ж опинилася на боці новопризначеного **Петром I** гетьмана **Івана Скоропадського**. У 1709 р. об'єднане шведсько-козацьке військо **Карла XII** та Івана Мазепи зазнало поразки під Полтавою. **Карла XII** було поранено у битві. Мазепа з частиною старшини і вірними козаками змушені були відступити до Молдавського князівства, де невдовзі Іван Мазепа помер.

Іван Мазепа здійснив відчайдушну спробу відновити незалежність козацької держави в умовах війни. **Петро I** сприймав це як зраду і наказав знищити усі портрети та будь-яку пам'ять про гетьмана. Православна церква, що була підкорена світською владою у

Московській державі, проголосила анафему Іванові Мазепі. На довгі часи в Російській імперії та СРСР постать Івана Мазепи цілеспрямовано намагалися або забути, або представити винятково як зрадника за спробу здобути незалежність для України.

Частина козаків і старшини, що опинилися в Молдавському князівстві, по суті на еміграції обрали там колишнього генерального писаря Івана Мазепи – **Пилипа Орлика**, який увійшов в історію як гетьман на еміграції. У молдавському місті Бендери Пилип Орлик уклав зі старшиною **«Пакти і Конституції Війська Запорозького»**, що також отримали в історії назву як **«Бендерська конституція»**. По суті цей документ можна вважати першим прототипом конституції як

«Пакти і Конституції Війська Запорозького», що також отримали в історії назву як «Бендерська конституція», по суті можна вважати першим прототипом конституції як документа і законодавчого акта, де було розподілено права і повноваження між гетьманом, козацькою старшиною та Генеральною військовою радою як найвищим органом

документа і законодавчого акта, де було розподілено права і повноваження між гетьманом, козацькою старшиною та Генеральною військовою радою як найвищим органом. Гетьман зобов'язувався дотримуватися прав та привілеїв старшини, він був підзвітний Генеральній військовій раді, що мала збиратися тричі на рік. Цей документ як прототип конституції на багато років випередив свій час і був створений раніше за Конституцію США, польську Конституцію та Декларацію прав і свобод громадянина у Франції.

Подальше життя гетьмана Пилипа Орлика та його нащадків пройшло за межами України, переважно при дворі шведського короля. Пилип Орлик намагався дипломатичним шляхом створити антиросійську коаліцію, щоб продовжити справу Івана Мазепи і здобути незалежність для України. Однак ці спроби не принесли відчутного результату. На Лівобережжі аж до своєї смерті у 1722 р. продовжив гетьманувати ставленик Петра I Іван Скоропадський.

2.4. Кримське ханство — держава кримськотатарського народу

2.4.1. Влада, територія, устрій

Кримське ханство як незалежна держава проіснувало протягом 1449 – 1783 рр. Під контроль Кримського ханства входила Північна частина — степовий Крим, частина Причорноморських степів України, частково землі Кубані та Північного Кавказу у певні проміжки часу.

Найвища влада в Кримському ханстві належала **хану**, представнику династії Гераїв. Престол передавався спадково в межах родини, зазвичай, старшому в роду.

Проте зберігалися принципи вільного заміщення престолу через міжусобну боротьбу між братами, синами, дядьками попереднього хана.

Прикладів такої міжусобної боротьби або почергової зміни правителя в історії Кримського ханства чимало. З

1475 р. правителі Кримського ханства визнавали зверхність Османського султана, хоча самі продовжували претендувати на титул «імператора» Золотої Орди. Історики часто використовують поняття протекторат для того, щоб описати взаємовідносини Османської імперії та Кримського ханства. **Протекторат** — це форма взаємовідносин між державами, коли одна бере на себе функції захисту іншої, при цьому жодна з них може не втрачати незалежність. Кримські хани попри свою формальну підпорядкованість османським султанам могли вільно проводити свою зовнішню політику, організовувати військові кампанії, укладати договори. З іншого боку, міста південного узбережжя Криму належали Османській імперії, місто Кафа було найбільш економічно розвиненим, де був найбільший невільний ринок у Східній Європі. Політичні та економічні інтереси Кримського ханства та Османської імперії здебільшого збігалися. Також порозумінню між двома державами сприяла спільна релігія: в

Кримське ханство як незалежна держава проіснувало протягом 1449 – 1783 рр.

обох державах домінував іслам. Протягом довгого часу спільних взаємовідносин стало традицією віддавати брата кримського хана у «почесний полон» при дворі османського султана. Під час боротьби за престол представники династії Гераїв спиралися або на підтримку султана, або на підтримку з боку представників місцевих кочових кланів. Баланс між цими двома силами особливо був необхідний у перші століття існування держави, що підтверджується і в біографії Хаджи-Герая і його наступника — сина Менглі-Герая.

Характеризуючи устрій Кримського ханства в літературі, зазвичай, використовують поняття «**степова імперія**». Хан поєднував у своїх руках найвищу владу, він був верховним головнокомандувачем, правителем і власником усього майна. Так само він міг на власний розсуд і видавати закони. Права і привілеї хана унормовувалися звичаєвим правом, проте реальна можливість скористатися такими необмеженими можливостями залежала від авторитету самого хана, конкретного представника династії Гераїв. Хан призначав собі першого і другого заступників — калгу і нуреддина відповідно. Калгу, зазвичай, призначали з-поміж братів хана, а нуреддина — з-поміж синів хана. При ханові діяв орган з дорадчими функціями — **диван**, що по суті відігравав роль уряду, також серед найближчих урядовців хана були візир та муфтії. У певні періоди часу існування Кримського ханства значний політичний вплив мали очільники родових кланів. Очільники кланів мали право зібратися на з'їзд — **курултай**, який гіпотетично міг усунути хана від правління.

Адміністративний устрій був представлений поділом на бейлики, на чолі якого стояли беї. Поступово від кочівництва кримські татари переходили до осілого способу життя, осілі поселення входили під контроль судової округи — кадилики.

2.4.2. Дипломатичні відносини і військові союзи з Військом Запорозьким (Іслам-Герай III)

У популярному дискурсі українські козаки та кримські татари, зазвичай, є антиподами. Інтелектуали ХІХ ст. сконструювали певний романтизований образ українського козака як лицаря — захисника

православної віри, беззахисних вдів і сиріт. Однак цей образ було нав'язано модою на романтизм та ідеалізацію минулого. Реальність відносин Війська Запорозького та Кримського ханства полягала у прагматизмі та особистих державних і станових інтересах.

Кримське ханство на політичній шахівниці протягом XVII ст. посідало специфічну позицію, маючи на меті власні інтереси, забезпечуючи собі відносно комфортні умови для існування. З одного боку, численні напади на порубіжжя Московського царства та Речі Посполитої давали притік рабів, які йшли на продаж в Кафу. З іншого боку, і Річ Посполита, і Московське царство поступово зуміли організувати оборону і почали давати відсіч раптовим проникненням татарських загонів углиб території своїх держав, як це було в XIV – XV ст. У XVII ст., а особливо протягом Козацької революції Кримське ханство діяло у такий спосіб, щоб не допустити значного посилення жодної зі сторін в регіоні навколо українських земель — ані Речі Посполитій, ані Московському царству.

Реальність відносин Війська Запорозького та Кримського ханства полягала у прагматизмі та особистих державних і станових інтересах

Виходячи з цієї ідеї, Іслам-Герай III уклав у 1648 р. військовий союз із Богданом Хмельницьким перед початком його повстання. Татарська кіннота під очільництвом Тугайбея значно посприяла перемогам козацького війська під час військової кампанії 1648 р. Також сталося взнаки й те, що сама польська шляхта недооцінила масштаб і сили козаків Хмельницького та невдоволення місцевих українських кріпосних селян, що охоче переходили в козацтво і піднімали повстання у панських маєтках. Формально Іслам-Герай III тримався союзу із Богданом Хмельницьким аж до 1653 р., доки не змінив свої наміри з огляду на спробу Хмельницького прийняти підданство московського царя Олексія Романова і тому уклав договір із Річчю Посполитою.

Однак історія цих взаємовідносин була досить напруженою та складною. Основною метою участі кримськотатарської армії у військових кампаніях на боці Війська Запорозького було отримання

військової здобичі, а саме полонені, яких можна було або продати на невільничому ринку в Кафі, або ж отримати викуп, якщо це був заможний і родовитий шляхтич. Під час Зборівської битви 1649 р. кримські татари відмовилися виступати у бій, а під час Берестецької битви 1651 р. фактично виступили на боці Речі Посполитої, що призвело до поразки козацького війська. В 1653 р. під час облоги Жванця Іслам-Герай III самочинно пішов на переговори із королем Речі Посполитої Яном II Казимиром.

З одного боку, татарська кіннота була продуктивною для використання блискавичних нападів і порушення комунікацій супротивника. У великих генеральних баталіях це був ненадійний союзник через недисциплінованість. З іншого боку, Кримське ханство намагалося не дати посилитися жодній зі сторін, і остаточно взяти гору: ані Речі Посполитій, ані Війську Запорозькому. Ба більше, взаємне виснаження і послаблення обох грало би на руку Кримському ханству. Ненадійність союзу з татарами підштовхувало Богдана Хмельницького до союзу із Московським царством, коли ж цей союз було укладено в 1654 р., Кримське ханство виступило на боці Речі Посполитої.

Однак у наступні періоди співпраця і союзництво продовжилися. Зокрема, в 1659 р. гетьман **Іван Виговський** домовився про військову допомогу від хана Мехмед-Герая IV, що дало змогу розгромити військо Московського царства. Протягом 1709-1734 рр. на території Кримського ханства було дозволено побудувати Олешківську та Кам'янську січі козакам, що шукали порятунку після поразки шведсько-козацького війська Карла XII та Івана Мазепи у Полтавській битві. Ще до поразки хан Давлет-Герай II розглядав можливість приєднатися до союзу Івана Мазепи і Карла XII проти Петра I.

Отже, дипломатичні відносини і військові союзи між Кримським ханством і Військом Запорозьким мали складну, однак, тривалу історію, врешті-решт кожен мав на меті власні інтереси. Однак, коли ці інтереси збігалися, союзи призводили до визначних перемог українського козацького війська.

2.5. Традиції, культура, релігія

2.5.1. Релігія та церква. Берестейська унія. Петро Могила. Релігія кримських татар

Протягом ранньомодерного часу від другої половини XVI ст. і аж до кінця XVIII ст. українські землі населяли різноманітні народи, що сповідували різні релігії. Домінантну більшість населення становили місцеві мешканці, що з часів Київської Русі сповідували християнство, а саме його православний обряд. Зі вступом українських земель до складу Польщі, Литви та інших держав, а також через природну міграцію населення, на українських теренах ще проживали християни католики, юдеї, представники різних течій протестантизму. Частина Півдня сучасних українських земель і територія Криму була заселена мусульманами.

Після падіння Константинополя, остаточного повалення Візантійської імперії і початку панування турків-сельджуків, утворення Османської імперії, було перервано раніше міцні зв'язки із Константинопольським Патріархатом. У другій половині XVI ст. Православна церква на українських землях до певної міри переживала ідейно-духовну кризу. Під впливом ідей європейської Реформації та Контрреформації на теренах України поширилися братства. **Братства** – духовно-релігійні об'єднання міщан, що самоорганізовувалися у релігійні громади і намагалися захищати інтереси православних. Зокрема, в 1586 р. виникає **Львівське братство**, а в 1615 р. виникає **Київське братство**. Також братства виникають і в інших провідних містах. Братства намагалися контролювати православних церковних ієрархів, відкривали школи, шпиталі та друкарні.

Під впливом ідей європейської Реформації та Контрреформації на теренах України поширилися братства. Братства – духовно-релігійні об'єднання міщан, що самоорганізовувалися у релігійні громади і намагалися захищати інтереси

Після Люблінської унії 1569 р. став все більш відчутним вплив поляків-католиків на українських землях. Влада Речі Посполитої намагалася спробувати уніфікувати релігійне життя. Самі ж представники вищого православного духовенства бажали вийти з-під контролю братств. У цих складних умовах внутрішнього релігійно-національного конфлікту виникла ідея **церковної унії** — об'єднання православної і католицької церков у нову — греко-католицьку зі збереженням православної обрядовості, але католицькою догматикою та формальним підкоренням Папі Римському. У 1596 р. на церковному Соборі у Бересті цю унію було затверджено. Вона увійшла в історію, як **Берестейська церковна унія**. Внаслідок унії вища церковна православна ієрархія, Митрополит Київський та єпископи перейшли у греко-католицтво. Формально Православна церква втратила свою інституційну структуру і офіційне представництво в Речі Посполитій, її майно мало бути передане греко-католикам. Проте не всі положення унії було реалізовано на практиці. Унія спричинила активізацію

Берестейська церковна унія спричинила активізацію братського руху, дала новий імпульс до розвитку духовно-релігійних ідей та дискусій, сприяла збільшенню творів полемічної літератури, зокрема, на захист православ'я

братського руху, дала новий імпульс до розвитку духовно-релігійних ідей та дискусій, сприяла збільшенню творів полемічної літератури, зокрема, на захист православ'я. Сама по собі Берестейська унія мала б об'єднати християн православних та католиків, натомість, як результат це призвело до розколу православ'я, адже значна частина православних так і не перейшли до греко-католицтва. У

довгій перспективі це посприяло ще більшому релігійному розмаїттю на теренах України, а в ХІХ ст. у роки зародження української модерної нації рушіями національно-культурного відродження на Заході України стали представники саме греко-католицького духовенства.

За сприяння гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у 1620 р. було відновлено вищу православну церковну ієрархію, було висвячено нового Київського Митрополита **Йова Борецького** та нових єпископів. Проте це не отримало офіційного визнання з боку влади

Речі Посполитої. Наступником Йова Борецького на посаді Київського Митрополита був визначний реформатор та діяч Православної церкви – Петро Могила.

Петро Могила походив зі стародавнього роду правителів Молдовського князівства. Після значного досвіду військової служби він прийняв чернечий постриг. Як людина талановита та освічена він швидко досяг успіхів у церковній службі і став архімандритом найбільшого і найвпливовішого монастиря – **Києва-Печерської лаври**. Він відкрив власну школу при Лаврі, а згодом поєднав її із Київською братською школою, створивши перший православний колегіум – **Київський колегіум**, що згодом став називатися **Києво-Могилянська академія**. Як результат довгих переговорів із владою Речі Посполитої на тлі активізації козацько-селянських повстань у 1620-1630-х рр. Петру Могилі вдалося домогтися затвердження сеймом важливого документа, що унормовував і офіційно визнавав існування структури Православної церкви на теренах України під владою Корони Польської. Цей документ отримав назву «**Статті (пункти) про заспокоєння народу руського**». Під поняттям «руський» на цих теренах розуміли саме православних. Фактично, згідно з цим документом, православні повертали свої майнові права, було дозволено поділ на єпархії. Петро Могила, управляючи Київською Митрополією, намагався підвищувати рівень освіченості духовенства, виступав за уніфікацію та унормування церковних обрядів і релігійних практик, боровся із втручанням шляхти у внутрішньоцерковні справи. Важливим для розвитку Православної церкви є його «**Требник**», що вміщував головні положення із проведення церковних обрядів.

Київська Митрополія залишалася автономною церковною одиницею, що лише формально підпорядковувалася Константинопольському Патріарху аж до 1686 р. Цього року, як результат інтриг та тиску на Константинопольського Патріарха, Київську Митрополію було передано під юрисдикцію Московського Патріарха. Хронологічно ця подія збіглася із добою «руїни» козацької держави Гетьманщини і втручанням Речі Посполитої та Московського царства у її внутрішні справи. Важливим чинником для Московського царства на шляху поширення свого впливу було взяти під контроль не лише політичні

структури козацької держави, а й церковно-релігійну сферу життя. Саме цим і пояснюється приєднання Київської Митрополії до Московського царства, без особливого на то бажання самих київських

Важливим чинником для Московського царства на шляху поширення свого впливу було взяти під контроль не лише політичні структури козацької держави, а й церковно-релігійну сферу життя

ієрархів. Як результаті цієї події Православна церква на українських землях була взята під контроль і проіснувала у підпорядкуванні Москви аж до 1918 р.

Частина Півдня України та Крим протягом довгого проміжку часу з середини XV аж до кінця XVIII ст. входила до складу держави Кримського ханства. Домінуючою етнічною групою в цій державі були кримські татари або кримли. Вони сповідували іслам, а саме були сунітами, послідовниками ханафійського мазгабу. Як результат агресії Російської імперії в 1783 р. з порушенням умов Кючук-Кайнарджийського миру Кримське ханство було захоплене та приєднане до Російської імперії. З цього часу розпочалося поступове зменшення кількості послідовників ісламу і збільшення кількості православних під впливом політики зросійщення.

2.5.2. Козацьке бароко. Освіта (Львівська братська школа, Острозька академія, Києво-Могилянська академія. Григорій Сковорода)

Поняття «бароко» має кілька визначень і може бути використане як для позначення стилізованого напрямку у мистецтві: живописі, скульптурі, архітектурі тощо, так і загалом для позначення окремого періоду розвитку європейської культури. Дослівно «бароко» означає «хімерний/пишний». В Європі як напрям у мистецтві, філософії та культурі розвивався після кризи доби Ренесансу. На українські землі бароко проникає через польські впливи та переосмислюється на місцевому православному світоглядному ґрунті. Якщо європейське бароко було більш секуляризованим після європейського ренесансу, то

українська культура меншою мірою відчула на собі ренесансні впливи, тож стиль бароко глибоко поєднувався із православним духовним світосприйняттям на українських теренах. Бароко на українських теренах називають козацьким через винятковий вплив козацької старшини на розвиток культури в цей період. Представники козацької старшини були замовниками нових портретів та ікон, виступали фундаторами та меценатами побудови нових або реконструкції старих церков.

Бароко на українських теренах називають козацьким через винятковий вплив козацької старшини на розвиток культури в цей період

Хронологічно бароко збігається з появою та розвитком козацької держави Гетьманщини, будівлі полкових канцелярій та інших адміністративних установ, що створювалися у той час, так само мали характерні стильові риси **українського бароко**.

На особливу увагу заслуговують кам'яні релігійні споруди — православні храми та собори, що їх було збудовано у цей час, мають стильові ознаки козацького бароко і за своїм екстер'єром, структурою відрізняються від споруд у стилі європейського бароко. Іллінська церква в Суботіві, Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві, Покровська церква в Києві роботи Івана Григоровича-Барського, Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові, Троїцький собор в Самарі, Покровський собор в Харкові — ось лише деякі приклади архітектурної спадщини козацького бароко, що збереглися в Україні до нашого часу.

Для бароко характерна надмірна пишність, домінування форми і взаємозв'язків над самим змістом, прикладом реалізації цієї моделі може послужити гравюра Івана Мигури «Іван Мазепа серед своїх добрих справ». Іван Мазепа у період свого гетьманування протягом 1687 – 1709 рр. здобув славу беззаперечного мецената, шанувальника української культури, він фінансував побудову та реконструкцію чималої кількості споруд, зокрема Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської академії. Тому інколи в літературі українське козацьке бароко, ще називають «мазепинським».

Протягом другої половини XVI – кінця XVIII ст. на українських землях під впливом процесів Реформації і Контрреформації, поширення барокової культури сформувалася мережа різноманітних закладів освіти. Найбільшої уваги заслуговують школи, які були

Інколи, в літературі українське козацьке бароко ще називають «мазепинським»

відкриті при православних братствах і являли собою новий етап розвитку освіти в другій половині XVI – на початку XVII ст. У 1570-х рр. за ініціативи князя Костянтина-Василя Острозького у його родовому володінні, в Острозі було відкрито

Острозьку слов'яно-греко-латинську школу, яку згодом почали називати академією. У 1586 р. засновано **Львівське Успенське братство**, яке відкрило власну братську школу – по суті це була перша така школа, де діти міщан могли здобувати досить якісну освіту для

Київський колегіум, що потім отримав назву Києво-Могилянська академія (офіційно статус Академії було присвоєно в 1701 р., зокрема за сприяння і меценатської підтримки гетьмана Івана Мазепи) став одним із найважливіших закладів вищої освіти на українських теренах упродовж ранньомодерного часу

того часу. В 1615 р. засновано **Київське Богоявленське братство** так само із власною школою. Згодом Петро Могила заснував школу при Києво-Печерській лаврі, а в 1632 р. поєднав дві школи в Києві: лаврську і братську і створив перший православний колегіум — **Київський**. Київський колегіум, що потім отримав назву Києво-Могилянська академія (офіційно статус Академії було присвоєно в 1701 р., зокрема за сприяння і меценатської підтримки гетьмана Івана Мазепи) став одним із

найважливіших закладів вищої освіти на українських теренах упродовж ранньомодерного часу. Чимало представників козацької старшини та духовенства, які залишили значний слід в історії України, були випускниками цього закладу.

Протягом першої половини XVIII ст. паралельно із Києво-Могилянською академією на теренах України було відкрито ще три

православних колегіуми, що продовжили свою діяльність майже до кінця століття. Було відкрито **Чернігівський, Харківський та Переяславський** колегіум. Функціонування аж чотирьох закладів вищої освіти на українських землях, що формально не мали статусу незалежної держави і були поділені між іншими сусідами, є феноменальним виразником того, яку роль відігравали українські терени для держав, що тимчасово утримували над ними владу. Попри відсутність власної державності, українська спільнота прагнула відкривати освітні заклади і розвивати власну культуру, а випускники цих закладів почасти виявлялися більш освіченими за представників бюрократії держав-завойовниць і стрімко робили управлінську кар'єру.

Одним із найвизначніших представників філософії та літератури доби українського бароко вважають **Григорія Савича Сковороду** (1722 – 1794 рр.). Григорія Сковороду називають «мандрівним філософом», засновником філософської концепції **теорії сродної праці**. Сковорода був випускником Києво-Могилянської академії, деякий час викладав у Харківському колегіумі. За мотивами свого перебування у Харкові з'явилася його збірка «Байки харківські». Окремої уваги заслуговує збірка його поезій «Сад божественних пісень», через яку автора часто вважають ледь чи не «останнім поетом барокової доби».

2.6. Суспільно-політичні та соціально-економічні процеси на українських землях Російської та Австрійської/Австро-Угорської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)

2.6.1. Імперська політика російського самодержавства на українських землях

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більшість українських земель було поділено між імперіями Романових та Габсбургів. Західноукраїнські землі увійшли до складу Австрійської імперії (з

1867 р. Австро-Угорщини), а Наддніпрянська Україна — до складу Російської імперії.

Російська імперія була абсолютною, самодержавною монархією з необмеженою владою імператора, уряд якої проводив колоніальну політику щодо підкорених земель, зокрема українських. Після ліквідації інституту гетьманства у 1764 р. було створено **Малоросійську губернію** з Другою Малоросійською колегією на чолі. Вона складалася з 4-х українців та 4 росіян, а її президентом був **Петро Рум'янцев**. На Півдні України того самого року було утворено **Першу Новоросійську губернію**, яка з часом поглинула землі Запорізької Січі, знищеної російськими військами 1775 р..

У 1781 р. Малоросійську губернію було ліквідовано разом з полково-сотенним адміністративним устроєм та запроваджено три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. У 1786 р. у зв'язку з поширенням на територію України загальної російської імперської системи адміністративного управління було ліквідовано Другу Малоросійську колегію.

У 1783 р. було ліквідовано козацьке військо, а на його основі створено карабінерські та кавалерійські полки. Того самого року на території Лівобережної України офіційно запроваджено **кріпосне право**. Після трьох поділів Речі Посполитої у 1772, 1793, 1795 роках до складу Російської імперії було приєднано землі Правобережної України. Протягом ХІХ ст. до кінця Російської імперії у 1917 р. територія Наддніпрянської України поділялася на 9 губерній та 3 генерал-губернаторства.

Протягом 1791–1917 рр. територія України (окрім Харківської губернії) була частиною дискримінаційної «**Смуги осідості**» єврейського населення, за межами якої їм було заборонено проживати рішенням імперського уряду. Антисемітська політика також обмежувала вибір місця проживання. Євреям заборонялося селитися в Києві, Миколаєві, Севастополі та у сільській місцевості.

Наддніпрянська Україна була жертвою економічного визиску імперським урядом, особливо під час низки російсько-турецьких війн. Російський уряд порушував обіцянки перед власними підданими. Під час війни з Наполеоном імператор Олександр І видав маніфест, який

звільняв від кріпацтва селян, які вступали до земського ополчення та планував відновити козацький стан. Але, боячись озброєного народу більше, ніж французьких військ, російський уряд відмовився виконувати власні зобов'язання.

Невдала **Кримська війна** 1853–1856 рр. продемонструвала необхідність модернізації Російської імперії. У 1860-1870-х роках було втілено низку реформ. У 1861 р. було остаточно скасовано кріпацтво. Військова реформа 1862 р. встановила загальну військову повинність чоловікам віком від 20 років строком на 6-7 років. Земська реформа 1864 р. запровадила земські управи, які дбали про школи, лікарні, статистику, лісництво. Але на Правобережній Україні реформу було впроваджено лише у 1911 р. через побоювання уряду потенційного зміцнення політичних позицій польського населення. Реформа цензури 1865 р. забороняла розглядати у періодичних виданнях політичні питання. Також було проведено фінансову, судову, освітню та реформу міського самоврядування.

Російська політика щодо підкорених народів мала виразні ознаки шовінізму. Поступово зростав тиск проти української мови. «**Валуєвський циркуляр**» 1863 р. був таємним розпорядженням міністра внутрішніх справ Петра Валуєва, яким заборонялося видання навчальних і релігійних книг українською мовою. Через пожвавлення українського національного руху імператор Олександр II 1876 р. підписав «**Емський указ**», який забороняв українську мову в сфері книгодрукування, музики, театру, окрім побутового вжитку. Обмеження зберігали чинність до 1905 р.

Через пожвавлення українського національного руху імператор Олександр II 1876 р. підписав «Емський указ», який забороняв українську мову в сфері книгодрукування, музики, театру, окрім побутового вжитку. Обмеження зберігали чинність до 1905 р.

Економічна криза 1900–1903 рр., самодержавство, не розв'язане аграрне питання, поразка у війні з Японією 1904–1905 рр., поширення марксизму стали основними причинами **Революції** 1905–1907 рр. в Російській імперії та зокрема на території України. Початком

революційних подій став масовий розстріл мирної демонстрації в Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 р., учасниками якої були українці. Ці події увійшли в історію під назвою – «**кривава неділя**». Масові виступи робітників охопили українські міста — Київ, Катеринослав, Одесу, Миколаїв, Єнакієво, в яких формувалися ради робітничих депутатів. Поширився профспілковий рух з вимогами встановити контроль над виробництвом, 8-годинний робочий день, зниження цін. Революційні події проходили під гаслом: «Геть самодержавство!». Революція завершилася завдяки силовому придушенню робітничих і селянських виступів та завдяки демократизації влади та створенню парламенту в Російській імперії.

У 1906 р. міністр внутрішніх справ і водночас голова Ради Міністрів **Петро Столипін** розпочав **аграрну реформу**. Його указом було надано право селянам закріпити за собою землю у приватну власність, розпоряджатися наділом і вимагати від сільської общини виділити їм хутір чи відруб (польовий наділ без садиби). Поміщицькі землі не чіпалися, а лише перерозподіляли землі сільських общин. Реформа мала суперечливі наслідки та не була доведена до кінця. Також П. Столипін відзначився безкомпромісною жорсткою боротьбою проти усіх національних та демократичних рухів. Протягом 1907–1909 рр. було засуджено близько 26 тис. осіб, з них 5 тис. страчено.

2.6.2. Українські землі в імперії Габсбургів: парламентаризм, конституційний та виборчий процеси

Українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття опинилися у складі Австрійської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Перший поділ 1772 року передав Австрії частину українських земель, зокрема Східну Галичину та частину сучасної Польщі. Після поділів 1793 і 1795 років Україна опинилася під владою різних імперій, але Галичина, Буковина та Закарпаття залишилися у складі Австрії.

Перші десятиліття панування **Габсбургів** характеризувалися централізацією та впровадженням австрійського законодавства. У 1782 році в Галичині було запроваджено губернську адміністрацію, яка

підпорядковувалася безпосередньо Відню. Реформи **Йосифа II** (1780–1790), зокрема скасування кріпацтва, мали неоднозначний вплив: хоча селяни й отримали особисту свободу, економічна залежність від землевласників залишилася. Водночас українське населення зазнавало дискримінації в адміністративній, освітній та релігійній сферах, оскільки австрійський уряд підтримував польські й німецькі еліти.

Революційні події 1848 р. відкрили нові можливості для українців Галичини. **Головна Руська Рада** була заснована 2 травня 1848 р. у Львові, під час революційних подій у Європі, відомих як «**Весна народів**». Це була перша українська політична організація, яка мала на меті захист прав українців у складі Австрійської імперії. Її створення було реакцією на національно-політичну активізацію поляків у Галичині.

До складу Ради увійшли представники духовенства, інтелігенції та селянства. Основними завданнями Ради були відстоювання рівноправності українського населення, поділ Галичини на українську і польську частини, забезпечення освіти рідною мовою та розвиток національної культури. Головна Руська Рада організувала видання першої української газети «**Зоря Галицька**».

Попри короткочасність існування, Рада стала важливим кроком до політичної організації українців.

У 1861 р. австрійський імператор **Франц-Йосиф I**, прагнучи зміцнити свою владу в Галичині та дещо приховати обмеження соціально-політичних прав українців, заснував крайовий сейм, який функціонував до розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р.

20 жовтня 1860 р. Франц-Йосиф I видав диплом, який проголошував відновлення Конституції, скликання парламенту та провінційних сеймів. Ідею жовтневого диплома розробив галичанин граф **Агенор Голуховський**, який обіймав посаду міністра внутрішніх справ у кабінеті **Йоганна Рехберга** (1859–1861). Так українці отримали

Головна Руська Рада була заснована 2 травня 1848 р. у Львові, під час революційних подій у Європі, відомих як «Весна народів». Це була перша українська політична організація, яка мала на меті захист прав українців у складі Австрійської імперії

змогу брати участь у політичному житті через обмежене представництво в **Галицькому крайовому сеймі** (з 1861 р.) та парламенті у Відні. Цей сейм мав дуже обмежену автономію і повноваження, однак став майданчиком для української еліти, де можна було висловлювати інтереси та вимоги народу, особливо щодо мови, культури та освіти.

Виборчий закон до Галицького крайового сейму відображав інтереси заможних верств. Усіх виборців у Галичині розподіляли на чотири курії, кожна з яких окремо обирала депутатів до складу сейму строком на 6 років. Кількісний склад Галицького сейму складався з 9 «**вірилістів**»: трьох львівських архієпископів (греко- і римокатолицького та вірменського обрядів), чотирьох єпископів (два перемишльські, один станіславський і один тарнівський) та двох ректорів Краківського і Львівського університетів; усіх інших депутатів обирали в куріях: великої власності — 44, торгових і промислових палат — 3, міст — 20 і сільських громад — 74 (всього 150 послів). Сейм формував виконавчий орган — **Крайову управу** в складі семи осіб: трьох обирала кожна курія, зокрема (репрезентація торгово-промислових палат у цьому випадку голосувала разом із представництвом міської курії), інших трьох — увесь Сейм, сьомим був маршал. Обирали також їхніх заступників. Слід зазначити, що виборче право не було загальним і рівним.

Галицький сейм був уповноважений обирати депутацію до парламенту імперії (квота Галичини — 38 послів; ця традиція утрималася до 1873 року, коли вибори до Рейхсрату стали безпосередніми), управляти майном автономії, контролювати податки, громадські ради, церкву й освіту, дбати про забезпечення військових частин. Ухвали набували чинності після цісарської санкції. Сейм мав право також законодавчої ініціативи в загальнодержавних справах.

Конституційні реформи, як-от «**Груднева Конституція**» 1867 р., закріпили певні громадянські свободи, зокрема свободу слова, зборів та об'єднань, що сприяло розвитку політичної активності українців. Однак реальна влада зосереджувалася в руках імперського уряду і конституційні гарантії часто обмежувалися. Конституційні реформи

частково стимулювали появу національних політичних партій, які почали формуватися в останні десятиліття XIX ст. та поступово зміцнювали політичну свідомість українців. Зокрема, згідно із Законом 1867 р., яким змінюється Основний закон про представництво імперії від 1861 р., у параграфі першому перераховано королівства, герцогства і маркграфства, які входили до спільного представництва, серед яких місця отримали Галичина і Буковина. У параграфі другому говориться про двохпалатне імперське представництво в Цислейтанії: Палату Панів та Палату Депутатів, до останньої входили депутати Галицького сейму відповідно до норм, встановлених виборчим законодавством.

Галицький сейм став важливим інструментом для представлення інтересів українського населення в Австро-Угорській імперії. Попри обмеженість автономії та впливу, сейм забезпечив українцям змогу висловлювати свої національні інтереси в питаннях мови, культури, освіти та впливати на регіональні адміністративні рішення.

Крайова управа, яку формував сейм, здійснювала виконавчі функції, що посилювало роль місцевих еліт у політичному житті Галичини. Виборча система, хоча й базувалася на цензових обмеженнях, дала змогу українській інтелігенції та землевласникам брати участь у політичних процесах і створювати національні рухи.

Галицький сейм став важливим інструментом для представлення інтересів українського населення в Австро-Угорській імперії

Участь українців у Галицькому сеймі та представництво в австрійському парламенті стали важливими кроками до формування політичної свідомості.

Руську Раду було створено у 1870 р. у Львові як відповідь на загострення українсько-польських відносин у Галичині. Вона продовжувала традиції Головної Руської Ради. Це була політична організація, що об'єднувала консервативно налаштованих діячів, переважно представників греко-католицького духовенства та інтелігенції. Основною метою Руської Ради було захист прав українського населення перед польською домінацією в Галицькому сеймі. Організація виступала за автономію Галичини з поділом на

польську та українську частини, розвиток освіти українською мовою. Руська Рада стала виразником інтересів консервативних кіл українців і базувалася на компромісах з австрійською владою.

Народна Рада була утворена у Львові 1885 р. як наступниця Руської Ради. Її засновниками були представники демократичного крила національного руху. Організація мала широке представництво й більше орієнтувалася на просвітницьку діяльність. Основними завданнями Народної Ради були захист інтересів селян і дрібної буржуазії, розвиток української освіти, культури та мови.

«Нова ера» — угода, яка була політичним компромісом між частиною українських і польських політичних діячів у Галичині у 1890 р. за посередництва австрійського уряду. Його ініціаторами з українського боку була частина народовців, які прагнули поліпшити становище українців через співпрацю з поляками.

У рамках цього компромісу поляки погодилися на певні поступки українцям: зокрема, відкриття більшої кількості українських шкіл, використання української мови в судах та адміністрації, а також підтримка українських культурних ініціатив. Водночас українці зобов'язалися припинити конфронтацію в Галицькому сеймі. «Нова ера» викликала суперечливу реакцію в суспільстві та з-поміж народовців.

2.7. Український національний рух

2.7.1. Національне пробудження: «будителі», «Руська трійця», Кирило-Мефодіївське товариство, Головна руська рада, поява національного прапора

Друга половина XVIII ст. стала періодом **Просвітництва**, що проявлялося революційними та визвольними рухами у Європі. В країнах, які перебували під іноземним пануванням, розпочалося національне відродження. У цей час більшість українських земель була під владою двох імперій: Російської і Австрійської. Політика обох

імперій часто спрямовувалася на асиміляцію українців, що викликало прагнення зберегти свою ідентичність.

Традиційно початок національного відродження в Україні пов'язують з виходом у світ «Енеїди» Івана Котляревського в 1798 році. «Енеїда» стала першим твором нової української літератури, що був написаний живою народною мовою. Він був створений на основі матеріалу про суспільне життя України другої половини XVIII ст., показавши український народ з його мовою, звичаями, віруваннями, традиційним побутом.

Традиційно початок національного відродження в Україні пов'язують з виходом у світ «Енеїди» Івана Котляревського в 1798 році

У 1822 році була видана перша масштабна узагальнювальна праця з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Це чотиритомна праця Дмитра Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії».

Чимале значення мала також «Історія Русів» – перша своєрідна політична історія України. Вона розповідає про події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Тут обґрунтована думка, що українці є окремим від росіян народом зі своїми традиціями і власною культурою. Вперше книгу надрукував в 1846 році відомий український вчений О. Бодянським.

На початку 30-х років XIX ст. центром національного життя та національного руху на західноукраїнських землях стає Львів. Тут виникає напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання «Руська трійця». Його засновниками були Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. Свою діяльність «Руська трійця» розпочала зі збирання українського фольклору. «Руська трійця» переслідувала ідею створення та збереження літературної мови на народній основі.

Однією з перших громадських акцій «Руської трійці» став виступ М. Шашкевича на урочистих зборах у семінарії, де він виголосив промову українською мовою (зазвичай подібні промови виголошували латинською, польською, німецькою). У 1834 р. М. Шашкевич склав збірку своїх творів під назвою «Зоря», написаних народною

українською мовою, але видати збірку не вдалося через цензуру. На основі «Зорі» невдовзі було підготовлено нову збірку «Русалку Дністрову», яку було видано в 1836 році. Її складала низка народних дум, пісень, оригінальних творів і перекладів. Збірку було написано живою народною мовою. У 1846 році **Я. Головацький** видав статтю «Становище русинів у Галичині», яка стала своєрідним підсумком діяльності Руської трійці. У 1848 р. цю статтю використала Головна Руська рада в своїй політичній діяльності.

У січні 1846 р. у Києві виникла українська таємна політична організація **Кирило-Мефодіївське братство**. У квітні 1846 р. до братства приєднався **Тарас Шевченко**. Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства було викладено у «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія». Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства передбачали: знищення самодержавства; скасування кріпосного права та станів; утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод; розвиток національної мови, культури та освіти. Головною метою товариство вважало здобуття Україною державної незалежності з демократичним ладом. Учасники товариства писали наукові праці й виступали з лекціями в закладах освіти Києва, у яких проповідували свої погляди. Вони піклувалися про розвиток освіти, збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання й видання нових книг. Особливе значення має «Кобзар» **Тараса Шевченка**, що вийшов у 1840 р. Кирило-Мефодіївське братство проіснувало 14 місяців. У березні 1847 р. організацію було викрито, а її членів заарештовано.

2 травня 1848 р. у Львові було створено першу легальну українську громадсько-політичну організацію в Галичині – **Головну Руську раду**. Її створили представники греко-католицького духовенства та інтелігенції під час революції в Австрійській імперії для захисту прав українського населення перед центральним урядом у Відні. Друкованим органом організації стала «**Зоря Галицька**» – перша у Львові газета українською мовою.

Головна Руська рада вимагала поділу Галичини на східну (українську) і західну (польську), об'єднання Східної Галичини,

Буковини і Закарпаття в одну провінцію, викладання в школах українською мовою, відкриття кафедри української мови і літератури у Львівському університеті. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся перший з'їзд діячів української культури, науки та освіти. Згідно з рішенням з'їзду у Львові було засновано «Галицько-руську матицю» — культурно-освітню організацію, яка мала завданням видання популярних книг для народу. У 1849 р. було засновано з ініціативи Головної Руської ради на народні кошти **Народний дім**.

У жовтні 1848 р. Головна Руська рада у Львові ухвалила синьо-жовте сполучення кольорів прапора. Ці колірні сполучення швидко поширилися на українські землі, що перебували на той час у складі Австро-Угорщини, а після революції 1905–1907 рр. у Росії — і в Наддніпрянській Україні.

2.7.2. Становлення національного руху: громадівський рух, народовці, поява національного гімну

Національний рух в Україні XIX ст. став основою боротьби за збереження національної ідентичності, культуру та мову в умовах іноземного панування. Українське суспільство поступово переходило від культурного до політичного націоналізму. Цей процес можна умовно поділити на кілька етапів, зокрема **громадівський рух, діяльність народовців на західноукраїнських землях та поява національних символів**, серед яких – державний гімн.

Громадівський рух зародився на землях Наддніпрянської України у 1860-х роках. Ініціаторами руху були інтелігенти, здебільшого вихідці з дрібної шляхти та селянства, які усвідомлювали важливість розвитку освіти та культури українською мовою. Громадівський рух мав кілька періодів, зокрема поділявся на «Стару» та «Молоду» громади. «Стара громада» виникла у Києві в 1861 році і об'єднала інтелігенцію, зокрема

Національний рух в Україні XIX ст. став основою боротьби за збереження національної ідентичності, культуру та мову в умовах іноземного панування

Володимира Антоновича, Павла Чубинського, Михайла Драгоманова. Її основною метою було культурне відродження українського народу: вони засновували школи, популяризували українську мову і видавали літературу. Водночас «Молода громада» сформувалася з молодшого покоління, яке прагнуло більш радикальних і політичних змін, зокрема вимагало надання національних прав українському народу в межах Російської імперії.

У 1863 році Валуєвський циркуляр імперського уряду заборонив друк українською мовою, що стало значним ударом для руху. Проте громадівці продовжували діяльність у напівлегальних умовах, часто організовуючи заходи під прикриттям інших культурних ініціатив. Важливими центрами громадівського руху стали Київ, Харків, Одеса, Полтава. У 1876 році було видано ще один указ — Емський указ, який заборонив видання книг та вистави українською мовою, використання української мови в освіті та навіть ввезення українських книг з-за кордону.

Проте громадівський рух продовжувався і в 1870-х роках частина громадівців змогла об'єднатися навколо Київської Старої громади, яка ставила перед собою вже політичні цілі — відстоювання прав українського народу в умовах російської імперської влади. Вона організовувала збір коштів для підтримки культурно-освітніх проєктів, зокрема фінансувала Літературне товариство імені Тараса Шевченка у Львові.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, водночас розвивався рух народовців — національно-свідомих українців, які виступали за підтримку української мови та культури. Протиставляючись москвофілам, що прагнули єдності з Росією, народовці орієнтувалися на формування української ідентичності.

Юліан Романчук, Олександр Барвінський, Іван Франко та інші представники руху заклали основи інституційної підтримки української культури. У 1868 році народовці заснували товариство «**Просвіта**» у Львові, яке активно займалося поширенням знань серед українського населення, організовувало недільні школи, видавало підручники та літературні твори українською мовою.

Ключовим досягненням народовців стало заснування у 1873 році у Львові **Літературного товариства імені Тараса Шевченка**, яке в 1892 році перетворилося на **Наукове товариство імені Шевченка** (НТШ). НТШ фактично стало першим українським науковим центром, де працювали відомі науковці, як-от **Михайло Грушевський, Іван Франко, Володимир Гнатюк**. Це товариство відіграло значну роль у популяризації української науки і стало важливим кроком на шляху до формування національної свідомості серед українців.

Велику роль у розвитку національного руху відіграли також культурні й політичні періодичні видання, зокрема **журнал «Основа»** та **газета «Київський телеграф»**, які стали важливими осередками для поширення національних ідей та обміну думками серед інтелігенції.

У 1861-1862 роках видавався журнал «Основа» в Петербурзі, який став першим українським літературно-науковим журналом. Він висвітлював українську культуру, історію, мову та побут. З-поміж авторів були Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок. Журнал сприяв формуванню національної свідомості серед українців, хоча його видання припинилося через заборону українського друку. «Київський телеграф» — одна з провідних газет, в якій у 1870-х роках громадівці висвітлювали гострі суспільно-політичні ідеї. Наприклад, Михайло Драгоманов у газеті критикував імперські порядки і підтримував ідею автономії України в складі Росії. Володимир Антонович підтримував культурно-просвітницьку діяльність, вважаючи, що поступове поширення знань сприятиме усвідомленню народом своїх прав. М. Драгоманов був більш радикальним у своїх поглядах, обстоював ідеї політичної автономії та виступав за надання Україні політичних прав у межах імперії, прагнув реформувати суспільство на демократичних засадах.

У 1891 році в Харкові виникла перша організація з виразно політичною метою – **«Братство тарасівців»**. До її складу входили молоді націоналісти: **Іван Липа, Борис Грінченко, Микола Міхновський**. Вони виступали за національну незалежність України, прагнули консолідувати українську інтелігенцію і студентську молодь

навколо цієї ідеї. Братство стало важливим кроком у переході до політичного націоналізму.

Національні символи України, як-от герб і прапор мають давнє походження. В ХІХ ст. був написаний український гімн. Вірш «**Ще не вмерла Україна**» **Павла Чубинського** 1862 року став поетичним

Вірш «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського 1862 року став поетичним уособленням прагнень українського народу до свободи та незалежності. Мелодію до вірша написав Михайло Вербицький у 1863 році і відтоді пісню почали виконувати як патріотичний твір. У 1917 році під час Української революції цей твір став офіційним гімном Української Народної Республіки, у 1939 р. — імном Карпатської України, а у 1992 році — державним гімном незалежної України

уособленням прагнень українського народу до свободи та незалежності. Мелодію до вірша написав **Михайло Вербицький** у 1863 році і відтоді пісню почали виконувати як патріотичний твір. У 1917 році під час Української революції цей твір став офіційним гімном Української Народної Республіки, у 1939 р. — гімном Карпатської України, а у 1992 році — державним гімном незалежної України.

Становлення національного руху в Україні у ХІХ ст. заклало основи національної свідомості, що стала важливим чинником у подальшій боротьбі за незалежність. Громадівський рух, діяльність народовців відіграли значну роль у

формуванні української ідентичності, стали основою для політичної боротьби.

2.7.3. Поява українських політичних партій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Ідея національної суверенної незалежної держави

Виникнення національних рухів у Європі і вплив ідей лібералізму, соціалізму та націоналізму підштовхнули українців до боротьби за свої національні права. Революція 1905 року, що розпочалася в Російській імперії, стимулювала активізацію українських політичних партій, які виступали за автономію України або її незалежність.

Українська радикальна партія (УРП), спочатку відома як **Русько-Українська радикальна партія (РУРП)**, була першою українською політичною партією, заснованою 4 жовтня 1890 року у Львові. Її створення стало результатом об'єднання радикальних молодіжних гуртків у Галичині, що діяли під впливом ідей видатного українського мислителя Михайла Драгоманова. Зміна назви партії на **Українська радикальна партія** відображала поступову еволюцію національної свідомості: від використання терміна «руський» до сучаснішого етноніма «український», який підкреслював національну ідентичність. У 1926 році партія була перейменована на **Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП)**, що підкреслювало її соціалістичну орієнтацію та прихильність до радикальних соціальних реформ.

З-поміж лідерів УРП були відомі діячі, як-от **Іван Франко, Михайло Павлик та Кирило Трильовський**. Основною метою діяльності УРП було поліпшення соціально-економічного становища українського народу, захист прав селянства та робітництва, а також боротьба за національне визволення. Партія поєднувала соціалістичні ідеї з прагненням до національної автономії, виступала за демократичні реформи, право на освіту рідною мовою, розвиток культури та сприяння політичній активності серед населення. УРП активно сприяла підвищенню національної свідомості, захисту прав селян через видання друкованих матеріалів, організацію масових заходів, кооперативний рух, а також брала участь у виборах до австрійського парламенту, виступаючи за демократичні реформи та автономію українців.

У 1899 р. колишні члени РУРП у Львові утворили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**. Серед засновників були **Іван Франко, Михайло Грушевський**, греко-католицький священник **Теодор Савойка**. Керівним відділом партії був Народний

Українська радикальна партія (УРП), спочатку відома як Русько-Українська радикальна партія (РУРП), була першою українською політичною партією, заснованою 4 жовтня 1890 року у Львові

комітет, який очолював **Юліан Романчук**. УНДП відстоювала помірковані націонал-демократичні ідеї, виступала за автономію Галичини в складі Австро-Угорщини, була в опозиції до москвофільства. Друкованими органами партії були «Свобода», «Діло», «Буковина». 1919 р. УНДП була перейменована на **Українську трудову партію**, а 1925 р. увійшла до **Українського національного демократичного об'єднання**.

Протягом 1899–1939 рр. в Західній Україні існувала **Українська соціал-демократична партія (УСДП)**, заснована колишніми членами РУРП **Юліаном Бачинським, Семеном Вітиком, Миколою Ганкевичем**. УСДП обстоювала соціал-демократичні і марксистські погляди, а також ідею незалежної України.

Революційна українська партія (РУП), заснована в 1900 р. в Харкові, виступала за автономію України, однак, з орієнтацією на соціалістичні ідеї. Її програма поєднувала вимоги національного визволення із соціальними реформами. РУП прагнула до створення автономної української держави в межах Російської імперії. З-поміж лідерів партії були **Дмитро Антонович, Панас Андрієвський, Володимир Чехівський**. РУП мала значний вплив на подальші революційні події, зокрема на події 1917 р., коли питання автономії та незалежності України стало ключовим для української політики.

Українська соціалістична партія (УПС) утворена в Києві 1900 р. Засновником і лідером був **Богдан Ярошевський**. Партія пропагувала соціалістичні ідеї та самостійність України. Значний вплив на УПС здійснив польський революційний рух, зокрема діяльність «Польської партії соціалістичної» (ППС).

1904 р. в Києві було утворено **Українську демократичну партію (УДП)**, яка виступала за автономію України з власним сеймом та дотримувалася соціал-демократичної ідеології. Лідером партії був Євген Чикаленко. Того самого року частина партії, представлена переважно молоддю, з-поміж яких були **Борис Грінченко та Сергій Єфремов**, відколосалася та утворила **Українську радикальну партію (УРП)**, яка тяжіла до лібералізму та вимагала передачу землі селянам без викупу. Проте у 1905 р. партії знову об'єдналися, утворивши **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. УДРП

вдалося отримати місця в Першій і Другій Державних Думах Російської імперії. Члени партії входили до фракції «Українська думська громада». Пресовими органами УДРП були «Громадська думка», «Рада», «Рідний край».

Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) було створено в 1905 р. Партія мала сильну соціалістичну орієнтацію та боролася за права робітників і селян. УСДРП виступала за політичні та соціальні реформи, а також за автономію України в складі Російської імперії. Партія активно брала участь у революційних подіях 1905 року, підтримуючи протестні настрої з-поміж робітників та селян, однак ідея соціалізму для України не була підтримана в масштабах імперії. Лідерами УСДРП були такі діячі, як **Володимир Винниченко, Симон Петлюра та Юрій Бачинський**. Партія поєднувала марксистські ідеї з вимогами національних прав українців, підтримуючи ідею соціалізму. Після Лютневої революції 1917 року УСДРП стала однією з основних сил у боротьбі за українську незалежність, брала участь у створенні Української Центральної Ради та проголошенні автономії України. Однак після приходу більшовиків вплив партії значно зменшився. УСДРП залишила важливу спадщину у формуванні політичної думки та боротьбі за права українців.

У 1907 р. було створено **Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР)**, відому як «есери». Членами УПСР були **Михайло Грушевський, Микола Ковалевський, Всеволод Голубович, Павло Христюк, Олександр Шумський, Микола Шраг**. Ідеологією партії був демократичний соціалізм і «неонародництво». УПСР обстоювала ідею автономії України в складі Російської імперії. «Есери» відіграли одну з провідних ролей під час Української революції 1917–1921 рр.

Згодом на політичній арені з'явилося **Товариство українських поступовців (ТУП)**, засноване в 1908 році. Це було ліберальне об'єднання, яке виступало за культурну автономію України, поліпшення становища українців у межах Російської імперії. ТУП не ставило перед собою мету досягти повної незалежності України, натомість прагнуло змінити політичну ситуацію через реформи в імперії через надання українцям широких прав у культурній та

освітній сферах. Незважаючи на свої помірковані вимоги, ТУП відіграло важливу роль у розвитку українського національного руху, створюючи певну політичну базу для подальших кроків, спрямованих на боротьбу за національні права.

Рішучими були вимоги **Української народної партії (УНП)**, заснованої 1902 р. Партія виступала за повну незалежність України, прагнучи створити самостійну українську державу. УНП вважала, що українці повинні мати право на власне державне самовизначення і домогалася від Російської імперії визнання незалежності України. Ця партія стала важливою силою в контексті майбутніх революційних подій. Лідером Української народної партії був **Микола Міхновський** – один з основних ідеологів партії, автор праці «Самостійна Україна», в якій він вперше чітко сформулював ідеї українського націоналізму та незалежності. М. Міхновський виступав за створення української держави на основі народної волі, підтримував ідеї незалежності та самовизначення.

Отже, ідея національної суверенної держави була не лише теоретичним постулатом, але й практичною метою українських політичних сил, які у своїх програмах і діяльності намагалися знайти шляхи для досягнення цієї мети. Боротьба за незалежність, зокрема через проголошення незалежності України у 1918 році, стала кульмінацією багаторічних прагнень і боротьби українських партій за суверенітет.

2.8. Становлення української модерної культури

2.8.1. Українська мова, література і театр у ХІХ столітті

ХІХ ст. стало переломним періодом для української культури. Цей час позначився появою національної літератури, театру та відродженням української мови, що заклали основу для подальшого розвитку національної самосвідомості. Важливу роль у цих процесах відіграли видатні діячі: **Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Іван**

Франко та **Леся Українка**, чії твори стали не лише культурними здобутками, але й символами боротьби за свободу українців.

Іван Котляревський (1769–1838) вважається зачинателем нової української літератури. Його поема «**Енеїда**» 1798 р. стала першим масштабним твором, створеним **народною українською мовою**. Котляревський висміював у ньому світські й духовні ієрархії, використовуючи гумор і сатиру для зображення сучасного йому українського суспільства. «Енеїда» викликала широкий інтерес, адже була написана простою, зрозумілою мовою, що дало змогу українцям уперше побачити своє повсякденне життя на сторінках літератури. Крім «Енеїди», Котляревський створив знамениту драму «**Наталка Полтавка**» 1819 р. Ця п'єса, як і його інші твори, написана українською мовою і представляє образи простих людей, їхній побут, моральні цінності та менталітет. Завдяки успіху «Наталки Полтавки», що здобула величезну популярність, І. Котляревського вважають основоположником українського театру. Саме він утвердив драматургію як засіб вираження національної ідентичності, показавши, що театр може не тільки розважати, але й формувати свідомість народу.

Тарас Шевченко (1814–1861) став не лише великим поетом і художником, а й символом українського відродження. У 1840 році він видав свою першу збірку поезії під назвою «**Кобзар**», яка змінила хід української літератури. «Кобзар» не тільки підняв українську мову на новий літературний рівень, але й пробудив національну свідомість. Його твори «**Катерина**», «**Гайдамаки**», «**Сон**», «**Кавказ**» викривали соціальну несправедливість, зображували страждання українського народу і закликали до боротьби за свободу. Шевченко створив образ українця як людини, яка бореться за свою волю і втілює ідею національної гідності. Його творчість стала джерелом натхнення для наступних поколінь. Шевченкові твори забороняли, переслідували, але їх читали та переписували, зберігаючи й передаючи національну спадщину. Окрім поезії, Шевченко залишив помітний слід у графіці, створивши численні малюнки, на яких зобразив життя і побут українців, посилюючи образ України в свідомості людей.

Іван Франко (1856–1916) був універсальною особистістю — поет, прозаїк, драматург, перекладач, публіцист і громадський діяч. Його внесок у розвиток української культури є неоціненним. Франко працював у різних жанрах, створивши багато поетичних і прозових творів, які порушували теми національної і соціальної боротьби, любові до Батьківщини, а також важливості рівності і справедливості. Він намагався змінити українське суспільство, допомагаючи йому розплющити очі на важливість самовизначення. Франко відомий як **«вічний революціонер»** за свою активну участь у національно-визвольному русі і прагнення створити вільне та справедливе суспільство. У його творчості відображено ідеї соціальної рівності та патріотизму. У творах, як-от **«Борислав сміється»** (1882) і **«Захар Беркут»** (1883) І. Франко показує соціальну нерівність і протистояння між експлуататорами та робітниками. І. Франко також доклався до розвитку української драматургії, створивши твори, що досліджували глибокі психологічні й моральні конфлікти. Однією з найвідоміших його п'єс є **«Украдене щастя»**, яка зображає драму простих людей, їхні страждання та конфлікти. У цьому творі Франко показав, як суспільні обставини формують особисті трагедії, і це стало новаторським підходом в українській літературі. Його п'єси мали велику популярність, оскільки зачіпали глибоко зрозумілі кожному теми.

Леся Українка (1871–1913) стала однією з найяскравіших постатей української літератури. Її творчість охоплює широке коло тем, від любові і особистих переживань до філософських роздумів та соціальної критики. Леся Українка не лише порушувала національні питання, а й відображала проблеми людської душі, волі, самореалізації та прагнення до свободи. У своїх творах вона прагнула відобразити людську внутрішню силу і зобразити ідею перемоги духу над обставинами. Її творчість можна охарактеризувати як інтелектуальну, філософську і водночас глибоко патріотичну. Найвідоміша драма Лесі Українки, **«Лісова пісня» 1911 р.** поєднує елементи фольклору, символізму та міфології. Ця поетична драма розповідає про кохання лісової мавки та людського хлопця, символізуючи гармонію між людиною і природою, духовну красу і

прагнення до свободи. Леся Українка також створила драму «**Камінний господар**» 1911 р., у якій осмислювала боротьбу за внутрішню свободу. Своїми драмами і поезіями Леся Українка показала, що українська література може досягати рівня європейської, порушуючи універсальні теми і вражаючи глибиною змісту.

Становлення українського театру

Театр ХІХ ст. став невід'ємною частиною української культури. Вплив театру на розвиток національної свідомості важко переоцінити. Починаючи з аматорських вистав, які організовувала місцева інтелігенція, український театр поступово перетворився на сильну культурну інституцію. Українські театральні трупи не лише розважали публіку, але й зверталися до історичних, соціальних і національних тем, які викликали в глядачів патріотичні почуття. **Марко Кропивницький** та **Михайло Старицький** відіграли важливу роль у професіоналізації українського театру. Вони створювали вистави, що показували життя українців, змушували задуматися про становище народу і виховували глядачів. Їхні постановки сприяли розвитку театральної культури і закладали основи для подальшого зростання театру. Згодом, українські драматичні твори стали популярними не лише в Україні, але й за її межами, пропагуючи культуру і національні ідеї.

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства та мовні заборони

У середині ХІХ ст. значну роль у розвитку української мови та популяризації української культури відіграло **Кирило-Мефодіївське братство**. Його учасники, зокрема, **Тарас Шевченко**, **Пантелеймон Куліш**, **Микола Костомаров**, вбачали у рідній мові основний інструмент збереження національної самосвідомості та боротьби за права українців. **Пантелеймон Куліш**, зокрема, займався систематизацією української мови та граматики, він уклав першу фонетичну українську абетку («**кулішівку**») і став автором першого повного перекладу Біблії українською мовою. Братство активно підтримувало поширення української літератури, однак, діяльність його була заборонена, а вживання української мови обмежене **Валуєвським циркуляром** 1863 року та **Емським указом** 1876 року.

Окрім художньої літератури, розвиток української мови відбувався завдяки укладанню перших словників і граматик. З'явилися праці **Олександра Потебні**, одного з перших українських мовознавців, який досліджував українську мову з наукового погляду, вивчаючи її структуру, історію та закономірності.

У XIX ст. також почали виходити перші українські словники. Зокрема, зусиллями **Бориса Грінченка** в 1907–1909 рр. було видано «Словарь української мови», який уперше об'єднав широкий спектр лексики з різних регіонів України і став важливим науковим джерелом для подальших досліджень і стандартизації мови.

2.8.2. Поява університетів в Україні

З формуванням капіталістичних відносин і розвитком промисловості, торгівлі та міст зростала потреба в освічених, кваліфікованих працівниках, а отже, постала потреба в розширенні мережі закладів освіти.

На початку XIX ст. в Російській імперії було проведено реформу у сфері освіти. **24 січня 1803 р.** Олександр I затвердив «**Попередні**

З формуванням капіталістичних відносин і розвитком промисловості, торгівлі та міст зростала потреба в освічених, кваліфікованих працівниках, а отже, постала потреба в розширенні мережі закладів освіти

правила народної освіти» та «**Статуту училищ**». Ця реформа створювала **можливості поетапної освіти**. Реформа передбачала такі типи закладів освіти у кожному навчальному окрузі: парафіяльні училища (однорічні), повітові училища (дворічні), гімназії (чотирирічні) і університет. Кожний округ очолював опікун, а всі заклади освіти в окрузі підпорядковувалися

університету. Центрами наукової думки, підготовки кваліфікованих працівників в Наддніпрянській Україні стали **Харківський, Київський, Новоросійський (м. Одеса) університети**.

Харківський національний університет ім. В. Каразіна — один із найстаріших університетів Східної Європи (другий за віком

найстаріший університет України після **Львівського національного університету імені Івана Франка (1661 р.)**). Заснований 17 листопада 1804 року з ініціативи **Валися Каразіна**, відкритий 1805 р. під назвою **Імператорський Харківський університет**. Викладачами перших десятиліть університету були переважно іноземці. У складі університету було чотири факультети: фізико-математичний, історико-філологічний медичний і юридичний, вісім наукових товариств, астрономічна обсерваторія, бібліотека. Куратором університету було призначено графа **Северина Потоцького**, а першим ректором став філолог **Іван Рижський**. Харківський університет був джерелом розвитку національної культури, осередком національно-демократичного руху. У 1816–1819 рр. в університеті видавали журнал «Український вісник», у 1824–1825 рр. – «Український журнал».

У 1834 р. в Києві було відкрито «Імператорський університет Святого Володимира» (нині **Київський національний університет ім. Т. Шевченка**), який став науково-навчальним і культурним центром України. Спочатку функціонував тільки філософський факультет, який мав два відділення: історичне та фізико-математичне. Ректором університету було призначено **Михайла Максимовича**. У 1835 р. в Київському університеті було відкрито юридичний факультет, а в 1841 р. — медичний факультет. Це був другий заклад вищої освіти на території Наддніпрянської України після Харківського Імператорського університету. Початковою метою, що ставилася перед Київським університетом, був намір позбавити культурної підтримки київську інтелігенцію, яка була вороже налаштована до влади та співчувала Польському повстанню 1830–1831 років. Упродовж 1830–1860-х рр. університет був одним із центрів польського національно-демократичного руху, а в **1845-1847 рр.** тут розгорнуло свою діяльність **Кирило-Мефодіївське братство**.

У 1865 році в Одесі за ініціативи відомого педагога і лікаря **Миколи Пирогова** на базі Рішельєвського ліцею було засновано **Новоросійський університет**, який нині називається **Одеський національний університет ім. І. Мечникова**. З початку своєї діяльності університет мав історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний факультети.

Загальнонаціональний вплив Одеського університету на освіту полягає в тому, що значну частину закладів вищої освіти на півдні України створено на базі факультетів університету.

На території Західної України давню історію має **Львівський національний університет ім. І. Франка**. Відповідно до Гадяцького договору 1658 р. уряд Речі Посполитої зобов'язався відкрити на території України два заклади вищої освіти. **1661 р.** король Ян II Казимир надав Львівській єзуїтській колегії статус академії з правами університету. Проте це рішення зіткнулося з потужним опором з боку викладачів Краківського університету, як результат, рішення короля не було затверджене сеймом. У 1773 р. було закрито та відновлено у 1784 р. рішенням австрійського імператора Йосифа II. У 1805 р. академію було перетворено на ліцей. У **1817 р.** статус вищого навчального закладу у Львові було остаточно закріплено за **Університетом ім. Франца I**, який діяв до 1918 р. За часів австрійського панування основними мовами викладання були німецька і польська. Проте у **1849 р.** на філософському відділі було відкрито **кафедру української мови та літератури**, яку очолив **Яків Головацький**. У 1862 р. кафедри з української мовою викладання були утворені на богословському факультеті, а в 1872 р. — на юридичному. Після відновлення польської влади у 1919 р. університет було перейменовано на Львівський університет Яна-Казимира. У 1939 р. зі встановленням радянської влади було присвоєно назву Львівський державний університет ім. І. Франка, а за часів незалежності у 1999 р. надано статус національного.

Указом австрійського імператора **Франца-Йосифа** від **31 березня 1875 р.** було засновано **Чернівецький університет**, зокрема богословський греко-православний факультет — єдиний православний факультет в Австрійській імперії. **4 жовтня 1875 р.** відбулося урочисте відкриття університету, якому було надано назву **Чернівецький університет імені Франца-Йосифа**. Перший ректор — відомий учений і громадський діяч **Костянтин Томащук**. За австрійської влади університет мав три факультети: православної теології, правничий і філософський.

РОЗДІЛ III НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

3.1. Україна в Першій світовій війні. Початок української революції (1917 – квітень 1918 рр.)

3.1.1. Прагнення держав-учасниць Першої світової війни та українців

На початку XX ст. загострилися протиріччя між провідними державами світу внаслідок нерівномірності їх економічного та соціально-політичного розвитку. Лідери країн прагнули загарбання нових територій, контролю над ринками збуту та джерелами сировини. Тривала гонка озброєнь. У більшості країн була низка внутрішніх невирішених проблем, тому уряди воюючих сторін намагалися у такий спосіб відвернути увагу громадськості. Напередодні війни було сформовано два ворогуючі блоки: **Троїстий Союз**, який згодом став **Четверним**, більш відомий як **Центральні держави** та **Антанта**. Ці блоки протягом війни змінювалися і розширювалися. До Центральних держав входили: Німеччина, Австро-Угорщина, Італія до 1915 р., Болгарія і Туреччина з 1915 р. До Антанти входили: Велика Британія, Франція, Росія до 1917 р., США з 1917 р. Отже, розділені українські землі опинилися в сфері інтересів ворогуючих політичних блоків.

До Центральних держав входили: Німеччина, Австро-Угорщина, Італія до 1915 р., Болгарія і Туреччина з 1915 р. До Антанти входили: Велика Британія, Франція, Росія до 1917 р., США з 1917 р.

Російська імперія прагнула захопити західноукраїнські землі: Галичину, Буковину, Закарпаття. Австро-Угорщина намагалася підкорити Волинь і Поділля. Німеччина планувала захопити решту Наддніпрянської України, яка не входила в сферу інтересів Австро-Угорщини.

На початку війни 1 серпня 1914 р. на території Західної України, яка була частиною Австро-Угорщини, було утворено **Головну Українську Раду (ГУР)**. До її складу входили **К. Левицький, М. Павлик, М. Ганкевич**. ГУР закликала підтримати інтереси Австро-Угорщини, намагалася отримати автономію для західноукраїнських земель і брала активну участь у формуванні українських військових підрозділів.

4 серпня 1914 р. було створено **Союз визволення України (СВУ)**. До його складу входили **Д. Донцов, А. Жук, В. Дорошенко**. СВУ боровся за створення незалежної України у формі конституційної монархії із демократичним устроєм та рівними правами для всіх національностей. Союз активно співпрацював з урядами Центральних держав, займався культурно-просвітницькою діяльністю. Наприкінці війни СВУ сприяв формуванню українських дивізій сірожупанників і синьожупанників з полонених в Австро-Угорщині та Німеччині, які згодом воювали на боці України в ході боротьби за державність протягом 1917–1921 рр.

5 травня 1915 р. було утворено **Загальну Українську Раду (ЗУР)**, яку очолив **К. Левицький**. ЗУР активно розвивала ідею української державності, намагалася домогтися автономії Східної Галичини в межах Австро-Угорщини, докладала зусиль для створення самостійної української держави на її території Наддніпрянської України, яка була складовою Російської імперії. На знак протесту проти «Акта 5 листопада 1916 р.», який заснував маріонеткове Королівство Польське (1916–1918) за підтримки Центральних держав, ЗУР саморозпустилася.

Політичні та громадські сили українців Наддніпрянської України також виявили значну активність та часто контрастували в своїх ідейних напрямках. **Товариство українських поступовців (ТУП)** спочатку закликала до підтримки Російської імперії, сподіваючись на надання автономії України в майбутньому. Згодом ТУП зайняло позицію нейтралітету.

Однією з найбільш потужних політичних сил Наддніпрянської України в роки Першої світової війни була **Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)**. Проте з-поміж представників партії не було єдності. Група на чолі із **Симоном**

Петлюрою підтримувала інтереси уряду Російської імперії. Група, яку очолював **Володимир Винниченко**, засуджувала війну та обстоювала ідею автономії України.

Карпато-Руський визвольний комітет (КРОК) було створено 11 серпня 1914 р. в Києві емігрантами-москвофілами з Галичини. Комітет очолив **Юліан Яворський**, цілком підтримував інтереси Російської імперії та закликав галичан не чинити опору російській армії. 22 вересня КРОК саморозпустився, склавши повноваження перед «Російською народною радою Прикарпатської Русі».

«**Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам**» було створено 16 січня 1915 р. Головою Комітету став **Федір Штейнгель**. Основним завданням організації було надання гуманітарної допомоги солдатам і біженцям. Комітет підтримував відновлення зруйнованої інфраструктури, а також розширював мережу шкіл з українською мовою навчання. Серед членів Комітету були відомі представники українського національного руху – **А. Вязлов, Д. Дорошенко, А. Ніковський**.

3.1.2. Східний фронт. Українські січові стрільці

Східний фронт Першої світової війни був одним з найбільших театрів воєнних дій у цьому глобальному конфлікті. Він простягався на тисячі кілометрів від Балтійського до Чорного морів і протистояння в ньому відбувалося між двома потужними військовими блоками: з одного боку – Російська імперія, з іншого – Німецька і Австро-Угорська імперії, до яких згодом приєдналися Болгарія та Османська імперія.

На початку війни російська армія здійснила успішний наступ у Східній Пруссії та Галичині. Це була Галицька битва (серпень – вересень 1914 р.) під час якої росіяни дійшли до карпатських перевалів. У березні 1915 р. російські війська захопили Перемишль.

Перекинувши значні сили із Західного фронту, німецька армія разом з австро-угорськими військами завдала потужних ударів по російській армії під час **Горлицького прориву** (травень – жовтень 1915 р.), змусивши її відступити на сотні кілометрів. Фронт закріпився

по лінії Кам'янець-Подільський – Тернопіль – Кременець – Дубно. Після 1915 року війна на Східному фронті перетворилася на виснажливу позиційну війну з великими втратами з обох сторін.

Влітку 1916 році російська армія під командуванням генерала **Олексія Брусилова** здійснила успішний наступ та зайняла майже всю територію, яку окупувала в 1914 році. Завдяки Брусиловському прориву австро-угорська армія відступила на 80–120 км. Проте цей успіх закріпити не вдалося. Невдалою виявилася спроба Румунії, приєднавшись до Антанти, відволікти сили Центральних держав та закінчилася поразкою і окупацією країни німецькими й болгарськими військами.

Лютнева революція в Росії в 1917 р. призвела до поглиблення дестабілізації армії. Тимчасовий уряд вирішив продовжити воєнну кампанію на Східному фронті. У червні 1917 р. новий наступ російської армії на львівському напрямку закінчився провалом. Німецькі та австро-угорські війська знову зайняли територію Західної України. Після цього війна набула позиційного характеру.

Укладення **Берестейського мирного договору 3 березня 1918 р.** між більшовицькою Росією і Центральними державами стало фактичним завершенням воєнних дій на Східному фронті, на якому

Укладення Берестейського мирного договору 3 березня 1918 р. між більшовицькою Росією і Центральними державами стало фактичним завершенням воєнних дій на Східному фронті

сторони мобілізували колосальні ресурси, що робило його одним з найважливіших театрів воєнних дій. Завершення бойових дій на Сході дало змогу Німеччині перекинути війська на Західний фронт у 1918 р., хоча це було запізно.

Під час Першої світової війни в складі австро-угорської армії був українських бойовий підрозділ – **Легіон Українських січових стрільців** (УСС). Він став не лише військовим формуванням, а й важливим рухом національного відродження, який зробив значний внесок у становлення української державності та вплинув на формування української самосвідомості.

Ідея створення УСС виникла із національно-патріотичних рухів та спортивних молодіжних організацій, як-от «Січ», «Сокіл» і «Пласт», заснованих українцями у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. З початком Першої світової війни випускники цих організацій становили основну частину окремого українського легіону в складі австро-угорської армії.

Легіон УСС було створено 6 серпня 1914 р. Формування відбувалося в містах **Борислав, Сокаль, Яворів, Ясениця, Стрий**. За короткий період було сформовано стрілецькі чоти, сотні, курені, офіцерські школи, а також майже 50 товариств Січових Стрільців. Товариство «Січові Стрільці» придбало 100 карабінів і проводило тренування на околицях Львова. Загальне керівництво стрілецькими товариствами в Галичині здійснював **Кирило Трильовський**.

Для підготовки стрільців було організовано постійні курси теоретичного та практичного військового вишколу під керівництвом офіцерів запасу австрійської армії **М. Волошина** та **С. Рудницького**. Основні заняття охоплювали польову та бойову підготовку, стрільбу, технічні основи зброї. Також при курсах діяла термінологічна комісія, завдяки якій перед війною було видано 10 підручників із теорії військової підготовки. Першими командирами УСС були **Теодор Рожанковський** і **Михайло Галуцинський**.

Українські січові стрільці брали активну участь у боях на Східному фронті, зокрема у знаменитих боях на горі Маківка навесні 1915 року. Ці бої стали символом героїзму УСС, адже стрільці утримували стратегічні позиції попри важкі умови і значні втрати. Також вони воювали на Лисоні в серпні – вересні 1916 р. та в інших районах Галичини. Значних втрат УСС зазнали в битві під Конюхами в липні 1917 р., проте після поповнення легіон продовжив існування.

Після завершення Першої світової війни багато ветеранів УСС долучилися до боротьби за незалежність України. Вони активно підтримали проголошення **Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)** та **Української Народної Республіки (УНР)** і продовжили бойовий шлях у визвольних змаганнях 1917-1921 років у складі **Української Галицької Армії**.

3.1.3. Українська Центральна Рада. Михайло Грушевський (концепція території України)

Українська Центральна Рада (УЦР) — це український представницький законодавчий орган, створений 4 (17) березня 1917 року після Лютневої революції в Російській імперії. УЦР — головний орган, що представляв інтереси українського народу і став парламентом Української Народної Республіки (УНР). Її головою був **Михайло Грушевський** — видатний український історик, громадсько-політичний діяч та один із ключових лідерів українського національного руху.

Склад УЦР умовно поділявся на автономістів і самостійників. Спочатку протягом 1917 р. за автономію України у складі майбутньої федеративної Росії виступали: Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР, «есери»), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Тривалий час до початку революції за повну незалежність України виступали: Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС) та Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). Серед членів УЦР були також представники різних громадських організацій і політичних партій національних меншин, погляди яких іноді суттєво контрастували між собою, не були сталими та залежали від зовнішньої і внутрішньої обстановки в країні.

6–8 (19–21) квітня 1917 р. в Києві було скликано **Всеукраїнський національний конгрес**. Цей з'їзд легітимізував діяльність УЦР, якій було надано законодавчі повноваження. Під час Конгресу було прийнято курс на національно-територіальну автономію України. Також було утворено комітет УЦР — міжсесійний орган, відомий як Мала Рада.

Михайло Грушевський вважав, що територія України має включати землі, заселені українцями. Це була смілива ідея, адже раніше кордони, зазвичай, визначали політичними чи адміністративними міркуваннями. УЦР під керівництвом М. Грушевського заявляла про право українців на територію, як-от Галичина, Буковина, Закарпаття, Київщина, Чернігівщина,

Слобожанщина, Полісся, Волинь, Поділля, Запоріжжя, Донбас, Південь України включно з Кримом та Кубанню.

Спочатку УЦР розглядала можливість автономії України в рамках федеративної Росії. Це передбачало, що українці будуть самостійно керувати своїми внутрішніми справами на визначеній етнічній території, зберігаючи зв'язки з іншими регіонами імперії. УЦР також порушувала питання про захист прав українців на територіях, де вони проживали поряд із іншими національностями на території колишньої Російської імперії. Концепція території України була закріплена у Третньому Універсалі УЦР, виданому 20 листопада 1917 року, коли було проголошено створення Української Народної Республіки. Універсал визначав, що до складу УНР входять усі землі із переважно українським населенням.

Водночас із початком Української революції розпочалася українізація армії. Активним організатором розбудови українського війська був **Микола Міхновський**. В березні 1917 р. він очолив **Український військовий клуб ім. П. Полуботка**. З його ініціативи 18 квітня (1 травня) 1917 р. було сформовано 1-й український полк імені Богдана Хмельницького. Також М. Міхновський разом із С. Петлюрою, В. Винниченком та іншими українськими політиками увійшли до складу **Українського генерального військового комітету (УГВК)**, який був вищою військовою установою України протягом травня – листопада 1917 р. УГВК підпорядковувався лише УЦР і не визнавав влади Тимчасового уряду Росії та загального російського військового командування.

3.1.4. Універсали Української Центральної Ради, символіка УНР, грошова одиниця

Перший Універсал Української Центральної Ради було видано 10 (23) червня 1917 року. Це був перший офіційний документ, у якому УЦР проголосила прагнення до автономії України в складі Росії. Після Лютневої революції 1917 року в Російській імперії український національний рух активізувався. Центральна Рада, яка стала головним представницьким органом українців, почала вимагати автономії

України. Однак Тимчасовий уряд у Петрограді відмовився надавати Україні автономний статус, що викликало розчарування української громадськості та посилило бажання діяти самостійно.

Перший Універсал проголошував автономію України, яка мала право на самоврядування в межах федеративної Росії. Було засновано уряд — **Генеральний секретаріат** як вищий виконавчий орган влади в Україні, який мав відповідати за управління країною та реалізацію автономії, був підзвітний УЦР. Створено державну скарбницю. Генеральний секретаріат на початку поділявся на вісім секретаріатів: внутрішній, продовольчий, військовий, земельний, судовий, міжнаціональний, фінансовий, освіти. УЦР закликала українців на регіональному рівні об'єднатися в підтримці її діяльності та ідеї автономії.

Перший Універсал викликав різку реакцію з боку Тимчасового уряду Росії, що не визнавав права України на автономію. Це загостило відносини між УЦР і Петроградом. У відповідь делегація Тимчасового уряду прибула до Києва для переговорів із керівництвом Центральної Ради. Під час цих переговорів сторони дійшли компромісу, результатом якого став **Другий Універсал**, проголошений 3 (16) липня 1917 р. Основною умовою було зобов'язання Центральної Ради не проголошувати автономію України в односторонньому порядку, а дочекатися ухвалення питання на Всеросійських Установчих зборах.

Тимчасовий уряд визнав Центральну Раду як вищий крайовий орган управління в Україні, але без права на повне самоврядування. Це підтвердило статус Центральної Ради як офіційного представницького органу. Другий Універсал підтверджував, що Генеральний секретаріат буде виконавчим органом УЦР, але його склад і діяльність мав затверджувати Тимчасовий уряд. Для забезпечення рівноправності всіх народів України Центральна Рада взяла на себе зобов'язання збільшити в своєму складі представників національних меншин.

Другий Універсал тимчасово зняв напруження між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, зберігаючи видимість єдності з Росією. Він був значною поступкою з боку УЦР, що викликало невдоволення українців, які справедливо вважали це кроком назад. Це призвело до збройного виступу проти УЦР, який був придушений.

4 (17) серпня 1917 р. Тимчасовий уряд надіслав Генеральному секретаріату «Тимчасову інструкцію», в якій позбавив УЦР законодавчих прав, скоротив кількість секретаріатів та обмежив територію п'ятьма губерніями. Але це все одно на спонукало УЦР до рішучої відповіді.

Жовтневий переворот 1917 року в Петрограді встановив більшовицьку владу в Росії, яку Українська Центральна Рада не визнала. Тимчасовий уряд втратив владу. Посилювалися вимоги українського населення щодо соціальних й економічних реформ, зокрема про розподіл земель, встановлення прав і свобод. У відповідь на ці виклики Центральна Рада вирішила проголосити **Третій Універсал** і автономію Української Народної Республіки 7 (20) листопада 1917 р.

Універсал закріпив основні права, як-от свободу слова, друку, зборів, віросповідання, скасування смертної кари та рівність громадян перед законом. Було проголошено 8-годинний робочий день і проведення аграрної реформи, що передбачала передачу землі селянам без викупу. Центральна Рада оголосила вибори до Всеукраїнських Установчих зборів, де мало бути визначено майбутній державний устрій України. Третій Універсал оголошував контроль УНР над дев'ятьма губерніями, де переважало українське населення: Київською, Волинською, Подільською, Полтавською, Чернігівською, Харківською, Катеринославською, Херсонською та Таврійською (без Криму). Більшовицький уряд не визнав автономії УНР і прагнув встановити свою владу в Україні, що призвело до відкритого військового протистояння.

Неспроможність протистояти більшовицькому військовому вторгненню та загроза втрати влади змушували уряд УНР активізувати дипломатичну діяльність. Для цього потрібно було заявити на міжнародній арені, що Україна є повноцінним суб'єктом міжнародних відносин. Як результат УЦР прийняла **Четвертий Універсал** 22 січня 1918 року, який проголосив повну незалежність Української Народної Республіки (УНР). Потреба знайти підтримку у провідних країн, зокрема Центральних держав, з якими розпочалися мирні переговори,

робила проголошення незалежності необхідним ключем для укладання міжнародних угод.

Четвертий Універсал підтвердив зобов'язання щодо проведення аграрної реформи (передання земель селянам), запровадження соціальних гарантій та захисту громадянських свобод. Генеральний Секретаріат було перетворено на Раду Народних Міністрів. Замість армії розпочалося створення народної міліції. Було встановлено державну монополію над зовнішньою торгівлею та контроль над банками. Ці рішення не отримали абсолютного схвалення у українських громадян. Проголошення незалежності дало змогу УНР укласти **Брест-Литовський мирний договір** у лютому 1918 року з Німеччиною та Австро-Угорщиною, що забезпечило збереження влади УЦР в Україні.

Символіка УНР

Основним гербом УНР був Тризуб. Цей знак було обрано завдяки його історичній спадковості та зв'язку з княжою добою. Державним прапором УНР став синьо-жовтий біколор. Ці кольори відомі на українських землях з XIV ст., їх використовували козаки, також синьо-жовтий стяг було зафіксовано у Львові у 1848 р. під час революційних подій «Весни народів». Основою **гімну УНР** став вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла **України і слава, і воля**» на музику Михайла Вербицького.

Грошовою одиницею УНР була гривня, а також карбованець. Випуск власної валюти став важливим кроком у становленні економічної незалежності УНР та закріпленні державного суверенітету. Уперше національну валюту УНР було введено в обіг у квітні 1918 року. Гривня поділялася на 100 **шагів**. Курс гривні спочатку прирівнювався до рубля. Водночас було впроваджено банкноту більшого номіналу — карбованець, який дорівнював двом гривням. Карбованець було запроваджено як тимчасову валюту, що мала забезпечити стабільність у перехідний період. Перші карбованці з'явилися в грудні 1917 року, коли Центральна Рада ввела банкноти номіналом 100 карбованців.

3.1.5. Перша війна більшовицької Росії з УНР

Перша війна більшовицької Росії з Українською Народною Республікою (УНР) розпочалася наприкінці 1917 р. і тривала до літа 1918 р. Вона стала одним із найважливіших етапів боротьби України за незалежність після проголошення УНР та призвела до укладання Берестейського мирного договору, який закріпив міжнародне визнання української державності.

Після проголошення незалежності УНР 22 січня 1918 року відносини між УНР та радянською Росією загострилися. Більшовицький уряд на чолі з Володимиром Леніним не визнав незалежності України і мав на меті поширити контроль на її територію, де були важливі ресурси та стратегічні інтереси.

Більшовики прагнули контролювати ключові промислові регіони України, особливо Донбас і Кривий Ріг. Стратегічне значення для економіки мали сільськогосподарські ресурси України. Ідеї більшовизму та соціалістичної революції не обмежувалися територією колишньої Російської імперії, зокрема України.

8 (21) грудня 1917 року червоногвардійські загони під командуванням **Володимира Антонова-Овсієнка** захопили Харків. Там 12 (25) грудня було проголошено **Українську Народну Республіку Рад**. Три дні українські війська стримували наступ більшовиків на станції Лозова на Харківщині. Після цього більшовицькі війська швидко просувалися українською територією. В. Винниченко звинуватив С. Петлюру у погіршенні стосунків з В. Леніним та домігся його відставки. Далі В. Винниченко розпочав заміну професійної армії на народну міліцію. Як результат на кінець 1917 р. більшовики контролювали майже все Лівобережжя.

Перша війна більшовицької Росії з Українською Народною Республікою (УНР) розпочалася наприкінці 1917 р. і тривала до літа 1918 р. Вона стала одним із найважливіших етапів боротьби України за незалежність після проголошення УНР та призвела до укладання Берестейського мирного договору, який закріпив міжнародне визнання української державності

У січні 1918 року Червона армія розпочала наступ на Київ, а також розгорнули превентивні бойові дії проти Облaсті Війська Донського. **Микола Порш**, який очолив секретаріат військових справ, не міг організувати ефективної оборони. Великою втратою стала поразка в бою біля станції **Крути 29–30 січня 1918 р.**, де українські студенти та добровольці зуміли затримати більшовицький наступ на чотири дні.

Симон Петлюра організував низку добровольчих корпусів і провів низку маневрів, проте це не зупинило суттєво переважаючу Червону армію.

У лютому 1918 року більшовицькі війська на чолі з **Михайлом Муравйовим** захопили Київ та влаштували в місті терор, розстрілявши декілька тисяч осіб. Під час штурму активно застосовували хімічну зброю.

УНР вступила в переговори з країнами Центрального блоку (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Османська імперія) в Бресті, де велася підготовка мирного договору. 9 лютого 1918 року було підписано **Брест-Литовський мирний договір** між УНР і Центральними державами.

Завдяки договору УНР отримала міжнародне визнання. Було встановлено кордони, які визначали за історичними межами етнічних українських земель. Центральні держави надали військову допомогу для відновлення влади УНР в Україні та витіснення більшовиків з її території. Україна зобов'язувалася постачати продовольство Німеччині, сільське господарство якої було в занепаді. Завдяки військовій підтримці Німеччини та Австро-Угорщини УНР вдалося вибити більшовиків з території України протягом близько двох місяців. 1 березня 1918 р. більшовики залишили Київ, а 7 березня в столицю повернулася УЦР.

Хоча військова допомога дала змогу УНР відновити контроль, присутність військ Центральних держав призвела до фактичного контролю з їхнього боку, що обмежувало суверенітет УНР і викликало невдоволення серед частини громадян.

3.1.6. Кримськотатарський національний рух. Номан Челебіджіхан

Кримськотатарський національний рух — це визвольний рух кримських татар, спрямований на здобуття політичної, культурної та соціальної автономії для кримськотатарського народу.

Кримські татари, корінний народ Криму, після анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 році зазнали русифікації, релігійного й культурного утиску. Після революції 1905 року в Російській імперії та на початку Першої світової війни кримськотатарські інтелігенти почали організовувати національні гуртки й асоціації, які ставили за мету відновлення прав кримських татар, зокрема у сфері освіти, культури та релігії.

Кримськотатарський національний рух — це визвольний рух кримських татар, спрямований на здобуття політичної, культурної та соціальної автономії для кримськотатарського народу

У березні 1917 р. в Сімферополі відбувся з'їзд мусульман Криму, на якому було обрано **Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет** (Мусвиконком). Його очолив муфтії **Номан Челебіджіхан** (також відомий як **Челебі Челебієв**). Муфтії — духовний титул особи, яка мала право тлумачити богословсько-юридичні питання. В липні 1917 р. було створено кримськотатарську політичну партію «**Мілі Фірка**» (укр. — Національна партія). Її члени сформували дві фракції: одна виступала за автономію Криму, друга — за незалежність. Влітку 1917 р. з дозволу Тимчасового уряду було сформовано кримськотатарські військові підрозділи.

Мусвиконком намагався налагодити відносини з УНР та просив підтримати автономію кримських татар. Проте Генеральний Секретаріат утримувався від прийняття чіткої позиції. Після більшовицького перевороту в листопаді 1917 р. було проведено вибори до курултаю (Установчих зборів). 12 грудня 1917 р. курултай проголосив **Кримську Народну Республіку** (КНР), ухвалив Конституцію та оголосив себе Кримським національним парламентом.

Згодом було сформовано уряд КНР — Директорію, яка складалася з п'яťох директорів: голова Ради і директор юстиції — **Н. Челебіджіхан**, директор із зовнішніх та військових справ — **Д. Сейдамет**, директор фінансів та вакуфів — **С. Хаттатов**, директор у справах релігії — **А. Шукрі**, директор народної освіти — **І. Озенбашли**. Вакуф (вакф) — нерухомість, зазвичай, земля, яка належала мечетям, мусульманським школам або громадським інститутам у країнах ісламу та не могла бути відчуженою чи оподаткованою. УЦР одразу визнала Директорію легітимним урядом КНР, а Директорія засудила збройну агресію більшовиків проти України.

Номан Челебіджіхан (1885–1918 рр.) був видатним кримськотатарським політичним діячем, поетом і юристом, а також першим головою уряду Кримської Народної Республіки. Він здобув освіту в Петрограді, а потім у Стамбульському університеті, де вивчав право. Повернувшись до Криму, Н. Челебіджіхан присвятив себе до кінця життя національному відродженню кримськотатарського народу.

Номан Челебіджіхан розпочав реформи, спрямовані на захист прав кримських татар, їхню рівність із іншими народами, відновлення освіти кримськотатарською мовою, свободу віросповідання та підтримку культурного розвитку. КНР була першою із мусульманських республік у світі, що мала демократичну основу, а також надала право голосу жінкам.

КНР не мала змоги та не взяла під свій контроль Кримський півострів. Домінуюче положення восени 1917 р. належало Раді народних представників, яка була тимчасовим органом губернської влади. Оскільки українських і кримськотатарських представників у Раді було меншість, рішення про створення незалежної Кримської республіки не отримало підтримки.

Більшовицька агресія стрімко поширювалася, зокрема в Криму. У грудні 1917 р. було здійснено заколот у Севастополі та створено військовий революційний комітет. На початку січня 1918 р. Н. Челебіджіхан був заарештований більшовиками та вбитий у Севастопольській в'язниці. Сьогодні він залишається символом національної боротьби кримськотатарського народу.

3.2. Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення державності (1918-1923 рр.)

3.2.1. Українська Держава. Павло Скоропадський

29 квітня 1918 р. відбулося проведення **Всеукраїнського з'їзду землевласників** у Києві (**Хліборобський конгрес**). Було зібрано делегатів з сімох українських губерній (Київська, Подільська, Полтавська, Волинська, Чернігівська, Херсонська та Харківська). Зустрілися заможне селянство разом з великими землевласниками. Їхня мета — «покласти край усім експериментам та знову встановити монархічну форму правління — гетьманат, притаманну, як вони вважали, українцям». Гетьманом на з'їзді проголосили **Павла Скоропадського**. Оволодівши владою над державними установами, німецькі війська розпустили Українську Центральну Раду. Наостанок УЦР встигла прийняти Конституцію, яка проголошувала УНР класичною парламентською республікою.

Павло Скоропадський одразу ж після приходу до влади видав маніфест – «**Грамоту до всього українського народу**». Гетьман оголосив про розпуск УЦР та земельних комітетів.

«**Українська держава**» отримала свою назву внаслідок заміни назви «УНР» виданням закону «Про тимчасовий державний устрій України». У майбутньому планувалося заснування **Сойму Української держави** (парламенту). Також було проголошено права та обов'язки громадян: свобода вільного пересування; недоторканність особи та її житла; приватна власність; право проведення зборів, об'єднань; свобода слова та друку; обов'язок захищати вітчизну та платити податки. Державною релігією було оголошено православ'я, проте усім громадянам гарантувалося право свободи віросповідання. Вища судова влада належала Генеральному Суду.

Гетьман розпочав формування регулярної армії кількістю 65 тис. осіб. Розпочалося відновлення українського козацтва. Засновано повітряний і морський флот Української держави. Військовим міністром Збройних сил Української держави став генерал бунчужний

Олександр Рогоза, а морським міністром було призначено адмірала **Андрія Покровського**.

Внутрішня політика. Гетьманат за весь час перебування при владі оголосив понад 400 актів, що поширювалися на всі сфери життя своїх громадян.

Гетьманський уряд, Раду Міністрів Української держави на посаді Отаман-міністра, очолив **Федір Лизогуб**, більшість його прибічників були зрусифікованими українцями, лише декілька з них представляли українські меншини. В оточенні гетьмана переважали діячі помірковано-консервативного напрямку на відміну від переважаючих соціалістів в УЦР.

Було збережено губернський адміністративний поділ, губернські і повітові старости, волосні старшини. В містах влада належала градоначальникам.

Великі землевласники обстоювали право на землеволодіння та приватну власність. Планувалася реалізація аграрної реформи, яка передбачала встановлення механізму викупу землі селянами. Проте значна частина селян була незадоволеною гетьманом та вдавалася до повстань. Приватну власність гетьманат повернув промисловцям, було скасовано закони, ухвалені УЦР щодо робітників.

Промисловість, фінанси і транспорт певним чином стабілізувалися. Через свою присутність німецькі війська сприяли планомірному розвитку цих галузей, запроваджено конвертовану гривню, відкрито українські банки. Робочий день зріс до 12 годин, гетьманат чинив спротив робітничим рухам, скорочувалася заробітна плата, через що зросло безробіття та, як наслідок, робочі страйки не вщухали.

У культурному розвитку вдалося досягти значних успіхів. Зусиллями гетьманату було відкрито університети в Києві та Кам'янці-Подільському та понад 150 державних гімназій. Засновано Українську академію наук, Державний український архів, Українську національну бібліотеку, Національну галерею мистецтва, Український історичний музей, Український театр драми і опери, Український симфонічний Оркестр.

Зовнішня політика. За часів гетьманату активно розширювалися міжнародні зв'язки. Українську державу визнали близько 30 країн. Тоді до держави П. Скоропадського належали етнічні землі, які нині не входять до складу України. Велися переговори про приєднання Криму та Кубані з Українською державою і з Румунією щодо Бессарабії.

Революція в Німеччині, поразка її в Першій світовій війні призвела до втрати Українською державою ключового союзника та змусила змінити політичну орієнтацію гетьмана. 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський опублікував грамоту про об'єднання України з небільшовицькою Росією. З призначенням нового уряду переважну більшість становили проросійські політики. Прихильники УНР утворили Директорію та розпочали повстання проти П. Скоропадського. Вирішальний бій відбувся біля станції Мотовилівка 18 листопада 1918 р. та закінчився поразкою гетьманських військ. 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський зрікся влади та виїхав до Німеччини.

3.2.2. Західноукраїнська Народна Республіка.

Кость Левицький

18 жовтня 1918 р. політичні та громадські діячі Східної Галичини й Буковини, а саме посли до імперського парламенту, депутати Галицького та Буковинського сеймів, керівники політичних партій, митрополит **А. Шептицький** зібралися у Львові та проголосили себе **Конституантою (Установчими зборами)** й обрали **Українську Національну Раду (УНРада)** — вищий орган української державної влади, до якої входили території Східної Галичини, Лемківщини, Північно-Західної Буковини й Закарпаття. Головою Ради обрали **Євгена Петрушевича**. Рада проголосила 19 жовтня 1918 р. «**Проклямацію**» про створення Української держави серед українського населення Австро-Угорщини.

31 жовтня стало відомо про приїзд до Львова польської ліквідаційної комісії, яка мала б перебрати контроль над Галичиною і включити її до Польщі. У відповідь на це вночі 1 листопада 1918 р.

озброєні загони Українських січових стрільців, очолювані **Дмитром Вітовським** в підпорядкуванні Української Національної Ради, зайняли Львів та усю Східну Галичину. Події 1 листопада увійшли в історію під назвою «**листопадовий зрив**».

9 листопада Українська Національна Рада створила уряд — **Тимчасовий Державний Секретаріат**, який очолив лідер Національно-демократичної партії **Кость Левицький**. 13 листопада на засіданні УНРади ухвалено конституційний акт «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», а також затверджено нову назву — **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. 22–26 листопада 1918 р. відбулися вибори до Української Національної Ради, а президентом обрано **Євгена Петрушевича**.

22 листопада 1918 р. ЗУНР зазнала удару від польських військ і втратила Львів, уряд переїхав до Тернополя, а згодом — до Станиславова. Керівництво ЗУНР заявило про рішення злитися з Українською Народною Республікою. 22 січня 1919 р. відбулося підписання **Акта Злуки** між ЗУНР та УНР.

Загроза з боку Польщі змусили уряд ЗУНР швидко створити власну армію. Основою армії став полк Українських січових стрільців. Завдяки мобілізації весною 1919 р. у лавах Української Галицької армії (УГА) опинилося понад 100 тис. осіб. Держсекретарем військових справ були **Дмитро Вітовський**, а згодом — **Віктор Курманович**. Командувачем УГА став досвідчений генерал **Михайло Омелянович-Павленко**. Взимку 1919 р. УГА зуміла взяти Львів в кільце. Проте не завершила операцію, розпочавши переговори з комісією від Антанти, які не мали успіху, але дали змогу польським силам перегрупуватися.

У квітні 1919 р. в Галичину прибув 40-тисячний польсько-французький корпус, яким командував **Йозеф Галлер**. У середині травня польські війська пішли в наступ і до початку червня захопили практично всю Галичину. 26 травня голова УНР **Є. Петрушевич** та уряд ЗУНР залишили Станиславів.

9 червня УНРада наділила президента ЗУНР повноваженнями диктатора. **Є. Петрушевич** призначив новим командувачем УГА генерала **О. Грекова**.

Червень став періодом останнього наступу УГА, відомого як «**Чортківська офензива**». УГА вдалося відсунути ворога практично на позиції травня 1919 і підійти до Львова, проте через нестачу ресурсів розвинути успіх не вдалось і контрнаступ поляків відкинув УГА на попередні позиції.

У середині липня 1919 р. галицька армія перейшла річку Збруч та приєдналася до частин УНР, а Є. Петрушевич та уряд опинилися на території УНР. Зведені частини армій УНР та ЗУНР налічували близько 80 тис. осіб. Польські війська заволоділи всією Галичиною та Західною Волиною. На Паризькій мирній конференції Польща отримала право на тимчасову окупацію Галичини.

За відносно короткий період існування ЗУНР відзначилася досить прогресивною внутрішньою політикою. Українська мова була державною. УНРада запровадила 8-годинний робочий день, проголосила демократичні свободи, 30% місць в парламенті було гарантовано національним меншинам. Земельна реформа передбачала вилучення землі у великих землевласників і передачу її земельним комітетам, які перерозподіляли її серед населення. Як валюту використовували банкноти австро-угорської крони.

ЗУНР претендувала на землі Північної Буковини та Закарпаття, які окупували Румунія та Угорщина. Зрештою за Сен-Жерменським договором 1919 Північна Буковина була визнана за Румунією, а Закарпаття — за Чехо-Словаччиною. Паризька мирна конференція надала Польщі тимчасове право на володіння Галичиною. Згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. право Польщі на західноукраїнські землі визнала Радянська Росія, а 14 березня 1923 р.

За відносно короткий період існування ЗУНР відзначилася досить прогресивною внутрішньою політикою. Українська мова була державною. УНРада запровадила 8-годинний робочий день, проголосила демократичні свободи, 30% місць у парламенті було гарантовано національним меншинам. Земельна реформа передбачала вилучення землі у великих землевласників і передачу її земельним комітетам, які перерозподіляли її серед населення. Як валюту використовували банкноти австро-угорської крони

Рада Антанти остаточно закріпила польські претензії на захоплені українські території.

3.2.3. УНР часів Директорії. Акт злуки УНР та ЗУНР.

Симон Петлюра

У серпні 1918 р. за ініціативи українських соціал-демократів постав блок політичних сил **Український національний союз (УНС)**, який проголосив своєю метою створення суверенної демократичної держави парламентського типу. Павло Скоропадський спробував порозумітися з Національним союзом, однак, кадетські міністри й торговельно-промислові кола цього не допустили. Коли стало зрозуміло, що німецькі багнети більше не рятуватимуть гетьманський режим, голова Українського національного союзу Володимир Винниченко вирішив діяти, не гаючи часу.

У ніч на 14 листопада 1918 року в Києві відбулося таємне засідання, на якому було створено **Директорію** – орган для керівництва повстанням. Головою Директорії став **Володимир Винниченко**, а військове командування очолив **Симон Петлюра**.

14 грудня 1918 року до Києва увійшли Січові стрільці під керівництвом **Євгена Коновальця**, які стали основною військовою силою Директорії. Гетьман Скоропадський, розуміючи неминучість поразки, виїхав до Німеччини.

Одним із перших кроків Директорії стало відновлення законодавства Української Центральної Ради (УЦР) та демократичних свобод. Важливу роль у поваленні гетьманату відіграли повстанські загони, що становили більшу частину збройних сил Директорії. Серед них були Січові стрільці та підрозділи полковника **Петра Болбочана**. Але основною частиною армії були нерегулярні повстанські формування, якими командували ватажки, або обрані громадами, або наділені повноваженнями від Директорії. Ватажки, яких за старою українською традицією називали «отаманами», під час антигетьманського повстання отримали від Директорії значні судові, адміністративні та військові повноваження. А це сприяло виникненню чималої кількості ватажків з необмеженою владою. У грудні 1918 року

вони ще підпорядковувалися Петлюрі, Директорії й виконали свою головну функцію — повалили гетьманат.

Важливим аспектом діяльності Директорії була аграрна реформа, спрямована на залучення селянських мас. Щоб заручитися підтримкою селянства, 15 грудня 1918 року Директорія ухвалила закон, що забороняв продаж, заклад та оренду землі. Декларація від 25 грудня 1918 року проголошувала, що трудові селянські господарства залишаються в користуванні їх власників, а поміщицькі землі передаються безземельним та малоземельним селянам. Проте через військові дії і часті зміни лінії фронту проведення реальних аграрних перетворень було ускладнене. Брак коштів, непродуманість законодавства і загальна байдужість селянства, виснаженого війною, також гальмували успішність реформи.

Важливим аспектом діяльності Директорії була аграрна реформа, спрямована на залучення селянських мас

26 грудня 1918 року Директорія сформувала уряд на чолі з **Володимиром Чехівським**, до якого увійшли представники всіх партій, об'єднаних в УНС. Того самого дня було видано програму, яка спиралася на трудовий принцип, що передбачав надання влади місцевим трудовим радам. Місцеві ради мали організувати вибори на Всеукраїнський Трудовий конгрес – вищий тимчасовий законодавчий орган УНР, на якому обирали представників селян, робітників і «трудової інтелігенції».

4 січня 1919 року Директорія ухвалила закон, що визнавав українські **гривні** та **карбованці** єдиним законним засобом платежів на території УНР. Попри затримку із впровадженням, поява українських грошових знаків викликала захоплення серед населення. Дизайн грошових одиниць відображав глибокий національний зміст: орнаменти, вишивка, символи державної влади, герб Києва, тризуб князя Володимира Великого та національне вбрання. Усі написи було виконано за зразками українських стародруків, що підкреслювало їх культурну значущість.

22 січня 1919 року було підписано **Акт злуки між УНР і Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР)**, проголошений на Софійському майдані в Києві, що символізувало створення єдиної соборної держави. Наступного дня розпочав свою роботу **Трудовий конгрес**, на якому було затверджено питання внутрішньої та зовнішньої політики і надано Директорії повноваження захищати нову державу.

Однак невдовзі з-поміж членів Директорії виникли суперечки щодо зовнішньополітичного курсу. Володимир Винниченко та Володимир Чехівський прагнули домовитися з більшовицькою Росією, тоді як Симон Петлюра підтримував ідею зближення з Антантою. Розбіжності між членами Директорії і особисте суперництво між В. Винниченком і С. Петлюрою сприяли посиленню політичної кризи. Врешті-решт суперечки між Петлюрою і Винниченком призвели до відставки Винниченка та низки інших діячів, що фактично зосередило владу в руках Симона Петлюри. На цю реорганізацію частково вплинула Антанта, хоча підтримки з її боку УНР так і не отримала.

Армія УНР, що спочатку налічувала близько 100 тисяч бійців, швидко скоротилася до 50 тисяч через слабку дисципліну, дезертирство та конфлікти між отаманами. Впливові отамани, як-от **Никифор Григор'єв, Нестор Махно** та інші часто діяли незалежно або навіть переходили на бік більшовиків, що поглиблювало кризу в УНР.

Незважаючи на спроби стабілізувати ситуацію, наступ більшовицьких військ на початку 1919 року змусив Директорію залишити Київ і перенести свою резиденцію до Вінниці, а згодом — у Кам'янець-Подільський. Боротьба за владу і зовнішньополітичні труднощі остаточно ослабили Директорію, яка опинилася в політичній ізоляції, а її спроби знайти підтримку в Антанти виявилися марними.

3.2.4. Друга війна більшовицької Росії з УНР (Варшавська угода між УНР та Польщею). Холодноярська республіка

Друга фаза радянсько-української війни розпочалася під час антигетьманського повстання, очолюваного Директорією УНР. У

листопаді 1918 р. у Москві було створено **Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України**, який за підтримки частин Червоної армії на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, без оголошення війни, у грудні 1918 р. розпочав наступ на Україну з Курська.

Після бою за Чернігів Директорія 16 січня 1919 р. оголосила війну Радянській Росії. На цей час українські військові сили склалися з Корпусу Січових Стрільців, Запорізького корпусу та недисциплінованих повстанських загонів під командуванням отаманів (**М. Григоріїв, Ангел, Зелений та ін.**), які часто переходили на бік більшовиків. Протягом грудня 1918 – січня 1919 рр. більшовицькі війська за підтримки деяких отаманів зайняли Лівобережжя. 5 лютого 1919 р. більшовики підійшли до Києва і уряд УНР був змушений залишити столицю.

У лютому 1919 р. більшовики розпочали подвійний наступ. На півночі – вздовж лінії Мозир – Коростень, Луїнець– Сарни – Рівне з метою відтягнути відділи Армії УНР від УГА. На півдні – з району Кременчук– Катеринослав через Знам'янку на Бірзулу – Жмеринку – для ізоляції українських військ від десанту Антанти. На цьому напрямку Армія УНР зазнала поразки, оскільки отаман М. Григоріїв, незадоволений поступливістю Директорії до Антанти, перейшов на бік більшовиків. Третя більшовицька група вела наступ з Києва в напрямку Бердичів – Козятин – Жмеринка, щоб не допустити з'єднання між північними і південними частинами Армії УНР.

У березні 1919 р. армія УНР перейшла в контрнаступ у районі Бердичів – Козятин – Житомир, зупинивши більшовиків від прориву на Західну Україну. У квітні 1919 р. більшовики атакували Жмеринку, розділивши південну групу армії УНР. Через непослух **О. Волоха** ця група 16 квітня перейшла Дністер і була роззброєна румунами. У руках УНР залишилася вузька смуга на південно-західній Волині. 19 квітня 1919 р. невдалий переворот **В. Оскілка** послабив північний фронт. 24 травня 1919 р. армія УНР уклала перемир'я з Польщею, реорганізувалася в 4 групи (15 000 бійців) та звільнила Кам'янець-Подільський. У липні 1919 р. армія УНР разом із повстанцями **Ю. Тютюнника** витіснила більшовиків. 18 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулися переговори із членами Головного

повстанського штабу, членами якого були **Ю. Мазуренко, З. Малолітко, А. Пісоцький**.

16-17 липня 1919 р. УГА перейшла за Збруч під командуванням **Мирона Тарнавського**. У серпні 1919 р. розпочався спільний похід армій УНР та УГА проти більшовиків під командуванням **М. Юнакова** і **В. Курмановича**. Об'єднані сили (близько 85 000 бійців та 15 000 повстанців) наступали на Київ і Одесу. 30 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулася нарада керівництва УНР і ЗУНР за участі Франції, Великої Британії та США. Обговорювався план операції на Київ та Одесу.

31 серпня 1919 р. українські війська увійшли до Києва, але через одночасний вступ Добровольчої армії **Антон Денікіна** українські частини залишили місто, щоб уникнути конфлікту. 1 вересня 1919 р. у Варшаві делегація УНР під керівництвом **Петра Липка** підписала договір про перемир'я з Польщею на один місяць. Демаркаційну лінію було визначено так: Збруч – Заслав – Олевськ – Мозир. Між Жванчиком і Збручем встановлювали нейтральну зону. 14 вересня 1919 р. армію більшовиків перекинуто з району Катеринослав – Ольвіополь через Сквиру до Житомира для використання суперництва між українськими військами та денікінцями. Конфлікт з Денікіним посилювався через розбіжності між командуванням УНР і УГА та епідемію тифу.

6 листопада 1919 р. УГА підписала сепаратну угоду з Денікіним. На Правобережжі радянські війська почали відвойовувати території, раніше окуповані денікінцями. Поляки захопили залишки території під владою УНР на заході. 19 листопада 1919 р. війська Червоної армії зайняли Бахмач, наблизилися до Ніжина та Конотопа, створивши плацдарм для наступу на Київ. Наприкінці листопада 1919 р. армія та уряд УНР опинилися в оточенні більшовиків, поляків і денікінців. 4 грудня 1919 р. на нараді в Чорторії ухвалено рішення припинити регулярні військові дії та перейти до партизанської боротьби в тилу більшовиків і денікінців.

Невдачі у боротьбі проти більшовицьких військ, денікінців та Польщі змусили Директорію змінити зовнішньо-політичний курс і шукати нових союзників. Це призвело до направлення до Польщі

дипломатичної місії, яка мала розв'язати політичні, торговельні і військові проблеми, а також домогтися офіційного визнання УНР Польщею. У ніч з 21 на 22 квітня 1920 року у Варшаві було укладено договір між Польщею та Українською Народною Республікою. До складу місії увійшли представники УНР – **Л. Михайлів, Б. Ржепецький, М. Мишанецький**, та ЗО УНР – **С. Витвицький, А. Горбачевський, М. Новаковський**. Головою місії став в. о. міністра закордонних справ **А. Лівіцький**.

Договір підписали 21 квітня 1920 року голова місії **А. Левицький** та міністр закордонних справ Польщі **Я. Домбський**. 22 квітня 1920 року було узгоджено політичну конвенцію, а 24 квітня 1920 року – військову конвенцію. Військову частину підписали генерал-хорунжий **В. Сінклер** і підполковник **М. Дідковський** від УНР, а від Польщі – **В. Славек** і **В. Єнджеєвич**. Перший пункт договору передбачав визнання Польщею Директорії УНР як верховної влади в Україні. Територіальні питання вирішувалися на користь Польщі, що закріплювало кордони вздовж лінії 1772 року. Уряд **Юзефа Пілсудського** зобов'язався не укладати угод з країнами, ворожими до України.

Як результат договору Україна поступилася значними територіями: Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частина Полісся та сім повітів Волині (загалом 162 тис. км² і 11 млн осіб). Українці, що опинилися в межах Польщі, були позбавлені свобод, прийнятих УЦР, оскільки українські закони на цих землях скасували. Договір мав таємний характер.

У квітні 1920 р. розпочався наступ польсько-української армії. На початку травня Директорії вдалося відновити владу в Києві. Проте в червні 1920 р. більшовицькі війська під час контрнаступу почали тиснути польсько-українську армію і в липні бойові дії проходили вже на території Польщі. 12 жовтня 1920 р. було підписано **польсько-радянське перемир'я**, що означало порушення і розрив Варшавського договору Петлюри-Пілсудського.

У жовтні – листопаді 1921 р. відбулася остання спроба військ УНР відновити владу. В історіографії рейд отримав назву «**Другий зимовий похід**». Волинську групу військ очолив генерал **Юрій Тютюнник**,

Подільську — полковник **Михайло Палій-Сидорянський**, Бессарабську — генерал **Андрій Гулий-Гуленко**. Досягти поставленої мети не вдалося, частина військ потрапила в полон і була розстріляна більшовиками, частині вдалося вирватися з оточення та емігрувати в Польщу.

Після поразки армії УНР боротьбу продовжили партизанські загони. На Правобережжі кілька років тривала партизанська війна проти більшовиків. У цій боротьбі особливо відзначилися повстанці із Київської губернії (нині Черкаська область). Їхніми зусиллями на території Чигиринського повіту було створено українське державне утворення – **Холодноярську республіку**, де діяли закони УНР. Центром повстанського руху став Мотронинський монастир. На прохання ігумені монастиря місцевий вчитель **Олекса Чучупак** створив загін охорони з 22 осіб для захисту від пограбувань після гетьманського перевороту. Це була перша українська військова організація у Холодному Яру.

Зі встановленням денікінського режиму (1919–1920 рр.) повстанці розпочали боротьбу проти білогвардійців. У листопаді 1919 р. створено окружний повстанський комітет (голова **Л. Панченко**, члени — **Петро Чучупак, С. Лопата, Шевченко**). До військової ради увійшли **Василь Чучупак, Семен Коцур, Шевченко**. Наприкінці листопада 1919 р. в Холодному Яру було близько 5–6 тис. повстанців, 6–9 гармат, багато кулеметів. 30 листопада 1919 р. повстанський комітет оголосив про взяття влади в Чигиринському повіті, скасувавши накази білогвардійців і відновивши закони Директорії УНР.

У грудні 1919 р. до повстанців приєднався загін отамана **А. Гулого-Гуленка** (500 шабель). 12 квітня 1920 р. у засідці загинув головний отаман **Василь Чучупак**. Після цього повстанський рух очолили отамани **І. Деркач, К. Пестушко (Степовий-Блакитний), І. Лютий-Лютенко (Гонта), І. Петренко, Г. Нестеренко-Орел, Л. Завгородній**.

Частина повстанців, зокрема, **І. Деркач, І. Петренко, О. Чучупак** здали зброю 4 серпня 1921 р. після оголошеної радянською владою амністії, але ймовірно були страчені. Інші продовжували боротьбу до вересня 1922 р., коли Всеукраїнська надзвичайна комісія інсценувала

з'їзд отаманів у Звенигородці та заарештувала більшість лідерів: Л. Завгороднього, М. Голика-Залізняка, О. Добровольського. 2 лютого 1923 р. більшість отаманів було засуджено до розстрілу. 9 лютого 1923 р. під час спроби втечі із Лук'янівської в'язниці загинули 38 повстанців.

3.2.5. Більшовицький режим в Україні (червоний терор, масовий голод у південних губерніях УСРР 1921-1923 рр.)

На початку лютого 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України проголосив **Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)**. Виконавчим органом влади стала Рада народних комісарів (РНК), а головою нового уряду **Християн Раковський**. У березні 1919 р. відбувся III Всеукраїнський з'їзд рад, який ухвалив першу Конституцію УСРР та обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) України на чолі з **Григорієм Петровським**.

На території України було запроваджено політику воєнного комунізму, що передбачала запровадження загальної трудової повинності; мілітаризацію праці; заборону приватної торгівлі; продовольчу розкладку; націоналізацію всіх підприємств; карткову систему постачань міського населення.

«Червоний терор» – заходи насильства, що їх вживали більшовики проти широких соціальних груп, зокрема робітників і селян, які були оголошені «класовими ворогами» або звинувачувалися у «контрреволюційній» діяльності.

«Червоний терор» – заходи насильства, що їх вживали більшовики проти широких соціальних груп, зокрема робітників і селян, які були оголошені «класовими ворогами» або звинувачувалися у «контрреволюційній» діяльності

Надзвичайно жорстоку політику радянська держава проводила проти українського села. Заготівельники вимагали від селян здавати всю продукцію, що перевищувала норми соціальної потреби. Так з'явилася продрозкладка. Декрет Раднаркому про хлібну й фуражну розкладку вийшов у січні 1919 р. Продрозкладка не була податком,

оскільки її розмір визначався потребами держави та здатністю Народного комісаріату продовольства вилучати продукцію у селян. Тож продрозкладка фактично була реквізицією.

28 грудня 1920 р. голова Раднаркому РСФРР Володимир Ленін і нарком закордонних справ Георгій Чичерін підписали союзний робітничо-селянський договір. Державною владою в завойованій більшовиками країні формально була система рад, вершиною якої виступав Всеросійський центральний виконавчий комітет, а в Україні **Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)** на чолі з **Григорієм Петровським**.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) 1922 р. затвердив нову форму держави, яку запропонував В. Ленін – **Радянський Союз**, тобто нову федерацію у складі Російської і Закавказької федерацій, України і Білорусі.

30 грудня 1922 р. І всесоюзний з'їзд рад затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. 31 січня 1924 р. на II з'їзді Рад Союзу РСР з ухваленням конституції завершилося і оформлення СРСР. У жовтні 1921 р. створено Кримську АСРР у складі РРФСР.

У жовтні 1924 р. утворено Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку у складі УСРР.

Масовий голод 1921–1923 рр. У травні – червні 1921 р. жахлива посуха вдарила по основних хлібозаготівельних регіонах, зокрема південних губерніях України. На територіях, де природний катаклізм не завдав удару, селяни посіяли значно менше зерна через радянський експеримент з продрозкладкою.

Газетам було заборонено писати про ситуацію у південних губерніях, де становище постійно погіршувалося. Більшовики намагалися приховувати голод якнайдовше. Інформаційну блокаду зняли тільки на початку 1922 р. коли масова смертність досягла жахливих масштабів. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський уклав угоду з Американською адміністрацією допомоги (АРА), створеною в США для надання допомоги потерпілим від світової війни та її наслідків. Хоча голод більше не замовчували, більшовики не припиняли вивезення хліба з України.

У травні 1922 р. голодувало понад 3,7 млн людей. До врожаю 1922 р. не дожили сотні тисяч селян, а влітку 1922 р., щоб пояснити світовій спільноті, чому радянська влада експортує зернові, було оголошено, що голод припинено, хоча в південних губерніях голод тривав ще і в першій половині 1923 р.

3.2.6. Культура та духовність (УАН, Володимир Вернадський, УАПЦ, більшовицька українізація)

У період 1918–1921 рр. розвиток культури був неоднозначним. З одного боку, розвиткові перешкоджали національні та соціальні суперечки, з іншого — крах Російської імперії та боротьба за створення незалежної української держави викликали духовне піднесення у суспільстві, що вплинуло безпосередньо на культурне життя. 24 листопада 1918 р. засновано **Українську академію наук (УАН)**. Її президентом став **Володимир Вернадський**; секретарем — **Агатангел Кримський**. Першими дійсними членами, тобто академіками, були 12 осіб.

Володимир Вернадський — видатний природознавець, мінералог і кристалограф, основоположник геохімії, біогеохімії, гідрогеохімії. Його походження сягає давнього козачого українського роду. З 1909 р. він був академіком Петербурзької академії наук. 1918–1921 рр. — перший президент УАН, у 1920–1921 рр. В. Вернадський працював професором Таврійського університету та інших наукових установ. Його головна праця — монографія про біосферу і ноосферу. Автор близько 400 праць.

Протягом 1917–1921 рр. активно розвивалася література. В поезії помітною течією став революційний романтизм, представниками якого були **В. Сосюра**, **В. Чумак**, **В. Еллан-Блакитний**. 1918 р. в Києві виникла «**Біла студія**» — літературне угруповання українських символістів, до якого входили **Я. Савченко**, **П. Тичина**, **В. Ярошенко**. У жанрі неокласики творили **М. Зеров**, **М. Рильський**, **М. Драй-Хмара**.

За підтримки гетьманату розвивалися театральне і музичне мистецтво. Було засновано **Український театр драми і опери**,

Державний симфонічний оркестр під керівництвом О. Горілого, Українську державну капелу на чолі з О. Кошицем. Ще 1917 р. Лесь Курбас заснував «Молодий театр».

1920 р. у Вінниці виник Український драматичний театр ім. І. Франка, який очолив Гнат Юра. В Одесі, Харкові, Катеринославі діяли симфонічні оркестри. Активно працювали композитори М. Леонтович, Я. Степовий, Л. Ревуцький.

Наприкінці 1917 р. було відкрито Українську академію мистецтв, ректором якої став М. Бойчук. Членами академії були українські художники: М. Бурачек, М. Жук, брати Кричевські, А. Маневич, О. Мурашко, Г. Нарбут. В жанрі графіки та ілюстрацій неocenний внесок зробив Георгій Нарбут, який був автором перших банкнот і поштових марок УНР.

З початком Української революції у 1917 р. в українському суспільстві та в середовищі православного духовенства постала потреба утворення автокефалії православної церкви. Того самого року в Києві було створено Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР), яку очолив архієпископ Олексій Дородніцин. Метою ВПЦР було заснування Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), але ця ідея нашоувхнула на сильний спротив православної ієрархії в Україні, яка була переважно російською. За часів Гетьманату в 1918 р. Павло Скоропадський доклав чимало зусиль для утворення УАПЦ, але російські єпископи погодилися лише на обмежену автономію від московського патріархату. Спеціальна Комісія богословів в Києві розробила «Проект Конституції Української церкви», але і він зазнав невдачі.

Рішучіше в релігійному питанні діяла Директорія УНР. 1 січня 1919 р. було прийнято «Закон про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви». Пряме втручання держави позбавило українську церкву залежності від московського патріархату. **9 травня 1919 р.** відбулася перша літургія українською мовою, отже, цей день вважається днем заснування УАПЦ.

Більшовицька влада спочатку не перешкоджала автокефалії української церкви, адже розглядала її як опозицію російському монархізму. Також радянська влада офіційно відокремила церкву від держави. У жовтні 1921 р. пройшов **Всеукраїнський православний**

собор, який скликала ВПЦР. На соборі впродовж 14–30 жовтня було підтверджено автокефалію УАПЦ. Першим митрополитом обрали **Василя Липківського**. До 1927 р. по всій Україні існувало декілька тисяч церков УАПЦ. Проте вже з середини 1920-х років радянська влада розпочала репресії проти УАПЦ.

Більшовицька українізація. Після XII з'їзду РКП(б) 1923 р. в усіх радянських республіках почали впроваджувати політику коренізації, що в Україні отримала назву **українізації**. Більшовицька влада розуміла, що якщо не задовольнити той мінімум національних потреб українського народу, то становище радянської влади може опинитися під загрозою, тому вони пішли на поступки українській інтелігенції.

Політика українізації в Україні передбачала ідеологічне виховання кадрів з корінного населення. Парти́йний, радянський та господарський апарати впроваджувалися українською мовою. Розширилися мережі закладів освіти рідною для населення мовою, видання преси та книг. Національна культура розвивалася під егідою комуністичної партії.

Політика українізації мала неабиякий вплив на суспільство та культуру, зокрема: залучення до розбудови культури багатьох представників серед української інтелігенції, в Україну повернувся М. Грушевський. Зросла кількість українців у держапараті, діловодство держави вели рідною мовою майже в усіх українських установах і організаціях. В освіті, книгодрукуванні, театрі також суттєво переважала українська мова.

Проте уся перебудова культури в Україні велася виключно на засадах комунізму. Українізацію було дозволено лише до тих меж, поки вона не суперечила інтересам вищої влади. Отже, українізація створила таку соціально-політичну ситуацію, котра стимулювала підвищення національно-комуністичних настроїв в Україні. Наприкінці 1920-х рр. політику українізації було припинено.

Українізація створила таку соціально-політичну ситуацію, котра стимулювала підвищення національно-комуністичних настроїв в Україні. Наприкінці 1920-х рр. політику українізації було припинено

3.3. Україна в 1923-1939 рр.

3.3.1. Вхід УСРР до складу СРСР (1923 р., федерація). Національна політика радянської влади в УСРР. Автономні Кримська та Молдавська СРР

Протягом 1919-1923 рр. Українська СРР була юридично незалежною державою: мала власну конституцію, органи влади, видавала закони. Проте її суверенітет був обмежений, оскільки всі радянські республіки підпорядковувалися спільному політичному керівництву Російської комуністичної партії (більшовиків). Хоча офіційні відносини між радянськими республіками називалися федеративними та базувалися на угодах, на практиці УСРР не мала реальної автономії, що робило її псевдодержавою.

Федерація – форма державного устрою, за якої вищі територіальні одиниці держави (суб'єкти федерації – штати, кантони, землі, республіки тощо) мають певну юридично визначену політичну самостійність (суверенні права). Розподіл влади між урядами суб'єктів федерації та центральним урядом є конституційно закріпленим і може бути змінений тільки за згодою сторін

Влітку 1922 року було створено міжреспубліканську комісію для підготовки проєкту рішення щодо відносин Російської СФРР з іншими республіками. Було два варіанти побудови взаємин. Проєкт «автономізації» передбачав, що інші радянські республіки мають увійти до РСФРР на правах автономії. Проєкт федералізації містив положення, за якими всі радянські республіки, зокрема й Росія, на рівних правах мали увійти нового державного

об'єднання. Перемогла друга ідея – утворити федерацію Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Федерація – форма державного устрою, за якої вищі територіальні одиниці держави (суб'єкти федерації – штати, кантони, землі, республіки тощо) мають певну юридично визначену політичну самостійність (суверенні права). Розподіл влади між урядами суб'єктів

федерації та центральним урядом є конституційно закріпленим і може бути змінений тільки за згодою сторін.

У грудні 1922 року в Харкові VII Всеукраїнський з'їзд рад затвердив Декларацію про утворення СРСР і проєкт Конституції СРСР. Подібні рішення ухвалили й з'їзди рад інших радянських республік.

30 грудня 1922 року I з'їзд рад СРСР ухвалив декларацію та договір про **створення СРСР**. До складу новоствореної федерації увійшли Російська СФРР, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька СФРР (у складі Грузинської СРР, Вірменської СРР та Азербайджанської СРР). Передбачалося, що згодом до цієї федерації ввійдуть всі держави світу.

1923 рік – входження УСРР до складу СРСР. 6 липня 1923 року було затверджено **Конституцію СРСР**. З цього часу почали функціонувати загальносоюзні законодавчі органи та основний виконавчий орган — уряд СРСР. 13 липня було поширено відозву до всіх народів і урядів світу, в якій повідомлено про створення СРСР та початок роботи вищих органів влади нового державного утворення. 31 січня 1924 року на II з'їзді рад Союзу РСР відбулося остаточне затвердження Конституції СРСР. У травні 1925 року IX Всеукраїнський з'їзд рад вніс зміни в текст Конституції УСРР, що зафіксували перебування України у складі СРСР.

Утворенням СРСР зменшили права України як державного утворення. За Конституцією СРСР, уряд республік мав права на керівництво внутрішніми справами, юстицією, сільським господарством, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням. У спільному союзно-республіканському управлінні були продовольча справа, фінансові питання, робоча сила, промисловість. У виключному віданні союзного уряду перебували зовнішня політика, армія і флот, зовнішня торгівля, засоби зв'язку (і транспорт). Конституція СРСР надавала право виходу союзних республік зі складу СРСР, але механізму виходу не було.

Проте радянська федерація виявилася фікцією. Всі стратегічні рішення приймалися в Москві, а республіки мали втілювати їх у життя. Скажімо, у 1924 році Росії було передано Шахтинський і Таганрозький округи, де переважало українське населення, У 1934 році з подачі Й. Сталіна столицю Української СРР перенесли з Харкова до Києва.

Українська СРР була другою за територією та кількістю населення республікою СРСР. У 1925 р. тут налічувалося 28 млн осіб, з них 22 млн українців, 6 млн росіян, євреїв, поляків, греків, молдаван, представників інших національностей.

Досвід російсько-української війни 1917–1923 рр. війни свідчив, що без задоволення національних потреб інших народів російським більшовикам важко буде утримати їх під контролем. Наприклад, в Україні тих часів більшість більшовиків були прибульцями з Росії або представниками міського російськомовного населення. До радянської влади українська селянська більшість ставилися ворожо. Щоб більшовицьку владу сприймали як свою навесні 1923 року проголошено політику «**коренізації**», яка в Україні мала назву українізації.

Коренізація – політика залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та надання офіційного статусу їхнім мовам.

Коренізація – політика залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та надання офіційного статусу їхнім мовам

Фактично коренізація стала дерусифікацією. До процесу розвитку української культури владі вдалося залучати представників української культурної еліти. До Української СРР повернулися деякі діячі культури (наприклад, М. Грушевський), приїхали представники Західної України. Українські школи, газети, радіо, відкривали для українців і за межами. Проте українізація була

підпорядкована більшовицьким ідеологічним цілям і проводилася лише в межах, які відповідали інтересам партії.

Політика коренізації здійснювалася для національних меншин. У місцях компактного проживання національних спільнот створено 12 національних районів і 538 сільських рад – болгарських, грецьких, єврейських, німецьких, польських, чеських тощо.

«Коренізація» на практиці означала **дерусифікацію**. Тому вона мала противників, які вважали, що коренізація не сприяє уніфікації

СРСР. Наприкінці 1932 року «українізацію» офіційно засуджено як «петлюрівську» ідею. Її фактично не скасовували, але положення просто перестали виконувати. У СРСР почалися чистки керівництва національних республік і лідерів національного відродження. Неросіян звинувачували в тому, що вони розпалювали національний розбрат і гнобили росіян чи інші меншини. З 1937 року центральна преса почала вихвалити російську мову і російську культуру, а наступного року російська мова стала обов'язковим предметом у всіх школах. Російський народ став «старшим братом» «соціалістичної сім'ї народів». Виник новий вид патріотизму, **радянський патріотизм**, який ґрунтувався на традиціях російського патріотизму.

12 жовтня 1924 року у складі Української СРР було створено **Молдавську АСРР**. Передумовою стала наявність молдавських поселень вздовж лівого берега Дністра та невизнання румунської анексії Бессарабії.

Молдавська АСРР мала штучний характер, оскільки чисельність молдаван становила 30,1% від загальної кількості населення як порівняти з 48,5% українців. Проте вважалося, що до молдавської автономії входить «окупована» Румунією Бессарабія, де частка молдаван була більшою. Молдавська АРСР була унікальним автономним утворенням: єдина автономна республіка СРСР, яка мала право виходу зі складу республіки.

18 жовтня 1921 року на території Кримського півострова у складі Російської РСР було утворено **Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку**. А вже 10 листопада І Всекримський Установчий з'їзд рад приймає конституцію Кримської АРСР. Державними мовами оголосили російську і кримськотатарську. Кримська АРСР мала стати рекламою радянської національної політики для народів Півдня Європи, Близького Сходу та Півночі Африки.

Кримська АРСР була унікальним автономним утворенням: це єдина автономія РСФРР, що побудована на територіальному принципі, оскільки корінні етноси кримських татар та караїмів на 1926 рік становили меншість — 25,7 % (при цьому частка росіян сягала 42,2 %, українців — 10,9 %, німців — 6,1 %, євреїв — 5,5 %,

греків — 2,2 %, вірмен і болгар — по 1,6 %). Однак більшовики робили видимість того, що Кримська АРСР має національний характер: головні посади надавали особам кримськотатарського походження. Проте татаризацію проводили тільки в районах, де кримські татари становили більшість населення.

До того ж українці Кримської АРСР не отримали жодної школи рідної мови і піддавалися зросійщенню.

3.3.2. Суспільно-політичне життя (утвердження однопартійності, масові репресії, концентраційні табори, культ особи, радянська пропаганда)

В Українській СРР монополію на владу мала одна політична партія — **Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У)**. Вона була обласною організацією Російської комуністичної партії (більшовиків) і цілком контролювалася з Москви. Представників інших партій жорстоко переслідували. Спроба представників невеликої Української комуністичної партії (УКП) конкурувати з КП(б)У виявилася невдалою. Тиск на УКП за допомогою преси і державних органів призвів до її саморозпуску у березні 1925 р.

Водночас партія більшовиків ліквідувала внутрішню демократію: у 1921 році в партії було заборонено фракційну діяльність. Партійне керівництво отримало безмежну владу та покору рядових партійців. Побудувалася чітка ієрархія, за якою вплив у партії та країні залежав від наближеності до компартійної еліти. Українська СРР зазнала тих самих тенденцій суспільного життя, як і в СРСР: протягом 1920-х років відбувалася внутрішня боротьба в більшовицькій партії, в якій **Й. Сталін** та його прихильники усунули від влади свої конкурентів.

Вибори в Українській СРР були лише формальністю та інструментом для зміцнення влади більшовиків. Про недемократичність цього процесу свідчать відсутність політичної конкуренції, обмеження прав громадян, контроль з боку державних органів та результати маніпуляції. Вибори проводили з-поміж кандидатів, яких висувала Комуністична партія, а незалежних кандидатів не допускали. Часто вибори були безальтернативними,

коли на виборче місце був лише один кандидат від партії. Виборчого права позбавлялися колишні дворяни, священники, торговці, підприємці та інші «нетрудові» верстви. Будь-які спроби критики офіційного курсу партії або висування альтернативних кандидатів жорстко придушували. Крім того, виборчі комісії могли підтасовувати результати. В офіційних звітах майже завжди повідомляли про підтримку кандидатів від партій на рівні близькому до 100%.

За радянською ідеологією, тривалий мир між соціалістичними та капіталістичними країнами був неможливий. Передбачалася неминучість нової світової війни, в якій СРСР «мусить» порятувати народи світу від капіталізму та приєднати їх до себе. Українська СРР, як складова СРСР, стала базою для підготовки глобального конфлікту.

Заходи з підготовки більшовиків до світового конфлікту передбачали: концентрацію влади (для цього було усунуто конкурентів з інших партій та всередині правлячої партії); мілітаризацію (для цього будували військову промисловість і збільшували армію); індустріалізацію (для цього викачували потрібні ресурси і людей із сільського господарства); колективізацію (для цього залякували та грабували селян); посилення каральних органів (для цього збільшували винагороду за роботу в цих органах та ідеологічно виправдовували їх роботу); розбудову органів пропаганди (чим намагалися змінити світогляд та цінності громадян). Паралельно радянська дипломатія створювала для СРСР імідж миротворця.

Важливим елементом радянського режиму були **масові репресії** — систематичне і масштабне застосування державою заходів примусу, залякування, арештів, ув'язнень, депортацій, катувань і навіть фізичного знищення великих груп населення. Такі репресії, зазвичай, спрямовано проти соціальних, політичних, етнічних або релігійних груп, які вважаються загрозою для влади. Завдання: знищення будь-

Важливим елементом радянського режиму були масові репресії — систематичне і масштабне застосування державою заходів примусу, залякування, арештів, ув'язнень, депортацій, катувань і навіть фізичного знищення великих груп населення

якої, навіть потенційної опозиції, придушення національно-визвольних рухів поневолених народів; зняття соціальної напруги в суспільстві, звинувативши у негараздах в країні «ворогів народу».

Розгорнуті в Україні масові репресії охопили всі категорії населення: представників партійного й державного апарату, військових, науковців, робітників, селянство. Режим ідеологічно обґрунтовував масовий терор проти власного населення, використовуючи тезу про загострення соціальної боротьби під час будівництва соціалізму в СРСР. Цю ідею доповнювала думка про зростання націоналістичних ухилів у радянських республіках.

Найбільші справи репресій радянського режиму в Українській РСР:

Шахтинська справа — показовий судовий процес 1928 року, за яким звинувачено інженерів і технічних фахівців у навмисному зриві роботи та шкідництві на шахтах Донбасу.

Справа Спілки визволення України — політичний судовий процес 1930 року, за яким понад 40 українських інтелігентів було викрито у створенні вигаданої антирадянської організації, що нібито не прагнула відокремити Україну від СРСР. Головна мета: придушення національного руху та українізації.

Боротьба з національним ухилом у КП(б)У – кампанія 1920-х – 1930-х років, спрямована проти українських комуністів, які виступали за ширші права та автономію України, що супроводжувалася репресіями для зміцнення контролю Москви над республікою.

Великий терор — репресії 1937-1938 років, що були спрямовані переважно проти членів комуністичної партії, військових, репресивних органів, колишніх в'язнів, іноземців та національних меншин. Для кожного регіону СРСР встановлювали ліміти за «першою категорією» (розстріл), і за «другою категорією» (ув'язнення у таборах на строк від 8 до 10 років).

Більшість репресованих потрапляла до **концентраційних таборів** – спеціально обладнаних центрів масового примусового ув'язнення та утримання політичних в'язнів. Табори для своїх ворогів більшовики створювали від початку захоплення влади. Але в 1934 році їх кількість спонукала до утворення центрального органу управління —

Головного управління таборів. На це управління покладали важливі для режиму завдання: ізоляція «ненадійних елементів»; використання в'язнів як дешевої робочої сили; відкриття нових табірних комплексів; ліквідація певних категорій в'язнів.

Радянський режим проводив масові страти українців. Найбільші поховання страчених: **Биківнянський ліс** неподалік Києва, **Сандармох** в Карелії (Росія). Практично в кожному великому місті України є місця масових поховань жертв репресій. Це можуть бути старі кладовища, ліси на околицях міст, або навіть підвали будівель каральних органів.

У країні формується **культ особи** — крайній прояв політичної ідеології, коли конкретну людину, зазвичай, політичного лідера звеличують до статусу майже божественного. Це досягається за допомогою масової пропаганди, культових ритуалів, придушення будь-якої критики та створення культу навколо цієї особистості. Зокрема, Сталіна зображували як геніального вождя. Радянські медіа безперервно вихваляли його, створюючи образ як всевіди і всемогутнього лідера. Йому присвячували пісні, вірші, твори мистецтва, портрети висіли в кожній радянській квартирі, школі, підприємстві. Будь-яку критику Сталіна або його політики прирівнювали до державної зради і карали репресіями. На честь вождя перейменовували міста, вулиці, підприємства. Подібні культу у менших масштабах будували щодо інших комуністичних вождів.

Підтримці режиму сприяла **радянська пропаганда**, яка охоплювала всі медіа — пресу, радіо, кіно, плакати. Пропаганда вихваляла досягнення комуністів, прославляла образ «вождя» Сталіна та формувала образ зовнішніх і внутрішніх ворогів («шкідників», «ворогів народу»). Вона використовувала маніпуляцію фактами, цензуру, переписування історії, а також емоційний вплив на маси, підкреслюючи єдність народу та його безмежну відданість партій, що допомагало виправдовувати репресії та терор.

Зокрема, в Українській СРР, як частині СРСР, було встановлено тоталітарний режим. **Тоталітаризм** – політичний режим, який характеризується всеосяжним контролем держави над політичним, економічним, соціальним, культурним та приватним життям. Ключові

ознаки тоталітаризму: відсутність демократії, єдина партія та ідеологія, всеохопний контроль, культ особи, проголошення великої мети, масова мобілізація для її досягнення, репресії.

3.3.3. Економічна політика в УСРР (НЕП, директивна економіка, форсована індустріалізація, насильницька колективізація, опір селянства)

Спроби більшовиків впровадити комуністичні ідеали через ліквідацію приватної власності та ринкових відносин зазнали поразки. Реальна загроза втрати влади внаслідок селянських повстань змусила більшовиків змінити економічну політику.

У 1921 році більшовики проголосили **«нову економічну політику»** (НЕП) — економічну стратегію, що дозволяла часткову приватизацію і ринкові відносини, зберігаючи при цьому контроль держави над основними галузями. Державними були великі підприємства, банки, транспорт, зовнішня торгівля.

Головні завдання НЕПу: зняти соціальну напругу, вийти з кризи і відновити економіку, подолати міжнародну ізоляцію, зміцнити свій

«Нова економічна політика» (НЕП) — економічна стратегія, що дозволяла часткову приватизацію і ринкові відносини, зберігаючи при цьому контроль держави над основними галузями

контроль над населенням. НЕП передбачав заміну продовольчих конфіскацій податком, використання товарно-грошових відносин, формування ринку, кооперування, економічних стимулів праці, тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку (оренда та наймана праця).

В Українській СРР НЕП було запроваджено пізніше, а податки тут були більшими, ніж в інших радянських республіках. Реформа відбувалася на тлі антибільшовицького повстанського руху. Проте, коли добробут селян почав підвищуватися, повстанський рух пішов на спад.

Селяни не могли користуватися свободою продажу. Держава, яка була основним виробником промислової та споживачем

сільськогосподарської продукції встановлювала несправедливі ціни: штучно піднімала на промислові товари та знижувала на сільськогосподарські. У такий спосіб більшовики планували накопичити кошти для підготовки до нової світової війни. Проте селяни відмовлялися проводити не вигідну торгівлю. У відповідь режим перейшов до директивної економіки.

Директивна економіка — система, в якій усі економічні рішення, зокрема виробництво, розподіл ресурсів, заробітна плата та ціни, визначали державними планами без участі ринкових механізмів.

Економічний розвиток планували на п'ятирічні періоди. Плани були жорсткими і не допускали відхилень. У 1929 р. проголошено форсовану (прискорену) індустріалізацію. Українську СРР визначено як промислову базу СРСР, оскільки саме в ній були основні вугільні родовища і підприємства металургії.

Директивна економіка – система, в якій усі економічні рішення, зокрема виробництво, розподіл ресурсів, заробітна плата та ціни, визначалися державними планами, без участі ринкових механізмів

Форсована індустріалізація — процес прискореного розвитку промисловості насамперед важкої, перетворення суспільства країни на індустріальне.

Мета: створення економічних основ комунізму (в якому більшість населення мають бути робітниками); кількісне та якісне озброєння армії, забезпечення економічної незалежності. В Українській СРР та СРСР загалом індустріалізацію проводили за рахунок надмірної експлуатації та збідніння населення. Крім того, джерелами індустріалізації були доходи державної власності, монополія зовнішньої торгівлі, заниження цін на сільськогосподарську продукцію, конфіскація приватної власності, інфляція, збільшення податків, збільшення норм виробітку, подовження робочого дня,

Форсована індустріалізація – процес прискореного розвитку промисловості, насамперед важкої, перетворення суспільства країни на індустріальне

примусові державні позики, праця в'язнів, трудовий ентузіазм населення, підвищення цін на спиртні напої, продаж за кордон національно-культурних цінностей, пограбування церков.

Іноземні фірми допомагали проводити індустріалізацію в СРСР, надаючи технічну допомогу, інвестиції та кваліфікованих фахівців. Західні країни, зокрема Німеччина, США та Велика Британія, постачали обладнання, технології та консультації, а також брали участь у будівництві нових підприємств і заводів. Іноземних інженерів і робітників залучали до реалізації великих інфраструктурних проєктів, як-от сталеливарні комбінати та електростанції. Іноземні компанії продавали СРСР ліцензії на виробництво сучасних технологій. Це дало змогу радянській промисловості освоїти нові види продукції.

Під час I п'ятирічки (1928/29-32 рр.) в Українській СРР було збудовано та оновлено підприємства вугільної промисловості, чорної металургії, та електроенергетики. II п'ятирічка (1933-1937 рр.) ввела в дію гіганти чорної металургії — «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», великі машинобудівні заводи — Новокраматорський, Харківський турбогенераторний, Луганський паровозобудівний та інші. План III п'ятирічки (1938-1942 рр.) мав наситити армію новітньою військовою технікою. У 1939 р. військова сфера споживала 25 % державного бюджету, а у 1941 р. — 43,4 %. Радянська економіка переходила на воєнний режим: робітникам заборонено самочинно змінювати підприємство, порушення дисципліни прирівнювали до кримінального злочину й карали ув'язненням.

У більшовицькій ідеології приватні селянські господарства мали замінити колгоспами (колективними господарствами) і радгоспами (державними господарствами). У них селяни мали працювати на спільній землі, під контролем держави, забезпечуючи централізоване планування та розподіл продукції. Проте українські селяни бажали самостійно господарювати й об'єднувалися лише у споживчі (для спільних закупівель товарів широкого вжитку) та кредитні (для отримання позик) кооперативи.

Бажання більшовиків втілити в життя комуністичні ідеали та отримати ресурси для індустріалізації спонукали їх проголосити політику колективізації. Добровільна колективізація на початок 1929

року змогла залучити тільки 5,6 % господарств і 3,8 % орної землі. У відповідь у 1929 році режим розпочинає насильницьку колективізацію. **Насильницька колективізація** — примусове об'єднання селянських господарств у колгоспи в СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, що супроводжувалося конфіскацією майна, репресіями проти селян та масовим голодом.

Радянська влада проводила масштабну пропагандистську кампанію, в якій зображала колгоспи як радянське майбутнє і звинувачувала селян-одноосібників у саботажі. Щодо впертих застосовували методи примусу: погрози, побої, згвалтування, арешти, збільшення податків, позбавлення доступу до магазинів, млинів, кредитів та інших послуг.

Колективізація викликала опір селянства. Почалася масова втеча селян у міста, до того ж найбільш активних та працездатних. Перед вступом до колгоспу відбувався забій худоби, та псування майна. Роботу у колгоспах виконували повільно та неякісно. В Україні почалися селянські бунти та повстання під антикомуністичним, самостійницькими гаслами із вимогою відновлення УНР. У 1930 році на території Української СРР діяло майже 40 тис. повстанців. У деяких місцях для придушення заворушень радянські війська застосовували артилерію, підрозділи бронетехніки й навіть авіацію. Коли у 1930 році радянська влада оголосила про добровільність колективізації, почався масовий вихід селян з колгоспів.

Тоді більшовики звернули увагу на лідерів селянського опору. Заможних селян названо зневажливим словом «куркуль», а середніх та бідних — «підкуркульниками». Щодо них застосовували політику «розкуркулення» — ліквідацію самостійних селянських господарств через конфіскацію їхнього майна, виселення та репресії. На 1 червня 1930 року було «розкуркулено» 90 тис. селянських господарств України, що становило 1,8 % їхньої загальної кількості. Всього за роки

Насильницька колективізація – примусове об'єднання селянських господарств у колгоспи в СРСР наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років, що супроводжувалося конфіскацією майна, репресіями проти селян та масовим голодом

колективізації в Українській СРР було конфісковано близько 200 тис. селянських господарств (1,2-1,4 млн осіб). Понад половину з них виселили у малозалюднені регіони Росії.

Ці заходи та політика Голодомору змусили селян до покори.

У 1937 році в колгоспах Української РСР перебувало 96,1% селянських господарств і 99,7% посівних площ. Селяни поступово звикали до роботи в колгоспній системі, яка детально регламентувала виробництво, визначаючи, де, коли і що сіяти, як обробляти та збирати врожай. Держава забирала майже всі прибутки колективних господарств, а селяни одержували мізерну плату. Щоб вижити, вони мусили виживати за рахунок присадибних ділянок. Ввівши у 1932 р. паспортну систему в місті, радянське керівництво прикріпило селян до землі, зробило їх державними невідьниками.

3.3.4. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид Українського народу

Одним із найжорстокіших злочинів радянських окупантів проти українського народу став організований голод 1932-1933 років. Держава навмисно створила цей голод, щоб зламати опір селян, які з початку колективізації відмовлялися вступати до колгоспів, знищити національний рух опору та забезпечити контроль радянської влади над сільським господарством України.

Влітку 1930 року керівник комуністичної партії Української СРР **Косіор** заявив: *«Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт. Селяни не працюють. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями».*

Голодомор 1932-1933 років — акт геноциду українського народу, організований керівництвом комуністичної партії та урядом СРСР у 1932–1933 роках через створення штучного масового голоду.

Методи втілення радянської політики залякування голодом включали різні заходи.

1. Різке збільшення планів хлібозаготівель, забирали майже весь урожай.

2. У серпні 1932 року прийнято закон, який у народі отримав назву «Закон про п'ять колосків». За ним крадіжка майна колгоспів каралася розстрілом, за «пом'якшувальних обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років. В умовах голоду закон фактично забороняв людям розпоряджатися їжею.

3. У листопаді 1932 року за невиконання планів хлібозаготівель господарства та колгоспи карали натуральними штрафами, тобто конфіскацією продуктів харчування. Українські села наповнилися партійними активістами для обшуків і конфіскації харчів.

4. Проти керівництва колгоспів, які намагалися лишити частину врожаю, щоб нагодувати голодних людей, радянська влада застосовувала жорстокі покарання: смертну кару та тривалі терміни ув'язнення.

5. Із 6 грудня 1932 року цілі райони та окремі села почали заносити на «чорні дошки»: списки на ізоляцію від зовнішнього світу. В них конфіскували продовольчі й посівні фонди, було заборонено ввозити продукти харчування, а селянам — покидати їх територію. У такий спосіб їх прирікали на голодну смерть.

6. Для боротьби з утечею селян в грудні 1932 року в СРСР запроваджено паспортну систему, яка обмежувала можливість вільного пересування селян, оскільки вони не мали паспортів.

7. Крім блокади окремих сіл та районів, наприкінці 1932 – на початку 1933 року було запроваджено блокаду самої Української СРР. «Харчова» блокада позбавляла українців змоги купувати харчі в сусідній Росії. Загороджувальні заони на кордонах із Польщею та Румунією розстрілювали голодних втікачів.

Голодомор 1932-1933 років – акт геноциду українського народу, організований керівництвом комуністичної партії та урядом СРСР у 1932—1933 роках через створення штучного масового голоду

8. Під час Голодомору 1933 року каральні органи провели масштабну кампанію «очищення» України від «петлюрівців» і «українських націоналістів», внаслідок якої було арештовано десятки тисяч українських інтелектуалів, державних та партійних діячів.

Голодомор 1932-1933 років спричинив масову загибель населення, зокрема дітей і людей похилого віку. Селяни були змушені їсти собак, котів, щурів, мертвих коней, листя та кору дерев, траплялися випадки канібалізму. Села пустіли і живі не мали сили ховати померлих. У деяких населених пунктах вивішували чорні прапори, що означало відсутність жителів. Водночас на сусідніх станціях і в елеваторах під охороною міліції зберігалися тисячі тонн зерна, які держава не встигала вивозити для продажу за кордоном.

У відчаї селяни лишали свої домівки й намагалися дістатися до міста, але не всім вдавалося втекти. Багато людей помирало на дорогах, а інших завертала міліція. Але у містах не було порятунку: робітники отримували норму харчів, що могла задовольнити тільки їх. Батьки, намагаючись врятувати своїх дітей, залишали їх у лікарнях, державних установах, під'їздах будинків або просто на вулицях.

Спустошені українські села почали залюднювати переселенцями, переважно з Росії. До кінця 1933 року в Харківську, Донецьку, Дніпропетровську та Одеську області переселилося понад сто тисяч осіб. За десять років (1927-1936 рр.) чисельність населення, яке прибуло лише до Донбасу з-поза України, перевищила кількість тих, хто виїхав, на 1,34 мільйони осіб.

Сталінське керівництво заборонило висвітлювати голод у медіа. СРСР відмовився від будь-якої допомоги для голодуючих з-за кордону. Коли Українська торговельно-кредитна організація Галичини «Центроспілка» звернулася до радянського консула у Львові з пропозицією направити мільйон центнерів зерна голодним в Україні, дипломат відповів, що допомоги не потрібно.

Наслідки Голодомору були такі: масові жертви (за різними оцінками від 6,8 до 7,5 млн осіб); підірив генофонду української нації; придушення опору українського селянства колективізації, зростання частки росіян в Українській СРР.

Один із комуністичних лідерів Української СРР М. Хатаєвич свідчив: *«Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!».*

Згідно зі статтею II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. геноцид — це дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове її знищення.

Вище партійно-радянське керівництво СРСР ухвалювало та виконувало рішення, спрямовані на навмисне позбавлення жителів сільської місцевості України всіх продуктів харчування і доступу їх до їжі, що спричинило масове вбивство голодом представників частини української національної групи як такої, оскільки абсолютну більшість сільського населення становили українці.

12 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва визнав, що **Сталін, Молотов, Каганович, Постишев, Косіор, Чубар та Хатаєвич** вчинили злочин геноциду, передбачений частиною 1 статті 442 Кримінального кодексу України (геноцид), який відповідно до Конвенції ООН від 26 листопада 1968 року не має терміну давності.

3.3.5. Культура та духовність («розстріляне відродження», антирелігійна кампанія)

Більшовики прагнули встановити контроль над світоглядом українців та змінити їх цінності. Важливим інструментом цього була освіта. У грудні 1920 р. при Народному комісаріаті освіти Української СРР було створено **Головполітосвіту** для об'єднання культурно-освітньої роботи та пропаганди радянських ідей. Одним із завдань було поширення освіти та перетворення громадян на споживачів радянської пропаганди. У 1922 році підпорядковано школу ідеології більшовиків, ставлячи за мету виховання нового покоління з комуністичним світоглядом і колективістською психологією.

Режим проголосив курс на ліквідацію неписьменності з-поміж дорослих. Все неписьменне населення віком від 8 до 50 років мало навчитися грамоти. Для дітей проголошено обов'язкову чотирирічну освіту. Проте, незважаючи на успіхи українізації, значна частина дітей, особливо в селі, залишалася поза якісною освітою.

Вища освіта була під пильним контролем окупаційної влади. Доступ до вищих закладів освіти був закритий для дітей священнослужителів, землевласників, підприємців та інших «ворожих» радянській владі, а тих, хто все ж вступив, відраховували під час чисток. Запровадженням робітфаків та встановленням жорсткого класового цензу під час набору радянська влада прагнула створити нову інтелігенцію, лояльну до комуністичної ідеології.

Найвищою науковою установою Української СРР була **Всеукраїнська академія наук (ВУАН)**. У 1920-х роках вона об'єднувала майже 40 науково-дослідних установ та близько 400 науковців. Особливо плідно працював історико-філологічний відділ, де над розвитком української мови та історії працювали видатні вчені. У фізико-математичному відділі діяли відомі вчені світового рівня. Проте у 1920-х роках розпочався процес підпорядкування ВУАН загальносоюзній Академії наук. Це супроводжувалося державним втручанням у наукову діяльність, ідеологізацією науки та ліквідацією незалежних наукових об'єднань.

У 1920-ті роки українська культура активно розвивалася, оскільки вперше за довгий час українську мову не забороняли. Цей період також характеризувався відносною свободою творчості, що дало змогу художникам, письменникам і науковцям створювати нові твори та ідеї.

Наслідками цього розвитку став розквіт української літератури, театру, музики, образотворчого мистецтва та кіно. З'явилися нові імена та мистецькі жанри: неокласицизм, авангардизм, символізм, футуризм. Українська мова стала мовою освіти, культури та державного управління. Однак, незважаючи на певну свободу творчості, митці все-таки відчували тиск більшовицької ідеології. Гасло **Миколи Хвильового** «Геть від Москви!», що полягало у зміні орієнтації мистецтва з російського на європейське, було сприйнято як сепаратистське.

У 1930-х роках більшовики ліквідували будь-які прояви свободи творчості. Митці, які не вписувалися у нові вимоги окупаційного режиму, підлягали репресіям.

Розстріляне відродження – термін, який використовується для позначення покоління українських митців, письменників, науковців та інтелектуалів, які творили в 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. Більшість представників цього покоління було розстріляно, заслано до таборів або ж їх примусили замовкнути.

Не відомі точні дані щодо кількості репресованих українських інтелектуалів. За деякими даними, їх кількість сягала 30 000 осіб. З 259 українських письменників, які друкувалися 1930 року, після 1938 року друкувалися лише 36 (13,9 %). 192 із «зниклих» 223 письменників репресовано (розстріляно чи заслано в табори з можливим подальшим розстрілом чи смертю), 16 — зникли безвісти, 8 — вчинили самогубство.

Натомість у СРСР, і зокрема в Українській СРР, було проголошено культурну революцію. Ставилося завдання створити нову «пролетарську культуру», засновану на марксистсько-класовій ідеології, «комуністичному вихованні», масовості культури, орієнтовану на нижчі шари суспільства. Характерні риси культурної революції такі: показати велич і «вічність» радянського режиму та зміцнити культ вождя, жорсткий контроль з боку держави, ідеологізація культури, чітке окреслення форм, стилів і жанрів, підпорядкованість поглядам вождя, репресії проти незгодних.

Єдиним офіційно дозволеним в СРСР «творчим методом» літератури і мистецтва став **соціалістичний реалізм** — офіційний художній метод і стиль, який домінував у радянському мистецтві та мав на меті відображати життя радянського суспільства в позитивному ключі, вихваляючи досягнення соціалізму і партії.

Розстріляне відродження – термін, який використовується для позначення покоління українських митців, письменників, науковців та інтелектуалів, які творили в 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. Більшість представників цього покоління було розстріляно, заслано до таборів або ж їх примусили замовкнути

Основні характеристики соціалістичного реалізму: ідеологічна заангажованість, оптимізм і пафос, героїка (робітників, колгоспників, партійних діячів), простота і зрозумілість, відображення реальності в ідеалізованому вигляді. Наслідками соціалістичного реалізму стали обмеження творчої свободи, стандартизація мистецтва, збіднення художньої мови (поширення ідеологічних штампів і пропагандистських кліше).

У 1930-х роках радянська влада ліквідувала незалежні громадські організації митців і створила кілька нових творчих організацій. Вони мали контролювати українських митців, щоб забезпечити відповідність їхньої діяльності офіційній ідеології соціалістичного реалізму. Основні з них: Спілка радянських музик України (1932), Спілка радянських письменників України (1934), Спілка радянських

Антирелігійна кампанія — цілеспрямована діяльність держави, спрямована на обмеження, придушення або знищення релігійних вірувань, організацій та інституцій

художників України (1938). Членство в цих організаціях означало високий статус та значні грошові винагороди.

Релігійний світогляд був далеким від комуністичного світогляду. Більшовики проводили активну антирелігійну кампанію.

Антирелігійна кампанія — цілеспрямована діяльність держави, спрямована на обмеження, придушення або знищення релігійних вірувань, організацій та інституцій. Кампанія охоплювала пропаганду атеїзму, переслідування духовенства, закриття та руйнування культових споруд, обмеження свободи віросповідання, дискримінацію за релігійними ознаками. Зокрема, адміністративний кодекс Української СРР у 1928 році фактично ліквідував свободу совісті.

Щоб послабити вплив Російської православної церкви радянська влада спочатку лояльно ставилася до Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Однак зростаюча популярність церкви з-поміж українців спонукала більшовиків до репресій проти УАПЦ. Зокрема, у 1927 році каральні органи змусили митрополита Липківського залишити посаду, а в 1928 році почалося масштабне переслідування церкви та арешти її вірян. У 1930 році єпископат автокефальної церкви оголосив про її розпуск.

Під час II «безбожної» п'ятирічки (1933-37) відбулося масове знищення культових споруд. Тисячі храмів залишилися пустками або були перетворені на склади, кінотеатри, психіатричні лікарні чи в'язниці. В Українській РСР, як порівняти з 1913 роком, лишилося 9 % церков, не залишилося жодної парафії з українською мовою богослужіння. Смертю мучеників загинули тисячі представників УАПЦ, інших християнських церков й інших релігійних конфесій. Віряни перестали бути рівноправними громадянами, перетворившись на громадян другого сорту.

3.3.6. Українські землі у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини (національна політика та міжнаціональні відносини, Андрей Шептицький, Організація українських націоналістів)

У 1923 році Рада Послів держав Антанти визнала східні кордони Польщі з умовою надання автономії для Східної Галичини. Після цього, не бачивши перспектив перемоги, уряд Західноукраїнської народної республіки у вигнанні саморозпустився.

Попри обіцянки, Польща проголошує себе унітарною державою, українці не отримали навіть культурної автономії. Польська влада проводила асиміляційну політику: обмеження (українці майже не мали можливості мати адміністративні, офіцерські посади в армії, поліції, таємних службах), невизнання (бойків, поліщуків, волинян, гуцулів не визнавали українцями), витіснення (польська мова витісняла українську з усіх державних, муніципальних та освітніх установ), перейменування (Східну Галичину називали «Східною Малопольщею»), перекручення (українські імена та прізвища у діловодстві писали за польською мовною традицією), колонізація (влада спонукала українців виїхати за кордон, натомість сприяла переселенню на українські землі поляків).

Українці Польщі було релігійними: у Галичині домінувала греко-католицька церква, а на Волині і Поліссі — православна. Віра була однією з ознак етнічної ідентичності. У 1924 році Константи-

нопольський патріарх визнає незалежність Православної церкви Польщі. Незважаючи на підтримку в боротьбі за автокефалії, польська влада вороже ставилася до православ'я: роками не давала змоги скликати Синод, нав'язувала польську мову як офіційну мову церкви, контролювала призначення і звільнення священників; забиравала церкви та церковне майно. Якщо у 1914 році у Північно-Західній Україні було 389 церков, то у 1939 році їх лишилося лише 51.

Становище Української греко-католицької церкви було кращим. Права католиків східного обряду захищала угода між Ватиканом і польським урядом. Але ця угода не гарантувала безпеки священників і вірян. Митрополита **Андрея Шептицького** вважають духовним лідером. Понад 40 років він очолював Українську греко-католицьку церкву, підтримував національну свідомість українців, захищав їхні права, дбав про освіту та соціальне благополуччя. Під час Другої світової війни Шептицький відкрито засуджував насильство, рятував євреїв від нацистських переслідувань.

Українські землі, які увійшли до новоствореної Польщі, мали аграрний характер. У густозаселених селах переважали збиткові дрібні господарства, що часто використовували застарілі методи господарювання. До того ж регіон сильно постраждав від війни. Окрім нафтового басейну в районі Дрогобича, промисловості не було. Земельну реформу використали для роздачі землі ветеранам польської армії та вихідцям з етнічної Польщі. За міжвоєнний період на українських територіях Польщі осіло близько 300 тис. поляків. У пошуках кращої долі українці виїжджали в інші країни. У 1919-1939 рр. з українських земель Польщі виїхало близько 240 тис. осіб.

Українці намагалися боротися з бідністю та протистояти польському економічному впливу. Розвивалася створена в довоєнний період мережа кооперативів. Проте польська влада штучно гальмувала українську кооперацію, надаючи пільги кооперативам етнічних поляків. Український кооперативний рух Західної України тісно співпрацював із культурно-просвітними і спортивними товариствами українців. Головним завданням «**Просвіти**» і «**Рідної Школи**» було підвищення загальноосвітнього і культурного рівня українців, зокрема ліквідація неписьменності, формування патріотизму та господарських вмінь.

У перші роки польського врядування на українських землях галичани переважно ігнорували вибори до органів влади, перепис, призов до війська. У 1920-30-ті роки українці мали близько 12 політичних партій, які виражали різні ідеологічні погляди від комуністичних до консервативних. Відносно демократичний лад Польщі давав змогу українцям брати участь у виборах. У польському парламенті українці створювали спілки з іншими національним меншинами у боротьбі за свої права.

Проте представники українського націоналістичного руху не погоджувалися на бодай тимчасове польське панування. У 1920 році ветерани українських армій створили **Українську військову організацію**, що мала проводити підпільну та партизанську боротьбу проти Польщі. У 1929 році УВО та низка націоналістичних спілок утворили **Організацію українських націоналістів (ОУН)** на чолі з **Євгеном Коновальцем**. Головна мета ОУН — незалежна держава на всій українській етнічній території. Ідеологією ОУН став інтегральний націоналізм, що розглядає націю як цілісний організм і вимагає беззастережного підпорядкування її інтересам. ОУН виступала за сильну централізовану владу. Ідеологія організації поєднувала елементи консерватизму, антикомунізму та антидемократизму, наголошуючи на першості національних інтересів і дисципліни.

ОУН використовувала насильство та тероризм як засіб боротьби за незалежність України: різали телефонні і телеграфні дроти, робили перешкоди роботі залізниці, нищили будинки та майно польської спільноти. У відповідь у вересні – жовтні 1930 року польська влада вдалася до так званого умиротворення («пацифікації») Галичини. За наказом маршала Юзефа Пілсудського, польські військові та поліція проводили масові арешти, побиття, вбивства, руйнування українських установ і домівок. Мета пацифікації полягала в придушенні українського національно-визвольного руху та закріпленні польської влади в регіоні. Замість пошуку і покарання винних, вони залякували населення, показували йому силу польської держави та намагалися послабити українське соціально-економічне життя.

У середині 1930-х років легальні українські партії домовилися з урядом про співпрацю. Як наслідок, було проведено амністію,

українським кооперативам надано кредити, дозволено вживати термін «український». Проте уряд не скасував обмеження щодо навчання та працевлаштування українців, відмовив у праві на автономію. Посилення польських шовіністичних заходів напередодні Другої світової війни зруйнували спробу порозуміння та посилили серед українців вплив ОУН.

У 1919 р. країни Антанти підписали **Сен-Жерменський договір**, за яким Буковину було визнано румунською. У 1920 році Велика Британія, Франція, Італія, Японія та Румунії підписали «**Бессарабський протокол**», який віддавав Бессарабію Румунії. Обидві угоди гарантували права національних меншин, зокрема українців.

Проте Румунія не дотрималася зобов'язань: країна проголосила себе унітарною державою, українському населенню було відмовлено у культурній автономії, було ліквідовано самоврядування громад, українські назви поселень були змінені на румунські, українці були обмежені в можливостях обіймати адміністративні посади в державних органах влади, офіцерські посади в румунській армії. У Чернівецькому університеті закрили українські кафедри, а україномовні заклади початкової та середньої освіти переродилися на румуномовні. Українців обмежували у доступі до духовних семінарій, а українським священикам не давали змоги обіймати високі посади в церковній ієрархії. Під час земельної реформи перевагу у наданні землі надавали румунським колоністам.

За **Тріанонським договором** 1919 р. Підкарпатську Русь (Закарпаття) було включено як автономію до Чехо-Словацької республіки. Автономію передбачала й конституція країни. Проте керівництво Чехо-Словаччини не виконало своєї обіцянки і парламент автономії так і не було скликано. Внаслідок цього у регіоні, де в 1918 р. майже не було чехів, наприкінці 1920-х років 80 % урядовців були вихідцями з Чехії.

Водночас демократична Чехо-Словацька держава провела низку перетворень в інтересах населення краю: земельну реформу проведено на користь українських селян, уряд розгорнув програму будівництва сучасних доріг, мостів, здійснював електрифікацію, зокрема сільської місцевості. У розвиток Закарпаття Чехо-Словаччина вкладала більше коштів, ніж вилучала з нього податків.

Поліпшилося становище української школи, її мережа стала розширюватися. Проте рішенням вищого адміністративного суду Чехо-Словаччини у 1925 р. українську мову було визнано «чужою» для населення Закарпаття. Центральний уряд підтримував ідею наявності окремого від українців так званого русинського народу.

3.3.7. Карпатська Україна (1938-1939 рр., Августин Волошин)

1938 рік приніс зміни на Закарпаття. Після Мюнхенської угоди відбулися територіальні трансформації Чехо-Словаччини, що послабили вплив центрального уряду. Країна втратила Судетську область, а Словаччина отримала реальну автономію. Складне міжнародне становище країни і активна боротьба українців спонукали надати Підкарпатській Русі статус автономної республіки. 8 жовтня 1938 року було створено перший автономний уряд Закарпаття, який очолив москвофіл **Андрій Бродій**. Проте за кілька днів Бродія, який проводив проугорську політику і втратив підтримку суспільства, відсторонено, а новим прем'єр-міністром автономії став Августин Волошин.

Августина Волошина вважають духовним лідером карпатських українців. Як священник і педагог, він активно сприяв розвитку української освіти, зокрема заснував і очолив гімназію, де виховував молодь у національному дусі. Волошин був прибічником ідеї української національної єдності, працював над утвердженням української ідентичності серед закарпатців, протистоячи як угорському, так і москвофільському впливам. Очоливши автономний уряд Карпатської України, він став лідером ідеї українського державотворення.

Головним завданням уряду Карпатської України було об'єднання та стабілізація краю, проте це ускладнювалося агресивними діями Угорщини та Польщі, які агітували за приєднання Карпатської України до Угорщини та створення спільного угорсько-польського кордону. На територію краю засиляли озброєні групи, які провокували заворушення, створюючи передумови для угорської збройної інтервенції. 2 листопада 1938 року Перший Віденський

арбітраж ухвалив рішення про передачу Ужгородського, Мукачівського і Севлюського повітів разом із ключовими містами Ужгород, Мукачево та Берегове до складу Угорщини. Хоча це аргументувалося як повернення угорських етнічних земель, до Угорщини також відійшли території, де домінували українці. 10 листопада угорські війська окупували ці райони, порушивши транспортне сполучення із Румунією та Словаччиною, що змусило уряд Августина Волошина перенести столицю до Хуста, де він продовжив керівництво в умовах зростаючої зовнішньої загрози.

22 листопада 1938 р. парламент Чехо-Словаччини ухвалив конституційний закон про автономію Карпатської України, внаслідок чого Чехословаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців (русинів).

Для захисту державної незалежності Карпатської України та протидії угорським і польським терористичним групам було створено напіввійськову організацію «**Карпатську Січ**». Її формування активно підтримувала Організація Українських Націоналістів (ОУН). Для цього на територію Закарпаття активно прибували українці-мігранти.

На початку 1939 року, за ініціативою Августина Волошина, на базі розпущених відділень чехословацьких партій було засновано **Українське національне об'єднання (УНО)**, яке обстоювало ідею незалежної української держави.

Уряд Волошина здійснював комплексні заходи з державного будівництва: відновлювали роботу промислових підприємств, транспорту й торгівлі, українізували освітню систему, видавничу справу та державну адміністрацію.

Для зміцнення міжнародних зв'язків у Хусті було відкрито консульства Німеччини та Японії, розпочато діяльність «Німецької партії» та «Німецько-українського культурного товариства». Економічне співробітництво з Німеччиною набуло нових масштабів: 7 грудня 1938 року було укладено угоду про поставки до Німеччини деревини, молочних продуктів, шкіри, хутра, вовни та вина. Крім того, було підписано угоду з німецьким «Товариством з експлуатації корисних копалин», яке отримало право на розвідку й видобування надр Закарпаття. Ці кроки свідчили про прагнення уряду Волошина не

лише зміцнити економіку, а й залучити зовнішню підтримку в умовах загострення міжнародної ситуації.

13 лютого 1939 року були проведені вибори до парламенту – **Сойму Карпатської України**. 86,1% виборців, які взяли участь у голосуванні, підтримали провладну партію та прихильників суверенітету.

Однак уже 14 березня 1939 року без оголошення війни угорські війська вторглися до Карпатської України. Для захисту краю героїчний опір чинила **Карпатська Січ** – воєнізована організація, що нараховувала близько 2000 озброєних вояків. Попри чисельну перевагу угорських військ, січовики виявили надзвичайну відвагу. Цей подвиг став символом боротьби за свободу Карпатської України.

15 березня 1939 року в умовах активних бойових дій, що відбувалися всього за 12 км від столиці держави Хуста, розпочав роботу Сойм Карпатської України. На своєму засіданні він проголосив повну державну самостійність та затвердив конституцію Карпатської України. Відповідно до ухваленого документа, нова держава **Карпатська Україна**, визначилася як президентська республіка, а українська мова була затверджена як державна. Символами державності стали синьо-жовтий прапор, гімн «Ще не вмерла Україна» та герб з використанням краєвого символу та Тризуба. Президентом держави став Августин Волошин.

Після проголошення незалежності Августин Волошин звернувся до Німеччини з проханням визнати Карпатську Україну та взяти її під захист, аби запобігти її окупації Угорщиною. Проте представник Німеччини порадив не чинити опір угорському вторгненню. Карпатська Україна також стикнулася із ворожістю з боку СРСР, який вбачав у ній небезпечний осередок українського самостійництва. Польща теж була ворожою до українського руху та розпочала військові дії проти «Карпатської Січі» в районі Ужоцького перевалу. Полонених січовиків часто розстрілювали на місці. Румунія, яка побоювалася угорського посилення, відкрила кордон для евакуації цивільних і військових.

16 березня угорські війська, попри значні втрати, захопили Хуст, а до 18 березня майже вся територія Карпатської України опинилася під їх

Українська еміграція — явище, коли українці через економічні, політичні чи релігійні причини добровільно або примусово переїжджають на постійне або тривале проживання за межі своїх етнічних земель

контролем. Наприкінці березня 1939 року президент частина уряду на чолі з Августином Волошиним змушені були виїхати в еміграцію. У гірських районах загони «Карпатської Січі» чинили опір до кінця травня 1939 року. Залишки «Карпатської Січі» відступили до Румунії та Словаччини.

Багатьох полонених січовиків, разом із цивільними прихильниками незалежності було ув'язнено в концтаборі у місті Ворюлюпош. У 1939–1944 рр. в Закарпатті було придушено національне, духовне та освітнє життя. Усі українські організації, зокрема «Просвіта», які підтримували ідеї об'єднання українських земель, були розпущені. Влада взяла курс на пропаганду окремішності карпаторусинів та їх історичної єдності із угорцями.

Короткий період існування Карпатської України став однією з найвизначніших сторінок у боротьбі карпатських українців за утвердження української державності.

3.3.8. Українська еміграція. Уряд УНР у вигнанні

Українська еміграція — явище, коли українці через економічні, політичні чи релігійні причини добровільно або примусово переїжджають на постійне або тривале проживання за межі своїх етнічних земель. Це почалося в другій половині XIX ст. і триває до сьогодні. Українська еміграція має кілька хвиль.

Перша хвиля — наприкінці XIX – на початку XX ст. Трудова еміграція українців була зумовлена аграрною перенаселеністю та національними утисками, основними напрямками стали США, Канада, Бразилія, Сибір та Далекий Схід.

Друга хвиля у міжвоєнний період охопила переважно політичних біженців, противників радянської влади, які виїздили до Європи, США та Канади.

Третя хвиля після Другої світової війни стосувалася переважно політичних біженців, військовополонених та людей, депортованих до Німеччини, які осіли у США, Канаді, Європі та Австралії.

Четверта «заробітчанська» хвиля у 1990-х роках, що була породжена економічною кризою, спрямована на тимчасові роботи в країни Європи, США, Канаду та Росію.

П'ята хвиля почалася у 2022 році через повномасштабну російсько-українську війну, коли мільйони українців шукали безпеки, переїжджаючи до сусідніх європейських країн та інших регіонів.

Для ХХ ст. українська еміграція була важливим осередком презентації інтересів поневоленої України в світі.

Уряд Української Народної Республіки у вигнанні – державний центр, який внаслідок більшовицької окупації УНР перебував спочатку частково (кінець 1919 року), а з кінця 1920 року цілком – поза межами УНР, на території Польщі, згодом – Чехословаччини, Франції, Німеччини та США.

Правову основу уряду УНР становили закони Директорії від листопада 1920 року, які передбачали надання Державній народній раді законодавчих функцій і контролю над урядом УНР. Проте, оскільки Раду не було скликано, її функції було покладено на уряд, а голова Директорії виконував функції глави держави.

У вигнанні влада УНР функціонувала без законодавчого органу. У 1921 році тимчасово зібралася Рада республіки – представницький орган від партій, професійних і культурних організацій. Дискусія 1923–1924 років щодо організаційної структури визвольного центру завершилася збереженням уряду.

Головою Директорії (главою держави) до травня 1926 був **Симон Петлюра**. 25 травня 1926 р. його вбив у Парижі радянський агент.

На початку 1920-х років дипломатичні представництва УНР у Румунії, Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині, Швейцарії, Туреччині, Франції та інших країнах поступово було закрито. Можливість виступів представників уряду УНР на засіданнях Ліги Націй засвідчувала фактичне його визнання. Міністр закордонних справ УНР підтримував зв'язки з Лігою Націй, виступаючи проти більшовицької окупації України, дій радянської дипломатії, а також проти терору та

Голодомору в Україні. Уряд УНР провадив міжнародну діяльність, зокрема через Українське Товариство для Ліги Націй.

Особливою сферою зовнішньополітичної діяльності уряду УНР була організація співпраці народів, окупованих СРСР. Головна ідея **Прометеївського руху** (так назвали спілку антибільшовицьких народів) — звільнення від радянської російської окупації. До руху, крім українців, долучалися представники Кавказу, Дону, Кубані, Криму та Туркестану.

Міжнародна політика екзильного уряду УНР до початку Другої світової війни здебільшого була спрямована на співпрацю з Францією та Великою Британією, хоча підтримувалися контакти з Японією та Італією. Наприкінці 1930-х років активізувалися контакти з Німеччиною та Італією.

1 вересня 1939 року уряд УНР у вигнанні символічно оголосив війну нацистській Німеччині. Так він висловив солідарність із західними демократичними країнами та засудив тоталітарні режими Німеччини та СРСР.

Уряд УНР приділяв особливу увагу військовій сфері, зосереджуючись на підготовці військових кадрів та організації об'єднань колишніх військових. Частина офіцерів УНР служила у польській армії на контрактній основі.

Громадсько-культурна діяльність уряду УНР у вигнанні відбувалася через різні громадські організації: Союз українських еміграційних організацій у Франції, Український центральний комітет у Польщі, Громадсько-допомоговий комітет українських емігрантів у Румунії, Українське об'єднання в Чехо-Словаччині.

У 1920-х роках за фінансової підтримки Чехо-Словацького уряду було відкрито господарську академію, технічно-господарський та педагогічний інститут. 1926 року у Парижі було засновано Бібліотеку ім. С. Петлюри, яка зберігала архівні матеріали УНР. У 1938 році уряд УНР заснував центр українознавчих досліджень: **Українську могилянсько-мазепинську академію наук**. Заходами уряду УНР польський уряд заснував **Український науковий інститут у Варшаві**.

У 1920 році в еміграції виник український монархічний рух, метою якого стало відновлення в Україні держави у формі монархії на

чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Гетьманці створили широку мережу організацій в Європі, Північній та Південній Америці. Скоропадський прагнув зберігати нейтральність у протистоянні між нацистською Німеччиною та іншими державами, закликаючи гетьманців орієнтуватися лише на інтереси України. Для встановлення контактів з демократичними країнами його син Данило відправився до Великої Британії. Трагічна смерть Павла Скоропадського у квітні 1945 року призвела гетьманський рух до поступового занепаду.

Після Другої світової війни у 1948 році було створено парламент УНР у вигнанні — **Українську національну раду**. «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР» від 1948 року покладав на Раду функції «тимчасового законодавчого представництва аж до скликання на звільненій від окупації української національно-державної території Установчих Зборів». До повноважень Ради належали обрання Президента УНР у вигнанні, призначення уряду на чолі з прем'єр-міністром, прийняття законів тощо. В засіданні Ради взяли участь представники більшості українських політичних партій та організацій у вигнанні.

Уряд УНР в екзилі, не визнаючи радянської окупації, займався популяризацією української справи в міжнародних організаціях, як-от ООН, і серед урядів демократичних країн. Його представники намагалися привертати увагу до проблем порушення прав людини в Українській РСР, терору, зросійщення та інших викликів, з якими стикалися українці під радянською владою. Уряд і УНРада організовували видання книг, журналів, бюлетенів, які висвітлювали історію України, її боротьбу за незалежність та ситуацію в радянській Україні. Значну увагу приділяли збереженню української національної ідентичності серед діаспори.

Уряд в екзилі підтримував ідею безперервності Української Народної Республіки. Він розглядав себе як тимчасовий орган, що має передати повноваження легітимному урядові в незалежній Україні. 22 серпня 1992 року президент УНР у вигнанні **Микола Плав'юк** передав грамоту Державного центру УНР Президенту України **Леоніду Кравчуку**. Цей акт засвідчив, що незалежна Україна, проголошена 24 серпня 1991 року, стала правонаступницею Української Народної Республіки.

3.4. Україна в роки Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1939-1953 рр.)

3.4.1. Початок Другої світової війни (Пакт Молотова – Ріббентропа 1939 р., радянські анексії, радянізація)

Радянські анексії 1939-1940 років — насильницьке захоплення СРСР частин територій сусідніх держав, зокрема Польщі, Румунії та Фінляндії на підставі секретного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа

23 серпня 1939 року СРСР і Німеччина підписали угоду про ненапад терміном на 10 років. Цю угоду назвали на честь головних підписантів з обох боків «**Пакт Молотова – Ріббентропа**». До нього було додано таємний протокол, що визначав положення стосовно українських територій: більшість заселених українцями земель Польщі

відходило до СРСР. Отже, Німеччина відмовилася від претензій на українські землі, закріпивши їх у зоні впливу СРСР. Пакт Молотова-Ріббентропа та його таємний протокол фактично дали лідеру Третього рейху змогу розпочати **Другу світову війну**, оскільки гарантував невторчання та економічну допомогу.

1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу. У складі польського війська близько 200 тисяч українців воювали проти Німеччини. Проте українські націоналісти вирішили скористатися скрутою Польщі та від'єднати заселені українцями землі. В тилу польських військ повстанські загони українців почали нападати на відділи поліції та армії, що призводило до збройних сутичок та жорстоких репресій проти українців.

Радянські анексії 1939-1940 років — насильницьке захоплення СРСР частин територій сусідніх держав, зокрема Польщі, Румунії та Фінляндії, на підставі секретного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа. Ці дії суперечили міжнародному праву і мали катастрофічні наслідки для мільйонів людей.

17 вересня 1939 року, порушивши договір про ненапад, СРСР теж нападає на Польщу. У ноті, переданій польському послу В. Гжибовському, Радянський Союз пояснив свої дії тим, що Польща, залишена без керівництва, становить потенційну загрозу для СРСР, а українці та білоруси на її території нібито опинилися беззахисними. Польські війська були приречені на поразку.

З метою правового інсценування справедливості окупації Західної України СРСР провів вибори до Народних зборів Західної України. Вибори відбувалися під тиском радянської влади, яка прагнула обрати прорадянських депутатів. Збори прийняли підготовлені окупантами рішення: встановлення радянської влади в Західній Україні, входження Західної України до складу СРСР і УРСР, конфіскацію поміщицьких і монастирських земель, націоналізацію банків і великої промисловості.

У червні 1940 року, після капітуляції Франції, СРСР офіційно вимагав від Румунії Бессарабію та Північну Буковину. Італія та Німеччина запропонували Румунії погодитися з вимогами СРСР. 28 червня 1940 року Румунія погодилася передати ці території СРСР. Оскільки за законодавством СРСР Бессарабія входила до Молдавської РСР на ній уже з наступного дня окупації створили органи нової влади.

На окупованих СРСР землях, що були приєднані до Української РСР, було створено вісім областей. Проект приєднання до УРСР заселеної українцями Брестської області Сталін відкинув.

З приходом Червоної армії Західна Україна зазнала **радянізації** — процесу запровадження радянської системи управління, ідеології, культури та економіки на територіях, що стали частиною СРСР. Цілі радянізації: створення однорідного суспільства, поширення комуністичної ідеології та формування «нового радянського громадянина», використання економічних та людських ресурсів захоплених територій на користь центру.

З приходом Червоної армії Західна Україна зазнала радянізації — процесу запровадження радянської системи управління, ідеології, культури та економіки на територіях, що стали частиною СРСР

Радянізація охоплювала різні сфери життя. У політичній сфері відбулося встановлення однопартійної системи, ліквідація опозиційних сил (партій та громадських організацій), встановлення тотального контролю над усіма сферами життя, зокрема медіа. У економічній — націоналізація приватної власності, колективізація сільського господарства, індустріалізація, планова економіка. У соціальній — створення однотипної соціальної структури, ліквідація соціальних класів та верств, впровадження ідеології класової боротьби. У культурній — насадження радянської ідеології, цензура, переслідування релігії, зміна системи освіти, культури та мистецтва.

Наслідки радянізації: падіння життєвого рівня, масові репресії проти політичних опонентів, інтелігенції, духовенства

Наслідками радянізації були падіння життєвого рівня, масові репресії проти політичних опонентів, інтелігенції, духовенства. Із Західної України було депортовано 10% населення. Становище ускладнювало

необгрунтоване звільнення з роботи місцевих фахівців, заміна їх на лояльних до окупаційної влади прибульців. Відбулося руйнування традиційної культури, зокрема, національної та релігійної. Зокрема, українці-галичани традиційно віталися словами «Слава Ісусу Христу!» — «Слава навіки Богу!».

Вступ Червоної армії спричинив різні реакції місцевого населення — від відвертого неприйняття до підтримки. Польські офіцери та державні службовці масово втікали на Захід, побоюючись репресій і ненавидячи СРСР. Втім більшість інтелігенції залишилася, сподіваючись на мирне співіснування. Підтримка Червоної армії була більшою серед бідніших верств населення, яких приваблювали обіцянки національного визволення та соціальної справедливості. У багатьох місцях червоноармійців зустрічали хлібом і сіллю, споруджували арки, прикрашені прапорами та квітами.

Прорадянські настрої серед українців були короткочасними. Українські націоналісти, які раділи падінню Польщі, стали жертвами переслідувань нарівні з польськими урядовцями. Радянська влада активно придушувала націоналістичні рухи, що призвело до згасання симпатій до СРСР. У відповідь зростали антирадянські погляди, все більше українців підтримували ОУН.

3.4.2. Окупація України військами Німеччини та її союзниками («Новий порядок», Голокост)

На думку Гітлера, СРСР порушував умови пакту Молотова-Ріббентропа, зокрема, готуючись до нападу на Німеччину. Тому 22 червня 1941 року Німеччина розпочала війну проти СРСР.

Катастрофічним поразкам військ СРСР сприяла ненависть поневолених народів до радянського режиму та непередготовленість Червоної армії до ведення оборонної війни (проводилося навчання армії з ведення лише наступальних дій). Після прориву радянської оборони німецькі війська швидко просунулися через південь України, захоплюючи Київ і до кінця 1941 року більшу частину України. В 1942 році основні бойові дії велися на півдні України, у Криму та на сході України. Поразки військ СРСР в Україні та Криму змінили ситуацію на користь німців. Оволодівши стратегічною ініціативою, в червні 1942 року вони розпочали широкомасштабний наступ, що завершився повною **окупацією України** 22 липня 1942 року.

Евакуація радянських органів влади супроводжувалась масовими розстрілами політичних в'язнів. Паралельно населення поширювало чутки про шпигунів, наслідком чого було зростання паніки. Внаслідок паніки також з'явилися черги за хлібом та іншими продуктами. Страх і безлад призвели до масового дезертирства. Радянські службовці та працівники каральних органів намагалися втекти якомога скоріше, очікуючи помсти від місцевого населення. Накази радянської влади вимагали застосовувати тактику «випаленої землі»: знищення будь-яких ресурсів, що могли потрапити під контроль німців. Українські селяни, які пам'ятали коректну поведінку німців 1918 року під час війни з більшовиками, очікували від них сприяння у створенні української держави: *«В полі та вечорами по кутках, не ховаючись, велись розмови, що ось нарешті "прийшов кінець советам", що з німцями йде "український уряд на чолі з Винниченком", що "як прийдуть німці, зараз буде утворено українську армію", та що народ, "як один", стане на захист своїх кордонів».*

Проте на початку війни проти СРСР німецькі плани щодо України зазнали істотних змін: якщо раніше розглядалася можливість

створення маріонеткової держави «Великої України», то з початком агресії українські землі стали сприймати як колонію, джерело продовольства та робочої сили. Політичний режим, який Третій Рейх хотів встановити на окупованих територіях, зокрема в Україні, називали «**Новим порядком**».

Українські землі увійшли до кількох адміністративних одиниць: Закарпаття ще з 1939 року було у складі Угорщини, обидва береги Дністра опинилися під контролем Румунії, «дистрикт Галичина» був приєднаний до польського «генерального губерніаторства», на більшості окупованої УРСР утворено рейхскомісаріат «Україна», а частина східних та південних областей потрапили під контроль воєнних адміністрацій.

Окупаційний режим намагався надати рейхскомісаріату національного колориту: українську мову впроваджено як державну поряд із німецькою, створено місцеві гроші — карбованці, сформовано українську допоміжну поліцію. Деякі націоналістичні діячі помилково сприймали це як перші кроки до створення української держави під протекторатом Німеччини.

Пограбування України здійснювалося з педантичністю і ґрунтовністю. Українські підприємства переорієнтовували на виробництво продукції, необхідної для німецького війська. Частину обладнання вивозили до Німеччини. Сподівання селян на ліквідацію колгоспів не виправдалися. Колгоспи були збережені і стали джерелом вивезення до Німеччини величезних обсягів зерна, цукру, м'яса та інших продуктів харчування.

Важливим економічним ресурсом для окупантів стало населення України. Трудова повинність поступово охопила всіх осіб віком від 14 до 65 років. Затягування війни змусило Німеччину перейти до тотальної мобілізації, що спричинило критичний брак робочої сили. У відповідь до країни почали ввозити жителів окупованих територій, 2,4 млн з них були українцями.

Трагічною була доля радянських полонених, 38% яких були українцями. У перші дні їх утримували під відкритим небом, оточивши колючим дротом, без їжі та води. У таборах окупантів панував терор: полонених жорстоко били, розстрілювали без причин,

траплялися випадки епідемій. Полонених часто використовували на важких роботах.

«Новий порядок» на окупованих територіях супроводжувався масовим терором. Окупанти запровадили кругову поруку, і на будь-які спроби опору реагували каральними акціями проти мирного населення: розстрілами та спаленням населених пунктів разом із їх жителями. За різними оцінками, внаслідок нацистської окупації України в 1941–1944 роках загинуло від 8 до 10 мільйонів осіб як військових, так і мирних жителів.

Особливу увагу нацисти приділяли знищенню євреїв. **Голокост — геноцид європейських євреїв під час Другої світової війни.** Масові розстріли євреїв почалися вже з перших днів німецької окупації 1941 року. Найвідомішим прикладом є трагедія **Бабиного Яру** в Києві, де у вересні 1941 року було вбито понад 33 тисячі євреїв за два дні. На території Західної України створювали гетто, де євреїв ізолювали в жахливих умовах, прирікаючи їх на голод і хвороби. Одне з найбільших — Львівське гетто, де знищили понад 130 тисяч людей. За різними оцінками, на території України було вбито майже 1,5 мільйона євреїв. Це становило понад 90% єврейського населення України.

Найвідомішим прикладом масових розстрілів є трагедія Бабиного Яру в Києві, де у вересні 1941 року було вбито понад 33 тисячі євреїв за два дні

Багато українців, ризикуючи життям, рятували євреїв від нацистського винищення. Меморіал Яд Вашем встановив 2 363 українських рятівників, удостоєних звання «Праведник народів світу». Греко-католицькі священники хрестили євреїв і переховували їх у монастирях, зокрема за ініціативи митрополита Андрея Шептицького. Він писав листи протесту проти винищення євреїв, видав пасторський лист «Не убий» і допоміг врятувати понад 300 дітей та єврейські документи. У цьому йому сприяли його брат Климент та інші священнослужителі. До порятунку євреїв долучалися також деякі православні священники, пастори баптистів та адвентистів сьомого дня.

3.4.3. Український визвольний рух (Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р., Українська повстанська армія, Степан Бандера, Роман Шухевич)

Напад Німеччини на СРСР викликав серед українців сподівання на відродження державності. Передбачалося, що народ, який найбільше постраждав від більшовизму, є природним союзником Рейху в боротьбі проти СРСР.

Українці не мали єдиного плану створення власної держави. Ба більше, що у 1940 році з ОУН виокремилося революційне крило на чолі зі Степаном Бандерою – **ОУНР. Степан Бандера** – один із провідних діячів українського національно-визвольного руху, який став символом боротьби за українську незалежність для багатьох поколінь українців. Як результаті активності ОУНР у складі німецького війська було створено два українські загони чисельністю 600 осіб. Бандерівці вбачали їх зародком української армії, а німці намагалися використати українських вояків як інформаторів, перекладачів, диверсантів та команди для зачищення територій від залишків Червоної армії.

30 червня 1941 року у захопленому німцями Львові за підтримки українського батальйону німецької армії бандерівці здійснили **Акт відновлення Української Держави**. Для обґрунтування законності своїх дій вони скликали «Українські Національні Збори» і створили свій уряд «Українське державне правління». Згодом було засновано законодавчий орган – Українську Національну Раду, яку очолив колишній голова уряду ЗУНР **Кость Левицький**. У Галичині, Волині та Буковині ОУНР організовували збори українців, на яких проголошували підтримку акта. Кілька тисяч бандерівців у похідних групах слідували за німецькою армією та намагалися створювати органи української влади. Радянська пропаганда використовувала такі факти як приклади «співпраці українських націоналістів з німцями».

Самостійні дії бандерівців викликали обурення Берліна. Лідери новоствореного уряду та ОУНР були поставлені перед ультиматумом відкликати Акт. Після відмови німці проголосили ОУНР ворожою силою і почали переслідування її активістів. До вересня 1944 р. С. Бандера перебував у нацистському ув'язненні.

Прихильники УНР намагалися створити армію, яка стала б гарантією державного суверенітету. У серпні 1941 року ватажок антирадянського підпілля УНР **Тарас Боровець** (Бульба) звернувся до німецької влади з проханням забезпечити зброєю та всім необхідним створений ним загін «Поліська Січ». Німці на це погодилися заради ліквідації в тилу залишків Червоної армії. У листопаді загони Боровця досягли чисельності 10 тисяч козаків, які контролювали частину Полісся в районі міста Олевськ. Проте відмова від участі у розстрілі євреїв спонукала німців розігнати січовиків. У відповідь Тарас Боровець збирає партизанську Українську повстанську армію. У січні 1942 року від президента УНР у вигнанні він отримує вказівку готувати антинімецьке повстання.

Консервативна ОУН відмежувалася від Акта 30 червня, сподіваючись своєю лояльністю домогтися від німців відновлення української держави. 5 жовтня 1941 р. у Києві з дозволу нацистів мельниківці створили «Українську національну раду». За структурою та своєю діяльністю УНРада нагадувала Українську Центральну Раду. До її складу входили представники різних політичних сил. Антинімецька діяльність бандерівців та прагнення УНРади бути всеукраїнським центром викликали стурбованість окупаційної влади. 27 листопада УНРаду було заборонено, а проти її членів розпочалися репресії. ОУН переходить у підпілля.

Восени 1942 року в лісах Волині та Полісся почали створювати збройні партизанські загони ОУНР, які запозичили популярну бульбівську назву **Українська повстанська армія** (УПА). Протягом літа 1943 року бандерівці насильно ввели більшість загонів опонентів до своїх структур, знищивши тих, хто чинив опір. Лави бандерівської УПА формувалися з ідейних націоналістів, перебіжчиків з допоміжної німецької поліції, дезертирів Червоної армії. Місцеві мешканці бачили в УПА оборонців від німецького насилля, зокрема, вивезення людських та матеріальних ресурсів, та терору радянських партизанів, які своїми діями провокували німецькі репресії.

Своїм головним завданням керівники УПА проголосили підготовку всеукраїнського повстання, яке мало відбутися тоді, коли Німеччина та СРСР взаємовиснажаться та почнуть руйнуватися

подібно тому, як це трапилося з імперіями під час Першої світової війни. Творці УПА вбачали її зародком української регулярної армії. До повстання намагалися підготувати кадри, накопичити зброю, спорядження та боеприпаси. Нацистська політика викликала невдоволення представників багатьох народів. Зокрема, у 1943 році при УПА постали окремі загони узбеків, азербайджанців, грузинів і татар.

Зростання УПА за рахунок українців різних політичних поглядів, поява неукраїнців, тоталітарний характер ворожих українцям режимів спонукали ОУНР до перегляду своєї ідеології. Нова програма ОУН містила: визнання права на існування інших політичних течій і партій; рівність усіх громадян України, незалежно від національності; свободу друку, слова, думки, віри, світогляду; права національних меншин розвивати свою мову і культуру; багатокладність економіки; державний захист найменш забезпечених верств населення.

Демократизація національного руху поглибилася у липні 1944 року, коли з ініціативи ОУНР було скликано збори представників різних партій. Збори утворили **Українську Головну Визвольну Раду** (УГВР) — орган політичного керівництва українським визвольним рухом, протопарламент. Президентом УГВР обрано **Кирила Осмака** із Полтавщини. Уряд (Генеральний секретаріат) очолив член ОУНР, головнокомандувач УПА **Роман Шухевич**.

Від початку свого створення бандерівська УПА воювала на три fronti: з Третім Рейхом та його союзниками, радянськими партизанами та польським Рухом опору.

Трагічним було українсько-польське протистояння, яке можна назвати Другою польсько-українською війною. Польське підпілля, як і українське, готувало визвольне повстання. Проблема була в тому, що землі, які поляки вважали сходом Польщі, українці вважали заходом України. Найбільш яскраво конфлікт проявився у 1943 році на Волині. **Волинська трагедія** – обопільні етнічні чистки польського та українського населення, здійснені Українською Повстанською Армією, що підпорядковувалася ОУНР, та польською Армією Крайовою за участю польських батальйонів німецької поліції, радянських партизанів та українського і польського цивільного населення.

Український радянський партизанський рух на теренах України творився насамперед з метою збереження контролю СРСР над місцевим населенням, поглиблення ненависті між ним та окупаційною владою. Боротьба проти армії окупанта та руйнування його запілля було другорядним. Саме тому радянські партизани підпорядковувалися не армії, а Народному комісаріату внутрішніх справ та комуністичній партії. Радянські партизани та підпільники активно долучалися до боротьби проти українського визвольного руху: збирали дані про патріотів та знищували їх, робили антиукраїнські провокації з метою цькувати проти них німців. УПА вбачала в радянських партизанах та їх прихильниках ворогів українського народу і розгорнула проти них боротьбу.

Від початку свого створення бандерівська УПА воювала на три фронти: з Третім Рейхом та його союзниками, радянськими партизанами та польським Рухом опору

Боротьбу УПА із німецькими окупантами гальмували кілька чинників: боязнь спровокувати репресії нацистів проти цивільного населення та намагання берегти сили до очікуваного краху обох імперій. Проте бажання отримати зброю та боєприпаси, звільнити в'язнів німецьких тюрем та концтаборів, захистити населення від пограбувань та вивезення на працю до Німеччини спонукали українських повстанців вступати в антинацистську збройну боротьбу. Німці робили невдалі спроби знищити УПА масовими акціями і засобами пропаганди.

Масові арешти вояків польської Армії Крайової після приходу союзної їм Червоної Армії переконували, що СРСР не бачить незалежної Польщі в довоєнних кордонах. Під тиском спільного ворога українці та поляки підписали угоду про союз у антирадянській боротьбі, відклавши питання міждержавних кордонів на пізніші часи.

3.4.4. Депортація та геноцид кримських татар радянською владою – 1944 р.

Депортація кримських татар – геноцид, складовою якого було насильницьке виселення кримськотатарського народу з його

історичної батьківщини — Криму, здійснене упродовж 18–21 травня 1944 року, один зі злочинів радянського тоталітарного режиму.

Офіційним приводом для депортації радянська влада оголосила масову колаборацію кримських татар з німецькими окупантами під час Другої світової війни. Таке твердження було спростоване істориками, які довели, що частка кримських татар, що співпрацювала з німцями, не була більшою, ніж в інших етнічних спільнот СРСР.

Депортація кримських татар – геноцид, складовою якого було насильницьке виселення кримськотатарського народу з його історичної батьківщини — Криму, здійснене упродовж 18–21 травня 1944 року, один зі злочинів радянського тоталітарного режиму

Серед причин депортації також називають недовіру до народів, які проживали в прикордонних районах із Туреччиною та Іраном, адже СРСР мав намір залучити ці країни до соціалістичного блоку. Іншим чинником була ймовірність їхньої протидії колонізації нових територій Росією.

Депортація розпочалася вранці 18 травня 1944 року із залученням понад 32 тисяч вояків каральних органів. Людям давали лише кілька хвилин або до півгодини на збори, після чого їх вантажівками везли до станцій і відправляли до місць заслання. За спогадами очевидців, тих, хто чинив опір або не міг іти, часто розстрілювали на місці. У дорозі їжу видавали рідко, іноді лише один раз на два тижні, а померлих залишали на зупинках або похапцем ховали біля залізниці. В цей час всі кримські татари були звільнені з армії СРСР і вивезені до місць заслання своїх родин. Офіційно в Криму не залишилося жодного кримського татарина.

Радянський режим депортував кримських татар в різні регіони: Узбекистан, Казахстан, Киргизстан, частину — в Сибір, на Урал та в інші віддалені райони СРСР. Віддаленість цих регіонів від Криму мала на меті ізолювати кримських татар від їхньої батьківщини, унеможливити їхнє повернення та піддати асиміляції серед місцевих народів.

Смертність серед кримських татар унаслідок депортації 1944 року була надзвичайно високою через суворі умови перевезення, голод, хвороби, тяжку примусову працю, відсутність медичної допомоги та

вплив суворого клімату. За радянськими даними, до кінця 1945 року померло щонайменше 27 тисяч осіб, що становило близько 20% від загальної чисельності. Активісти кримськотатарського руху називають ще вищі цифри — до 46%. Найвищий рівень смертності припав на перші роки після депортації, особливо серед дітей, жінок і літніх людей.

Після депортації діти кримських татар у засланні були позбавлені освіти рідною мовою, а народ втратив доступ до національної культури та преси. Дискримінаційна політика радянської влади завдала серйозної шкоди кримськотатарській мові, яка нині є однією з вимираючих, за класифікацією ЮНЕСКО. До депортації мову використовували в побуті, освіті, науці та культурі, але після заборони її роль обмежилася лише побутовим спілкуванням. Це призвело до втрати термінів, граматичних конструкцій і лексики.

Режим СРСР намагався знищити всі сліди існування кримських татар, заборонивши сам термін «кримські татари». Протягом понад 40 років у переписах населення СРСР (1959, 1970, 1979 роки) кримських татар не згадано.

У червні 1944 року розпочалася депортація кримських вірмен, греків, болгар, італійців, румунів, караїмів, курдів, чехів, угорців і хорватів.

Після депортації кримських татар залишилася більшість їх майна: будинки, господарські споруди, присадибні ділянки, а також худоба і птиця. Майно та землі колишніх кримськотатарських колгоспів разом з посівами та насадженнями передавалися новим колгоспам переселенців з Росії та України. Тільки до 1 грудня 1944 року в Крим прибуло 64 тисячі переселенців. Переселення в Крим було добровільним і відкритим для всіх громадян СРСР, які заповнили спеціальну анкету.

В червні 1944 року розпочалася депортація кримських вірмен, греків, болгар, італійців, румунів, караїмів, курдів, чехів, угорців і хорватів

Внаслідок війни, окупації та депортації населення Криму зменшилося втричі. У жовтні 1944 року кількість мешканців півострова

становила 379 000, тоді як у 1939 році їх було 1 126 426. Деякі райони, зокрема гори та Південний берег, які раніше були густо населені кримськими татарами, залишилися майже без населення. Попри активну кампанію переселення з Росії та України, відновлення господарства Криму відбулося лише до 1960-х років.

У Криму було знищено пам'ятки кримськотатарської культури, а також спалено газети, журнали та книги цією мовою. Радянська влада знищила всі мусульманські кладовища, використовуючи надгробки для будівництва доріг і будинків. Багато мечетей було зруйновано. Зникли багато гірських джерел і садів, а також традиційні сорти овочів і фруктів. Вимерли дві місцеві породи собак — кримський хорт і татарська вівчарка.

Після депортації кримських татар у Криму було перейменовано понад 90 % населених пунктів, оскільки багато з їхніх назв мали кримськотатарське походження. 30 червня 1945 року Кримську АРСР скасовано і перетворено на область Російської РФСР.

Хоча деякі депортовані народи отримали змогу повернутися на батьківщину вже наприкінці 1950-х, кримські татари були змушені чекати на це право значно довше: формально — до 1974 року, а фактично — до розпаду СРСР.

3.4.5. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом

18 грудня 1942 року війська СРСР увійшли в перший населений пункт Української РСР, почалося її очищення від війська Німеччини та її союзників.

На «поверненій» території Української РСР радянський режим проводив мобілізацію для поповнення свого війська. При цьому українців використовували без належної підготовки. **Чорносвитники** — умовна назва піхотних підрозділів Червоної армії, сформованих з цивільного населення територій, що були окуповані німецькими військами, а потім повернені радянськими. Ці підрозділи часто формували поспіхом, без належної підготовки та озброєння. Назва «чорносвитники» походить від того, що багато хто йшов у бій у своєму цивільному одязі, без військової форми. Через брак досвіду та

погану підготовку чорносвітники зазнавали великих втрат. Наймасовіше їх використовували у 1943-1944 рр. під час форсування Дніпра. Німці не розуміли такого ставлення радянського командування до «своїх людей» і називали їх «трофейними солдатами».

Щоб показати українцями, що більшовицька влада є для українців своєю, було проведено кілька пропагандистських заходів: низка фронтів отримала назву «Український», в уряді Української РСР створено міністерства закордонних справ і оборони, затверджено орден Б. Хмельницького з написом українською мовою, популяризується український радянський патріотизм.

На початку жовтня 1944 р. територію сучасної України було повністю очищено від військ Німеччини та її союзників, **8 травня 1945 року** капітулювала **Німеччина**, а **2 вересня** — **Японія**. Це означало, що Друга світова війна закінчилася.

Внесок українського народу в перемогу над нацизмом об'єднаних націй є значним. Під час Другої світової війни більшість українців служили в Червоній армії СРСР. Після важких поразок 1941–1942 рр. і окупації України їхня частка зменшилася. У 1944 році мобілізація

Внесок українського народу в перемогу над нацизмом об'єднаних націй є значним

зросла, і українці становили 60–80% складу армій 1-го Українського фронту, а в арміях 2-го і 3-го Українських фронтів — понад 50%. Переважно вони воювали в піхоті та серед рядового складу. За 1943–1945 рр. з України було мобілізовано

близько 4,5 мільйона осіб, а загалом у складі збройних сил СРСР воювали щонайменше 7 мільйонів українців. До армії мобілізували і жінок, які працювали медсестрами, снайперами, телефоністками, стенографістками, друкарками, кухарками та прачками.

Серед 15 фронтів радянсько-німецької війни понад половину очолювали маршали та генерали українського походження. З 11 603 Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за бойові подвиги, 2 072 були українцями, з них 32 отримали це звання двічі, а **Іван Кожедуб** — тричі. Із 7 млн нагород близько 2,5 млн належали українцям. Партизани та підпільники УРСР отримали майже 63,5 тисячі нагород із 152 тисяч.

Попри хоробрість і загалом лояльність українців, радянське керівництво не довіряло їм настільки, щоб формувати суто українські військові частини. Єдиною формально українською одиницею, створеною під час війни, стала 1-а Українська партизанська дивізія, яка діяла в німецькому тилу.

Українці брали активну участь у військових формуваннях армій антигітлерівської коаліції. У складі польських збройних сил, сформованих у Великій Британії, та на території СРСР (армія Андерса), служили тисячі українців, які воювали на різних фронтах, зокрема в битві за Монте-Кассіно в Італії. В армії США і Канади воювали українські емігранти, які долучилися до союзницьких сил на Західному фронті. Зокрема, близько 40 тис. українців вступило до канадських збройних сил. Українці також служили у британських військах, зокрема Королівських ВПС, і брали участь у стратегічних операціях у Європі та Північній Африці. У 1944 році два українські загони німецької армії перейшли на бік французьких партизан і воювали у їхніх лавах. Після звільнення більшої частини Франції ці формування були введено до Іноземного Легіону.

Вирішальні перемоги на фронтах значною мірою стали можливими завдяки цивільним особам тилу. Вагомий внесок зробили евакуйовані з України вглиб СРСР 550 великих підприємств, більшість з яких уже навесні 1942 року почала випускати продукцію. Значні здобутки зробила й евакуйована Академія наук УРСР, яка розробила нові технології виплавки броньованої сталі, швидкісного зварювання тощо. Українські громади діаспори активно підтримували армії своїх країн, працюючи в тилу й організовуючи допомогу фронту.

Перемога антигітлерівської коаліції над Німеччиною та її союзниками коштувала Україні неймовірних жертв. Україна, окупована вже наприкінці 1941 року, зазнала особливо великих втрат: з 41 млн довоєнного населення загинуло понад 14 млн (40-44% втрат СРСР). З них 5,5 млн знищено в концтаборах, 2,5 млн — загинули на фронтах. Ще 2,2 млн українців було вивезено до Німеччини на примусові роботи. У 1945 році населення України скоротилося до 27,4 млн, що залишило глибокий соціально-економічний слід.

Бойові дії на території України тривали три роки і чотири місяці. Протягом цього часу обидва тоталітарні режими проводили політику економічної експлуатації та терору, знищуючи економіку і грабуючи ресурси. Вивезення сировини, продовольства, обладнання та культурних цінностей проводили обидва окупанти. 714 міст і містечок було зруйновано, що становить 42% всіх постраждалих міських поселень в СРСР. Матеріальні втрати України становили 30% національних багатств.

У часи Другої світової війни в Україні тоталітарні режими проводили масові вбивства та кілька масштабних депортацій, які суттєво вплинули на демографічну ситуацію та соціальну структуру населення. Акції депортацій супроводжувалися насильством, репресіями та втратою майна.

Україна, окупована вже наприкінці 1941 року, зазнала особливо великих втрат: з 41 млн довоєнного населення загинуло понад 14 млн (40-44% втрат СРСР). З них 5,5 млн знищено в концтаборах, 2,5 млн – загинули на фронтах. Ще 2,2 млн українців було вивезено до Німеччини на примусові роботи. У 1945 році населення України скоротилося до 27,4 млн, що залишило глибокий соціально-економічний слід

Після війни радянська влада вислала з території України в Сибір та інші віддалені регіони СРСР близько 20 тисяч етнічних німців, які жили в районах, що стали частиною СРСР після приєднання західних територій.

До 1939 року в Україні проживало близько 880 тисяч етнічних німців. Влітку – восени 1941 р. в Україні більшість етнічних німців було депортовано до Сибіру та

Казахської РСР. Спільноту українських німців було ліквідовано радянською владою.

Нацистська політика Голокосту призвела до знищення більшості спільноти українських євреїв. Вижили ті, хто встигли евакуюватися чи змогли переховуватися. У 1944 році у Криму зникає спільнота кримських татар та інших давніх народів Криму.

Внаслідок міждержавних угод між СРСР і Польщею у 1944 році почався масовий насильницький обмін населенням: переселення поляків з УРСР до Польщі, а українців з польських територій.

Війна зумовила породження очікувань українців, які сподівалися, що їх внесок у перемогу над нацизмом спонукає радянську владу полегшити їх життя. Але уряд СРСР робив лише тимчасові поступки з метою збереження влади.

3.4.6. Наслідки Другої світової війни для України (Україна – співзасновниця ООН, становлення західних кордонів УРСР)

У січні 1944 року СРСР розширив права союзних республік у сфері міжнародних відносин. У березні 1944 року створено **Народний комісаріат закордонних справ Української РСР**.

Створення Міністерства закордонних справ УРСР (Наркомату) та подальший вступ України до ООН були не лише формальними дипломатичними кроками, а й складовими масштабної радянської пропагандистської кампанії. Її головна мета полягала у створенні та підтримці міжнародного іміджу Української РСР як суверенної держави в складі СРСР. Ця кампанія мала низку стратегічних цілей. У внутрішній політиці: показати українцям, що УРСР є рівноправним суб'єктом міжнародних відносин, у такий спосіб зменшуючи напругу та невдоволення серед населення, залучити громадян до відбудови на користь СРСР. У зовнішній політиці: нейтралізувати ідею української незалежності (оскільки УРСР буцімто вже її має), підірвати єдність української діаспори за кордоном, використати статус країни ООН для легалізації радянських територіальних надбань, отримати додаткові голоси в ООН.

У повоєнний період Українська РСР стала ключовою економічною та військовою базою для контролю СРСР над Східною Європою

У повоєнний період Українська РСР стала ключовою економічною та військовою базою для контролю СРСР над Східною Європою. В цей час США та їх союзники розглядали Україну як потенційний осередок нестабільності для СРСР, оскільки в Україні існував опір радянській владі.

У квітні 1945 року Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрали до складу Економічної і соціальної ради, а в 1948–1949 роках вона була членом Ради Безпеки. У повоєнний період УРСР брала участь у Паризькій мирній конференції (1946), укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією (1947), долучається до Дунайської конференції (1948), входить до Всесвітньої Ради Миру.

Міністерство закордонних справ УРСР виконувало переважно церемоніальні функції і не могло мати незалежної зовнішньої політики, оскільки країна не була суверенною державою. Наркомат закордонних справ УРСР був додатковим інструментом для реалізації

У квітні 1945 року Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрали до складу Економічної і соціальної ради, а в 1948–1949 роках вона була членом Ради Безпеки. У повоєнний період УРСР брала участь у Паризькій мирній конференції (1946), укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією (1947), долучається до Дунайської конференції (1948), входить до Всесвітньої Ради Миру

зовнішньополітичних цілей СРСР. На міжнародній арені Україна завжди підтримувала позиції СРСР, оскільки зовнішня політика була монополією центральної влади. Хоча формально УРСР мала право на прямі міжнародні відносини, відсутність реального суверенітету унеможливлювала їх реалізацію. Наприклад, пропозиції щодо дипломатичних відносин від Великої Британії та Судану залишилися без відповіді. Українські дипломатичні органи не мали зв'язків з іншими державами, а всю кореспонденцію спрямовували через представництва СРСР.

На підставі змін до Конституції СРСР у березні 1944 року Верховна Рада Української РСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату оборони. З березня 1944 по квітень 1945 року він мав керівника та почав набирати працівників. Але визнання Української РСР членом ООН не потребувало імітації самостійності і до травня 1946 року структури наркомату було

ліквідовано. Міністерство оборони УРСР існувало формально в Конституції Української РСР до 1978 року.

Питання кордонів СРСР, які стосувалися України, обговорювали на Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) конференціях лідерів антигітлерівської коаліції. Остаточне визначення кордонів УРСР відбулося через українсько-польські, українсько-чехословацькі та українсько-румунські територіальні угоди.

Врегулювання територіального питання з Польщею стало складним процесом через небажання західних держав зміцнювати позиції СРСР, тиск польських еміграційних кіл та стратегію Сталіна щодо підтримки прорадянських сил у Польщі. 9 вересня 1944 року між залежними від СРСР Польщею та Україною було підписано **Люблінську угоду**. Цим СРСР хотів показати, що буцімто справу кордонів вирішують суверенні польський та український народ. Угода передбачала визнання Польщею радянських територіальних анексій 1939 року та взаємний обмін населенням. 16 серпня 1945 року СРСР і Польща підписали новий договір про радянсько-польський кордон, що закріплював рішення міжнародних Кримської та Потсдамської конференцій. За угодою, кордон проходив майже за етнічним принципом, але зі значними відхиленнями на користь Польщі. Польсько-українське територіальне розмежування було завершено в 1951 році, коли на запит Польщі СРСР погодився зробити обмін прикордонними ділянками рівної площі.

Наприкінці війни постало питання про долю Закарпатської України. Чехословаччина вважала цей край частиною своєї держави, тому після падіння угорського режиму її уряд почав організовувати адміністрацію в Закарпатті. Водночас СРСР спонукав місцевих мешканців створювали народні комітети, що активно підтримували ідею приєднання до Української РСР. У листопаді 1944 року I з'їзд народних комітетів Закарпаття ухвалив маніфест про возз'єднання з УРСР. Це викликало напруження у радянсько-чехословацьких відносинах, але під тиском обставин чехословацька адміністрація залишила Закарпаття, а в червні 1945 року договір між Чехословаччиною та СРСР закріпив перехід регіону до складу СРСР.

У 1947 році підписанням радянсько-румунського договору було остаточно визначено повоєнні кордони України. Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину та Ізмаїльщину, юридично закріпивши кордони, встановлені в червні 1940 року.

Повоєнний період для Української РСР був позначений значним розширенням її міжнародних прав і активною пропагандистською кампанією, спрямованою на демонстрацію її як суверенної держави у складі СРСР. Однак на практиці Україна не мала реального суверенітету в зовнішній політиці, її дипломатичні органи виконували функції, підпорядковані загальній політиці СРСР. Територіальні питання, зокрема з Польщею, Чехословаччиною та Румунією, завершилися закріпленням кордонів, що базувалися на рішеннях міжнародних конференцій та інтересів СРСР. Процес польсько-українського розмежування та приєднання Закарпаття до УРСР стали важливими етапами в формуванні повоєнної територіальної цілісності України та визначили сучасні західні кордони України.

Процес польсько-українського розмежування та приєднання Закарпаття до УРСР стали важливими етапами в формуванні повоєнної територіальної цілісності України та визначили сучасні західні кордони України

3.4.7. Радянський політичний режим в УРСР в 1945-1953 рр. (масовий голод 1946–1947 рр., ідеологічні кампанії)

Радянський політичний режим в УРСР у 1945-1953 рр. характеризувався тоталітаризмом та репресіями. Після Другої світової війни сталінський режим в Україні зміцнив позиції, що проявлялося у масових репресіях проти українських націоналістів, інтелігенції та всіх, хто виявляв ознаки незалежницьких поглядів. Було встановлено жорстку цензуру, посилено контроль над усіма сферами життя. Водночас проводилося активне зросійщення. Політичний режим в УРСР цього періоду було спрямовано на повне підпорядкування республіки центру та ліквідацію будь-яких проявів українського національного руху.

Попри моральний підйом, який приніс більшовикам перемогу в Другій світовій війні, влада усвідомлювала серйозні ідеологічні проблеми радянського суспільства: десятки мільйонів громадян пережили німецьку окупацію і відчули вплив західного способу життя; на анексованих територіях жили мільйони вороже налаштованих проти СРСР людей. З метою контролю над світоглядом людей режим розпочав низку ідеологічних кампаній.

Ідеологічна кампанія — скоординована діяльність органів державної влади, політичних партій чи інших інституцій, спрямована на популяризацію, утвердження чи нав'язування певної ідеології в суспільстві. Вона має на меті боротьбу з впливом західних цінностей та зміцнення радянського патріотизму. Ця кампанія стимулювала підвищення російської культури та науки: радянська пропаганда містила російських попередників західних відкриттів і протиставляла їм «кращих» місцевих авторів. Розпочалася хвиля морально-політичного тиску, відома як «**ждановщина**», названа на честь її ідеолога.

Складовою загальної ідеологічної кампанії радянської влади була боротьба проти **українського буржуазного націоналізму**. Її метою було ліквідувати будь-які прояви українського патріотизму, які розглядали як загрозу єдності СРСР. Репресії торкнулися переважно української інтелігенції. Наприклад за вірш «Любіть Україну!» В. Сосюру змусили опублікувати принизливе каяття.

Кампанія проти «**космополітизму**», спрямована на посилення культурної ізоляції, розкол інтелігенції, розпалювання шовіністичних і антисемітських настроїв, а також зросійщення. Вона відновила образ «внутрішнього ворога» як інструмент тоталітарного контролю. Кампанія супроводжувалася репресіями, зокрема українських єврейських письменників, та закриттям Кабінету єврейської історії та культури АН УРСР.

Ідеологічна кампанія — скоординована діяльність органів державної влади, політичних партій чи інших інституцій, спрямована на популяризацію, утвердження чи нав'язування певної ідеології в суспільстві

З наростанням ознак підготовки нової кривавої чистки в Україні серед інтелігенції поширилася паніка. Творча діяльність практично зупинилася, а інтелігенція почала визнавати помилки й просити прощення. Репресії 1930-х років навчали, що краще відступити сьогодні, щоб зберегти можливість писати й творити завтра.

Відбудова Української РСР після війни ґрунтувалася на внутрішніх ресурсах, оскільки СРСР відмовився від «плану Маршала». Джерелами відбудови були ентузіазм людей, низький рівень споживання, концентрація ресурсів, грабіжницька грошова реформа 1947 року, праця військовополонених і в'язнів ГУЛАГу, репарація. Відбудова мала декілька особливостей. Вона була централізована за загальносоюзним планом у межах командної системи, що давало змогу швидко мобілізувати ресурси. Економіка України інтегрувалася в загальносоюзну систему, втративши лідерські позиції у виробництві через швидкий розвиток промислових центрів СРСР за Уралом. Значну роль відігравала ідеологія, зокрема соціалістичне змагання. Відбудова тяжіла до мілітаризації: найбільші інвестиції спрямовували у важку промисловість і воєнно-промисловий комплекс, оскільки СРСР готувався до Третньої світової війни.

Значні проблеми мало сільське господарство, яке пережило гостру кризу через скорочення працездатного населення в 2,5 рази (80% колгоспників становили жінки), зменшення посівних площ і поголів'я худоби, зношення техніки та низькі врожаї (у 1945 р. виробництво землеробства становило лише половину довоєнного рівня, а тваринництва — 40%). Ситуацію ускладнила посуха 1946 р. Село, фінансоване за залишковим принципом (до 7% бюджету), мусило забезпечити сировину для промисловості, продукцію для міст і продукцію для експорту в країну Східної Європи.

Умови хронічної нестачі коштів змусили владу вдаватися до традиційних командних методів для розв'язання проблеми села: репресії та депортації проти осіб, які не виконували плани, укрупнення колгоспів, меліораційні проєкти, вилучення домашньої худоби, введення натуральних податків з домашніх господарств, підвищення податків на ринкову продукцію тощо, що спричинило серйозне погіршення умов життя селян.

У 1947 році в Україні стався третій за ХХ століття **масовий голод**, викликаний нестачею робочої сили, техніки, худоби, посухою та неврожаєм, а також надмірними планами збору врожаю. Водночас радянське керівництво відправило значні обсяги зерна соціалістичним країнам: Румунії, Чехословаччині, а Польщі. До зими 1946–1947 рр. ситуація переросла у справжній Голодомор. До літа 1947 року в Україні зафіксували майже 1 млн випадків дистрофії та 130 випадків людоїдства.

Голод 1947 року відрізнявся від Голодомору 1932-1933 рр. тим, що селяни мали змогу шукати хліб і навіть купувати його. Тисячі мешканців східних областей України прямували до Галичини, де колгоспна система ще не встигла зруйнувати сільське господарство. Там вони обмінювали чи купували продукти, а ті, хто не мав коштів,

У 1947 році в Україні стався третій за ХХ століття масовий голод, викликаний нестачею робочої сили, техніки, худоби, посухою та неврожаєм, а також надмірними планами збору врожаю

залишилися працювати на місцевих господарів. Загони УПА робили опір примусовому вивезенню зерна й закликали місцевих жителів допомогти голодуючим.

Голод суттєво ускладнив і без того непростий процес відбудови, зменшуючи трудові ресурси та потребуючи додаткових капіталовкладень у сільське господарство. Він

також негативно вплинув на моральний стан суспільства. За сучасними оцінками, успішне відновлення економіки Української РСР було досягнуто в 1951–1955 роках.

3.4.8. Повоєнна радянська та репресії у західних областях УРСР (операції «Вісла» і «Захід» — 1947 р., ліквідація греко-католицької церкви в УРСР)

Відбудова в західних регіонах УРСР відбулася значно складніше, ніж на сході, через слабкий економічний потенціал регіону (лише 4% населення Галичини працювало в промисловості), несприйняття

соціалістичних перетворень, активний чи пасивний опір нововведенням.

Щоб остаточно інтегрувати західноукраїнські землі до СРСР потрібно було завершити «радянізацію», що передбачала прискорену індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію та інсталяцію радянської влади.

У повоєнний період радянська влада повністю знищила традиційні політичні та громадські структури Західної України, замінивши місцевих керівників працівниками з інших регіонів. Місцеві жителі здебільшого обіймали другорядні посади і мали обмежений вплив лише на рівні села чи району. Новоприбулі державні службовці часто були росіянами, що призвело до зростання їх чисельності у регіоні.

Індустріалізація регіону мала свої особливості: швидкі темпи розвитку промисловості, зростання частки важкої промисловості, розвиток нових галузей (машинобудування, взуттєва промисловість, рибопереробка). Процес індустріалізації змінив структуру зайнятості, зменшивши кількість працівників у сільському господарстві.

У сільському господарстві західноукраїнських областей відновився процес примусової колективізації. Зі середини 1947 року процес прискорився через погрози, залякування, побиття і виселення селян. Використання репресивних заходів було розширеним: виселення сімей, насильне вилучення продукції, великі податки. Новостворені колгоспи залишилися економічно слабкими і часто потребували допомоги від міста для забезпечення своєї діяльності. На початку 1950-х років процес повної колективізації в західноукраїнських країнах було фактично завершено.

У процесі радянізації в Західній Україні значну увагу приділяли «культурній революції». Реформи освіти мали допомогти здобути підтримку місцевих жителів і сформувати нову радянську інтелігенцію. Поступово охоплення початковою освітою стало загальним, а кількість учнів у середніх класах збільшилася втричі. Кількість закладів вищої освіти зростає до 25, а кількість студентів — майже в 10 разів. Проте зростання освітнього рівня супроводжувалося активним зросійщенням. З 1953 року в університетах почала домінувати російська мова.

Важливою складовою радянізації була **ліквідація Української греко-католицької церкви**, яка відіграла ключову роль у суспільно-

політичному житті регіону. Церква була посередником між українцями та владою в умовах бездержавності, духовною опорою національно-визвольного руху, зв'язковим мостом між західноукраїнським регіоном і Європою. Вона мала впливову та широко розгалужену структуру.

У квітні 1945 року каральні органи арештували всіх єпископів УГКЦ на чолі з митрополитом, ліквідували церковні освітні установи, розгромили митрополію та єпархіальні управління, а також арештували понад 2 тис. ченців та священників. За підтримки держави було створено ініціативну групу, яка у березні 1946 року зібрала у Львові псевдоцерковний собор. На ньому було проголошено скасування Берестейської унії 1596 року та оголошено про «возз'єднання» УГКЦ з Російською православною церквою. Російська православна церква, яка співпрацювала із каральними органами СРСР, мала виконувати функцію нагляду за західними українцями.

За аналогічним сценарієм було ліквідовано українську греко-католицьку церкву Закарпаття, Словаччини та Румунії. Офіційно греко-католицька церква була скасована у Польщі протягом 1947-1949 років.

Масові депортації українців з територій, що залишилися у складі польської держави, пройшли у кілька етапів. Під час першого етапу «добровільного переселення» (вересень 1944 – серпень 1945 р.) переселенські комісії агітували за переселення, але через страх перед колективізацією та репресіями більшість місцевих жителів залишилися на території Польщі. Другий етап «насильницької депортації» (вересень 1945 – серпень 1946 р.) був відповіддю польської влади на опір українців, які не хотіли залишати свої землі, і супроводжувався терором, примусовим відселенням в УРСР. Третій етап – операція «Вісла» (квітень – липень 1947 р.) передбачав масове виселення українців з етнічних земель сходу Польщі.

Операція «Вісла» (квітень – липень 1947 року) – етнічна чистка, вчинена владою СРСР, Польщі та Чехословаччини, під час якої українців з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини примусово депортували в західні та північні регіони Польщі із метою подальшої асиміляції. Причинами операції були прагнення польського уряду ліквідувати український етнічний масив, заселити новоотримані від

Німеччини землі, знищити опір УПА. Під час операції було депортовано 140,5 тис. осіб, ув'язнено 3 800, а понад 650 загинули.

Опір радянській окупації в Україні чинила **Українська повстанська армія**. Її діяльність можна поділити кілька періодів.

Під час першого етапу (1944-1946 рр.) УПА намагається перешкодити швидкому встановленню радянської влади в західноукраїнських землях, контролюючи територію площею близько 150 тис. км² і створюючи альтернативні органи влади. Вважалося, що ось-ось має настати Третя світова війна між СРСР і країнами західної демократії. Повстанці здійснили тисячі збройних акцій, зокрема атаки на райони та диверсії на транспорті. Радянський уряд відповів масовими фронтовими боями, використовуючи для боротьби

військові підрозділи. Це призвело до загибелі 34 тис. повстанців. Як результат УПА перейшла до партизанських тактик, уникнувши відкритих боїв.

На другому етапі боротьби (1947-1950 рр.), після великих втрат і відсутності радянсько-американського конфлікту, УПА реорганізувала свої сили: частина повстанців була демобілізована, інші відійшли на Захід, а найстійкіші перейшли у підпілля. Змінилася тактика:

партизанська війна невеликими групами, підпільна боротьба, саботаж і терористичні дії. Масовий опір став приводом для радянських каральних дій, під час яких страждали не тільки повстанці, а й мирне населення Західної України.

На третьому етапі (з 1950 року) спостерігається затихання боротьби. Загибель командира УПА Р. Шухевича стало поворотним моментом у господарстві, після якого організований опір на західноукраїнських землях майже припинився, хоча дрібні загони УПА та залишки підпілля діяли до середини 1950-х років і пізніше.

Операція «Вісла» (квітень-липень 1947 року) – етнічна чистка, вчинена владою СРСР, Польщі та Чехословаччини, під час якої українців з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини примусово депортували в західні та північні регіони Польщі із метою подальшої асиміляції

Для боротьби з УПА більшовики використовували різні методи, зокрема, вербували з місцевих жителів допоміжні військові загони, створювали фальшиві загони УПА (які робили злочини і мали викликати відразу населення до визвольної боротьби), поширювали виявлені ліки та інфекційні захворювання, а також закликали вояків УПА складати зброю в обмін на помилування.

Важливим інструментом боротьби проти підтримки УПА були депортації.

Операція «Захід» – каральна акція радянського уряду проти УПА, що відбулася у жовтні 1947 року і стала найбільшим випадком примусової депортації населення Західної України (крім Закарпаття), спрямована проти родичів та прихильників УПА. Це наймасовіша депортація, здійснена в Західній Україні в 1940-х і на початку 1950-х років. У цей період з регіону було насильно вивезено 203 тисячі осіб. Більшість із них вивезено до Казахстану.

Операція «Захід» – каральна акція радянського уряду проти УПА, що відбулася у жовтні 1947 року і стала найбільшим випадком примусової депортації населення Західної України (крім Закарпаття), спрямована проти родичів та прихильників УПА

3.5. Україна в СРСР 1953-1999 рр.

3.5.1. Вплив десталінізації та лібералізації політичного режиму на Україну («шістдесятництво», Ліна Костенко)

На початку 1950-х років українці становили значну частину в'язнів концентраційних таборів СРСР. Вони працювали в нелюдських умовах, зокрема у видобувній промисловості, що забезпечувала значну частину економічного виробництва СРСР. У таборах відбувалося свавілля адміністрації, знущання з боку кримінальних в'язнів і практика повторних засуджень, але з 1940-х років політичні в'язні, зокрема українські повстанці, почали формувати організований опір, створюючи таємні організації для протистояння криміналітету й

адміністрації. Смерть Сталіна 1953 року активізувала боротьбу, яка супроводжувалася петиціями, страйками й повстаннями (Норильське, Воркутинське, Кенгірське). Відбувся підрив авторитету адміністрації та криза таборової системи. Зрештою це змусило владу піти на поступки: змінити умови утримання, скоротити робочий день і впровадити певні права для в'язнів.

Повстання у таборах та боязнь нової хвилі репресій спонукали лідерів СРСР розпочати процес **десталінізації** — ліквідації культу особи Сталіна і сталінської політичної системи, лібералізації суспільного життя та поступового переходу від тоталітарного до авторитарного правління.

Лібералізація (від лат. *liberalis* – «вільний») — процес зменшення державного впливу на різні сфери суспільного життя, зокрема політику, економіку, право, свободу слова та медіа, спрямований на розширення громадянських, політичних прав і свобод.

Наприкінці 1950-х років у межах десталінізації відбулося масове перейменування міст, пам'ятників та інших об'єктів, тіло Сталіна було перепоховане.

Важливим явищем стала політична **реабілітація** — відновлення доброго імені та прав людей, яких було безпідставно звинувачено або несправедливо засуджено. В Українській РСР процес реабілітації охопив перевірку справ, сфабрикованих у 1937–1938 рр., унаслідок чого було реабілітовано багато українських письменників, митців, науковців, а також провідних комуністичних та військових діячів. Водночас залишалися нереабілітованими представники, які відкрито обстоювали політичну незалежність України чи окремішність українського комунізму, а законність депортацій часів колективізації не піддавалася перегляду. Розпочалася масова амністія політичних в'язнів, а до кінця 1950-х років більшість таборів і колоній було ліквідовано.

Характерною рисою реформ економіки стала **децентралізація**, тобто надання підприємствам більшої самостійності. Лібералізація умов найму робочої сили змінила трудові відносини. Скасування кримінальної відповідальності за самовільне звільнення з роботи та примусового набору в ремісничі училища, скорочення робочого тижня

та зниження пенсійного віку сприяли підвищенню соціальної захищеності працівників та надали їм більшої свободи у виборі місця роботи. Однак, незважаючи на впровадження нових технологій та зростання обсягів виробництва, реформи не розв'язали проблему бюрократизму та неефективного управління.

Піднесення сільського господарства УРСР було зумовлене заходами мотивації колгоспників та поліпшення матеріально-

Шістдесятники – покоління вільнодумних радянських та українських інтелектуалів, яке зародилося середині 1950-х років, під час лібералізації, та досягло найбільшої активності на початку та в середині 1960-х років

технічного забезпечення колгоспів. Зростання закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, впровадження нової системи оплати праці, поліпшення соціального забезпечення, розвиток особистих підсобних господарств, децентралізація управління та інвестиції в сільськогосподарську техніку сприяли збільшенню виробництва. Початок надання селянам паспортів було

важливим кроком до ліквідації системи закріпачення на землі та розширення їхніх соціальних прав. Реформи освоєння цілинних земель, масове вирощування кукурудзи, надмірні плани виробництва м'яса, масла та молока не мали очікуваного ефекту. Реформи не розв'язали проблеми відсутності приватної ініціативи та ринкових відносин. Радгоспи та колгоспи продовжували працювати неефективно.

У рамках лібералізації відбулося розширення прав союзних республік. Зокрема, в УРСР у 1953–1956 рр. кілька тисяч підприємств і організацій перейшли з підпорядкування СРСР до УРСР, бюджет республіки зріс більш ніж удвічі, а з 1957 року республіки отримали право розв'язувати адміністративно-територіальні питання, ухвалювати кодекси, розширили фінансово-бюджетні повноваження та можливості в плануванні, будівництві й використанні капіталовкладень.

Наслідком економічних реформ стало певне підвищення життєвого рівня громадян. Збільшення виробництва промислових товарів і продуктів харчування сприяло розширенню асортименту

товарів у магазинах. Зростання заробітної плати та пенсій дало змогу більшій кількості людей придбавати побутову техніку, легкові автомобілі та інші товари широкого вжитку. Поліпшення житлових умов також стало помітним, хоча масштаби житлового будівництва не повністю задовольняли зростаючий попит. Однак, незважаючи на ці позитивні зміни, рівень життя в УРСР залишався значно нижчим, ніж у розвинених країнах Заходу, а розподіл благ був нерівномірним.

Лібералізація спонукала громадян до самореалізації. У середовищі творчої молоді цей процес назвали «шістдесятництво». **Шістдесятники** – покоління вільнодумних радянських та українських інтелектуалів, яке зародилося в середині 1950-х років, під час лібералізації, та досягло найбільшої активності на початку та в середині 1960-х років.

Творчість шістдесятників зацікавила різні верстви населення, зокрема робітників та селян. Їх книжки мали великий попит, їх виступи та художні виставки збирали великі аудиторії. Шістдесятники займалися захистом рідної мови та культури, популяризацією здобутків літератури і мистецтва, вивченням і пропагандою української історії, а також відмовою від ідеологічних штампів соціалістичного реалізму. Українське мистецтво та музика стали надзвичайно популярними. Шістдесятники організовували літературні читання в приватних квартирах, проводили культурні заходи, а місцями їх зустрічей стали майстерні таких художників.

Клуб творчої молоді, заснований у Києві 1959 року, став центром шістдесятників, де організовували секції кіно, театру, літератури, живопису та музики, а також перший у Києві джазовий ансамбль. Клуб був популярним місцем зустрічей нової генерації інтелектуалів. Його діяльність виходила за межі дозволеного, зокрема ставили вільнодумні вистави, організовували експозиції художників-модерністів, альтернативні лекції з історії України.

Однією з визначних постатей руху шістдесятників в Україні стала **Ліна Костенко**. Як поетеса, вона була голосом покоління, яке прагнуло змін у культурному та суспільному житті. Її творчість відзначалася глибоким патріотизмом, сміливістю у висловлюваннях і відмовою від догм соціалістичного реалізму. Ліна Костенко активно виступала за

права української мови та культури, а її поезія була виразом боротьби за свободу слова. Вона стала не лише літературним авторитетом, але й важливим символом опору тоталітарному режиму. Попри репресії і тиск з боку влади, Ліна Костенко зберігала свою інтелектуальну та моральну незалежність, а її твори стали культурними іконами того часу, закликаючи до гуманізму, гідності та справедливості.

У 1962 році після того, як київські поети провели творчі вечори у Львові, там відкрили **Клуб творчої молоді «Пролісок»**. На відміну від київських шістдесятників, західноукраїнські були переконаними антирадянцями, багато з яких спочатку схилилися до підпільної чи збройної боротьби. Клуби творчої молоді почали з'являтися по всій Україні, зокрема в Одесі, Дніпропетровську, Харкові. Осередки шістдесятників формувалися в усіх великих містах України.

Діяльність Клубу творчої молоді набула нового змісту завдяки перетворенню на громадський центр. Літературно-художні вечори пам'яті українських національних діячів стали важливими подіями, що виходили за межі культурництва та відкрито протистояли режиму. Звернення представників клубу до міської ради Києва з вимогою створити державну комісію для розслідування злочину сталінізму у Биківні стало перетином межі дозволеного. З осені 1962 року почалися позасудові репресії проти його активістів: забороняли виставки, експозиції, літературні вечори, здійснювали стеження, погрози, проводили профілактичні бесіди, а також мали місце випадки побиття.

3.5.2. Вхідження Кримської області до складу УРСР (1954 р.)

Після завершення Другої світової війни Кримська область, яка була у складі Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, перебувала у важкому соціально-економічному стані. Крім наслідків бойових дій та німецько-фашистської окупації, суттєвий негативний вплив мала депортація національних меншин з Кримського півострову, зокрема кримськотатарського народу.

На початку 1954 р. радянське керівництво запропонувало для виправлення ситуації передати проблемний регіон до складу

Української РСР. Попри твердження нинішньої російської пропаганди, що це було одноосібне рішення тогочасного першого секретаря Центрального комітету КПРС **Микити Хрущова**, розгляд питання мав колективний характер і пройшов усі необхідні юридичні процедури. Зокрема 5 лютого 1954 р. Рада Міністрів РРФСР прийняла рішення про доцільність передачі області до складу УРСР і рекомендувала президії Верховної Ради РРФСР звернутися із відповідним клопотанням до президії Верховної Ради СРСР. Так само Верховна Рада УРСР звернулася до президії Верховної Ради СРСР з проханням ввести Кримську область до складу республіки. 19 лютого 1954 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ **«Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР»**, а 26 квітня Верховна Рада СРСР прийняла відповідні зміни в законодавстві, зокрема в Конституції СРСР: Кримську область було перенесено з переліку адміністративних одиниць РРФСР до переліку адміністративних одиниць Української РСР. Мотивацію необхідності передачі було сформульовано так: *«Зважаючи на спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР...»*.

У червні 1954 р. закон про включення Кримської області ухвалила Верховна Рада УРСР. У березні 1955 р. відбулася корекція адміністративних меж: указом президії Верховної Ради УРСР північна частина Арабатської стрілки Джанкойського району Кримської області була визнана частиною Генічеського району Херсонської області. У подальші роки УРСР вкладала значні кошти в економіку та розбудову соціальної інфраструктури Кримського півострова, який був виведений з депресивного стану і став одним з найбільш комфортних для проживання регіонів СРСР.

На початку 1990-х рр. союзний центр та російські націоналістичні політсили, щоб стримати курс України на отримання незалежності, розігрували карту кримського сепаратизму. 20 січня 1991 р. було проведено обласний референдум, на який було винесено питання відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (існувала до 1946 р.) як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору. Схвальну відповідь дали 93,26 % учасників плебісциту.

12 лютого 1991 р. кримське питання розглянула Верховна Рада України. У тогочасній суспільно-політичній ситуації з врахуванням підсумків обласного референдуму народні депутати погодилися «відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР». Готовність Києва піти на автономістський компроміс була зумовлена бажанням уникнути внутрішнього політичного конфлікту чи навіть ескалації в умовах, коли союзний центр навесні 1991 р. розпочав наступ на суверенітет республік.

Після проголошення Акта незалежності України, 4 вересня 1991 р. Верховна Рада Кримської АРСР прийняла «**Декларацію про державний суверенітет Криму**», у якій вказувалося, що Крим є «учасником союзного договору», хоча і відзначалося прагнення «створити правову демократичну державу у складі України». Результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. змусили проросійських сепаратистів відступити: за незалежність України проголосували 52,1 % кримців та 57% мешканців Севастополя. Кримське питання Росія намагалася порушувати під час переговорів 8 грудня 1991 р. навколо мирного розпуску СРСР і створення СНД. Тоді президент РФ Борис Єльцин пропонував Леоніду Кравчуку винести питання статусу півострова «за дужки», але український Президент однозначно відмовився це обговорювати. У подальші роки російська сторона на різних рівнях намагалася порушувати питання перегляду статусу Криму та м. Севастополя і роздмухувати сепаратистські настрої, але Україна блокувала ці спроби. З підписанням та подальшою ратифікацією «**Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ**» 1997 р., російська сторона фактично та юридично визнала Автономну Республіку Крим невід'ємною частиною України.

3.5.3. Ідеологізація суспільного життя в Україні в період «застою» («радянський народ», асиміляція, російщення)

Період «**Застою**» – ретроспективна назва одного з останніх періодів існування СРСР (початок 1970-х – середина 1980-х років).

Поняття з'явилося як критична оцінка у другій половині 1980-х років. Офіційна назва цього періоду радянською пропагандою – **«розвинений соціалізм»**.

У цей період у СРСР сформувалися глибокі економічні й соціальні передумови системної кризи. Політика стабілізації та консервації режиму, особливо після придушення Празької весни 1968 року, прагнула зберегти стабільність радянської влади. Однак цей курс посилив кризові тенденції, підготувавши ґрунт для краху всієї радянської системи.

У період правління **Леоніда Брежнєва** комуністична партія остаточно перетворилася на стрижень державної структури, зосередивши у своїх руках всю повноту влади. Зберігалося злиття функцій партійного й державного апаратів, що ліквідувало будь-яку самостійність рад та інших органів управління. Партійні органи контролювали всі аспекти життя, формально закріпивши свою роль у Конституції 1977 року як **«ядра політичної системи»**.

Формальне народовладдя у радянській Україні проявлялося через значне збільшення кількості депутатів різних рівнів, але вибори залишалися безальтернативними, із жорстким контролем комуністичною партією. Органи влади виконували декоративні функції, реальну владу мали комуністичні лідери. Верховна Рада УРСР

Період «Застою» – ретроспективна назва одного з останніх періодів існування СРСР (початок 1970-х – середина 1980-х років)

формально ухвалювала закони, кодифікувала республіканське законодавство, проте більшість актів просто дублювали законодавство СРСР. Місцеві ради залишалися обмеженими у впливі, керуючи лише малозначними підприємствами. Систему було зорієнтовано не на ефективне прийняття рішень, а на

підтримку стабільності та централізації.

За часів застою в СРСР різко зріс бюрократичний апарат, що досяг 18 млн осіб у 1980-х роках. В УРСР кількість союзних та республіканських відомств збільшилася на 20 % за 1975–1985 роки. Державні службовці видавали численні підзаконні акти, які часто

суперечили один одному, створюючи хаос в управлінні та ускладнюючи роботу господарських керівників. Це сприяло формуванню касти управлінців, відокремленої від суспільства, що підривало ефективність управління та зміцнювало авторитарні методи влади. Список службових посад називали номенклатурою посад. Тому термін «**номенклатура**» почав позначати і сукупність управлінців, яких призначали на ці керівні посади.

У радянську добу громадські організації не мали самостійності та виконували функції інструментів державної пропаганди. Це сприяло зниженню політичної активності населення, але водночас стимулювало появу незалежних неформальних рухів.

Економіка Української РСР за часів «застою» потерпала від низки системних проблем планової економіки СРСР. Централізоване планування, дефіцит товарів, низька продуктивність праці та відсутність стимулів до інновацій гальмували розвиток виробництва. Корпоративізм і корупція в партійно-державному апараті призводили до неефективного використання ресурсів. Аграрний сектор, незважаючи на великі площі сільськогосподарських угідь, був неефективним через колективізацію та відсутність стимулів для селян. Ідеологізація суспільного життя посилювала економічні проблеми. Централізація та політичний контроль були перешкодами розвитку та модернізації. Брак конкуренції та акцент на ідеологічні завдання сприяли накопиченню ресурсів у малоефективних галузях і посиленню дефіциту товарів.

За період застою зростає процес російщення.

Російщення — сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в Україні та серед українців, за допомогою переходу чи переводу осіб неросійської національності на російську мову й російську культуру та їхньої подальшої асиміляції.

Асиміляція — процес прийняття певним народом або спільнотою культури (мови, цінностей, звичаїв) та самосвідомості (ідентичності) іншого народу або спільноти.

Причини посилення російщення криються в демографії: зменшення частки росіян унаслідок демографічного зростання народів

середньоазійських республік. Неросійські народи ось-ось мали перевищити чисельність панівного народу. Це загрожувало єдності радянської імперії, яка була модифікацією імперії російської. Для зміцнення країни проводили асиміляцію мовно близьких українців і білорусів. Їх використовували для російщення інших регіонів СРСР.

Російщення здійснювали через уніфікацію мов і культур. Мови та культури інших націй відсувалися на другорядний план, пріоритет надавався російській мові, культурі та історії. Російщення супроводжувалося звеличенням російської культури як зразка, за яким мали слідувати інші. Російщення проявлялася через різні форми: навчання російською мовою в школах та закладах вищої освіти, перебування в російськомовних середовищах (армії, підприємствах), переселення населення в етнічно чуже середовище, політичну пропаганду (наприклад, святкування річниць СРСР), а також культурну політику. Остання передбачала домінування російської культури в кіно, театрах і само-діяльності, водночас принижуючи місцеві традиції та культуру як меншовартісні. Це спрямовувалося на ослаблення національної свідомості та асиміляцію неросійських народів.

У 1960–1980-х рр. в УРСР частка учнів у школах із російською мовою навчання значно зросла: із 30,4 % у 1960/61 до 41,3 % у 1976/77 навчальних роках. У 1978 році ЦК КПРС ухвалив постанову, яка закріпила політику російщення, посиливши тиск на національні школи. З 1979 року російську мову рекомендували як обов'язкову для вивчення з дитячих садків, перехід учительства на російську мову навчання стимулювали підвищенням зарплати. Внаслідок цих заходів україномовні школи значно скоротилися, зокрема в Криму та Донецьку зникли зовсім. У Києві лише 20 % учнів навчалися українською, а більшість лекцій у педагогічних закладах вищої освіти були російською.

Російщення — сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в Україні та серед українців, за допомогою переходу чи переведення осіб неросійської національності на російську мову й російську культуру та їхньої подальшої асиміляції

Радянський народ — політична концепція, що відображала інтернаціональну єдність народів СРСР, проголошуючи нову історичну спільність, створену за роки соціалістичного будівництва

У 1980 році в УРСР лише чверть книжок видавали українською мовою. У бібліотеках книжки українською становили близько чверті фонду, лише один із 11 київських театрів виконував вистави українською. Телепередачі ділили між мовами порівну, перевага української була помітна лише в радіомовленні через сільську аудиторію. Газети українською були здебільшого малотиражними провінційними виданнями, тоді як російськомовні видання мали більші наклади та якість. Книжки й газети часто постачали з Росії.

Водночас спостерігався відтік талановитих українських учених, митців і спортсменів до Росії. Натомість до України переселялися відставні офіцери, робітники й селяни з Росії, обираючи мальовничі регіони, як-от Крим чи Ужгород. Це призвело до зростання частки росіян в УРСР до 21 % наприкінці 1980-х років.

СРСР пропагував себе як символ «дружби народів» і єдності, спрямованої на злиття націй під спільною ідентичністю «радянського народу». **Радянський народ** — політична концепція, що відображала інтернаціональну єдність народів СРСР, проголошуючи нову історичну спільність, створену за роки соціалістичного будівництва. Поняття слугувало ідеологічним інструментом, коли радянський патріотизм розглядали як символ боротьби за соціалістичну вітчизну, російська мова стала мовою «міжнаціонального спілкування», а російська культура — основою культури радянського народу. Зокрема, під виглядом «інтернаціоналізму» та дружби народів відбувалося російщення.

У цей самий період значно активізувалися переслідування інакодумців, які протестували проти зросійщення.

3.5.4. Дисидентський рух (Левко Лук'яненко, Василь Стус, Алла Горська, кримськотатарський національний рух). Українська Гельсінська група

Лібералізація політичного режиму в СРСР породило нове явище **дисидентський рух** — рух за демократизацію суспільства та забезпечення прав і свобод людини. В Україні дисидентство також вимагало вільного розвитку української мови й культури, реалізації права українського народу на реальну державність.

Дисидентський рух в Україні зародився в середині 1950-х років внаслідок згасання збройної боротьби ОУН-УПА та через пожвавлення духовного життя. Його активувала недосконалість хрущовської «відлиги», яка не змінила недемократичну суть радянської системи. Важливу роль у його формуванні відіграв приклад антирадянського руху у Східній Європі, зокрема **Угорська революція 1956 року**. Основними джерелами стали підпільний рух, що відмовився від збройних методів боротьби, та діяльність шестидесятників, які сприяли формуванню нового демократичного і культурного спротиву.

У 1959 році у Львові **Левко Лук'яненко** заснував **Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)**, яка стала першою організованою дисидентською організацією в Україні. Мета УРСС полягала у ненасильницькій боротьбі за права українців, зокрема національні, культурні та економічні свободи, а також за незалежність України. Діяльність організації базувалася на засадах марксизму-ленінізму. У січні 1961 року активістів організації заарештували, а Лук'яненка засудили до страти, пізніше заміненої на 15 років таборів.

На початку 1960-х років в Україні діяли інші підпільні організації, що боролися за незалежність. Їхні активності охоплювали пропаганду, агітацію, видання підпільної літератури, підготовку до повстань, а також культурно-просвітницьку роботу. Попри прагнення до демократизації і національної

Дисидентський рух в Україні зародився в середині 1950-х років внаслідок згасання збройної боротьби ОУН-УПА та через пожвавлення духовного життя

незалежності, більшість цих організацій викрили радянські спецслужби, а їхні члени зазнали арештів і суворих вироків.

На початку 1960-х років зростає кількість робітничих протестів, спричинених підвищенням цін, погіршенням постачання продовольства і дефіцитом товарів. У Дніпродзержинську робітники писали скарги до влади, висловлюючи незадоволення. У різних містах України поширювалися листівки з погрозами чиновникам і закликами до страйків та повстань. Проте жорсткі заходи влади проти активістів зупинили зародження робітничого руху.

Дисиденти із середовища шістдесятників намагалися діяти легально, спираючись на громадянські права, які було прописано в Конституції держави. Ці активісти поширювали книжки, статті та брошури (самвидав), організовували мирні мітинги та демонстрації на захист національних прав, виступали проти радянської агресії й репресій, писали протести до влади й вивішували українські прапори. З 1963 року твори шістдесятників, заборонені в СРСР, публікували за кордоном.

У серпні – вересні 1965 року радянський режим, побоюючись посилення дисидентського руху, розпочав масштабні арешти. Було затримано близько 30 представників української інтелігенції з різних міст, вилучено 900 примірників самвидаву й друкарські машинки. Арешти намагалися тримати в таємниці. Проте інформацію приховати не вдалося. Арешти викликали протести інтелігенції, зокрема лист-петицію в ЦК КПРС, підписаний авторитетними діячами. Публічний протест під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» став першою акцією громадянського спротиву в СРСР після війни.

У середині 1960-х **В'ячеслав Чорновіл**, побувавши на судових процесах над дисидентами, викрив правопорушення влади в документальній збірці «Лихо з розуму». За цю працю, яка спричинила міжнародний резонанс, Чорновіл отримав премію, але в СРСР був засуджений. **Валентин Мороз** викрив радянський режим у «Репортажі із заповідника ім. Берії». Праця **Івана Дзюби** «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала маніфестом дисидентів, критикуючи русифікацію та дискримінацію українців. Її видали в Мюнхені, і вона здобула міжнародне визнання. Стаття **Михайла Брайчевського** «Приєднання чи возз'єднання?» викривала міфологію

радянських істориків. За ці погляди вченого звільнили з академічних установ, позбавивши можливості працювати за фахом.

Радянська влада була готова на вбивства. Зокрема, у 1970 році під виглядом побутового конфлікту було вбито одну із найактивніших учасниць дисидентського руху **Аллу Горську**.

На початку 1970 року В'ячеслав Чорновіл заснував перший позацензурний журнал в Україні «**Український вісник**». У виданні висвітлювали репресії, українофобію, і становище політв'язнів. Журнал друкували нелегально на друкарській машинці та поширювали підпільно, а його перші номери потрапили за кордон.

У січні 1972 року почався «**великий погром**» — арешти близько лідерів 100 дисидентів. Після цього розпочалась чистка інакодумців в наукових установах, творчих спілках і закладах вищої освіти. Під погром потрапили і релігійні дисиденти, які боролися за право вільно сповідувати свою релігію, заснувати незалежні релігійні громади та отримати доступ до богослужінь без контролю з боку держави. Вони також виступали проти обмежень на релігійні обряди та цензуру в церковному житті.

У 1975 році, після підписання СРСР Гельсінкської угоди, дисиденти отримали новий імпульс для боротьби за громадянські права, організувавши відкриті групи для нагляду за їхнім дотриманням. У листопаді 1976 року було засновано **Українську Гельсінкську групу** — організацію для моніторингу виконання СРСР зобов'язань, взятих за Гельсінкськими угодами щодо прав людини. Вона відрізнялася тим, що вважала своє існування законним і активно контактувала з іншими подібними організаціями по всьому СРСР для захисту прав людини. Основними напрямками діяльності групи були: поширення знань про Декларацію прав людини серед українців, домагання акредитації закордонних журналістів в Україні, інформування про незаконні арешти та умови утримання політв'язнів, а також вимога внесення питань порушень прав людини до міжнародних обговорень із представництвом України.

Одним із лідерів спілки був видатний український поет **Василь Стус**. Через свої переконання в необхідності збереження та розвитку української культури він став мішенню радянських репресій: його

творчість було заборонено й частково знищено, а сам він отримав довготривале ув'язнення, де й загинув.

Попри поміркованість Української Гельсінкської групи та вимоги Заходу щодо дотримання СРСР прав людини, радянська влада знову почала репресії проти дисидентів. У 1977–1978 рр. були заарештовані і засуджені її лідери. Однак організація продовжила існування і до початку 1980-х років прийняла нових учасників.

У 1960-1980-ті роки постав **кримськотатарський національний рух**, що активно виступав за відновлення прав кримських татар і повернення їх на батьківщину. Підпільні групи і активісти, зокрема, **Мустафа Джемільев**, організовували акції протесту, писали звернення до влади та зверталися до міжнародних організацій. Цей рух сприяв підвищенню обізнаності про депортацію та відновлення прав кримських татар в Україні, СРСР та у всьому світі.

Незважаючи на сміливість та ідеалізм дисидентів, їхній рух не отримав широкої підтримки в Україні, оскільки вони не сформулювали чіткої політичної програми і порушували питання, які не стосувалися безпосередньо повсякденних проблем більшості населення. Основною причиною невдачі руху була сила радянської системи, яка через спецслужби та контроль над медіа ізолювала дисидентів від суспільства, спотворювала інформацію про них та застосовувала різноманітний тиск, зокрема позбавлення роботи, освіти та житла, а також ув'язнення та психіатричні переслідування.

Проте дисидентський рух відіграв важливу роль у розкритті реального стану справ в Україні, пропагував ідею виходу країни зі складу СРСР та сприяв розвитку суспільної свідомості, заснованої на демократичних цінностях. Він також виховував у населення готовність боротися за свободу і демократію, що активізувало громадську активність і прагнення до змін.

3.5.5. Вплив «перебудови» на Україну (гласність, Народний Рух України, В'ячеслав Чорновіл)

З другої половини 1980-х рр. Радянський Союз увійшов у зону високої суспільно-політичної турбулентності, яку посилювали

набираючи оберти економічні проблеми. Курс на «**перебудову**», «**прискорення**» та «**гласність**», проголошений генеральним секретарем Центрального комітету КПРС **Михайлом Горбачовим** явно збоїв. Політична боротьба загострилась після частково конкурентних виборів весни 1989 р. до Верховної Ради СРСР, яка стала новим осередком політичного впливу, на який мало зважати компартійне керівництво. Воно намагалось посилити свої позиції через оновлення очільників радянських республік, у яких активізувалися національні рухи, що виступали за відновлення реального народовладдя та обмеження повноважень центральної влади.

Порівняно з Москвою, прибалтійськими та південно-кавказькими республіками, Українська РСР наприкінці 1980-х рр. відставала в інтенсивності розгортання демократичних процесів. Глава КПУ **Володимир Щербицький** перебував на консервативних позиціях і був скептично налаштований до ініціатив Михайла Горбачова щодо перебудови та гласності, а також оновлення СРСР. Особливістю суспільно-політичного розвитку республіки було те, що вибудована загальносоюзна репресивна система боротьби з інакодумством та «антирадянщиною» в ній доповнювалася й потужним апаратом протидії «українському буржуазному націоналізму» та «самостійникам». Відповідно, коли у Москві вже повним ходом йшла «гласність», а спецслужби заплющували очі на відновлення російської імперської та націоналістичної ідеології, то в Українській РСР ще відбувалися арешти дисидентів (зокрема, членів Української Гельсінської Спілки), які порушували питання прав людини, суворі судові вироки можна була отримати за використання української національної символіки. Втім, по всій республіці виникали мовою того часу «самодіяльні об'єднання», які мали неполітичний характер, займаючись питаннями відновлення історичної та культурної спадщини, екології, просвітництва тощо. Попри невелику кількість постійних учасників їм вдавалося привернути до себе увагу широкої громадськості і бюрократизована компартійна машина не знала, як протистояти їх впливу, не застосовуючи прямі репресії. Знаковою подією для розгортання національно-демократичного руху став музичний фестиваль «**Червона Рута**», який відбувся 17-24 вересня

1989 р. у м. Чернівці. Міліція намагалася протидіяти проявам української ідентичності, зокрема забирала у глядачів синьо-жовті прапори. Зі свого боку співаки зверталися до правоохоронців із закликом захищати народ, а не компартійців. Симптоматично, що на знак солідарності деякі з міліціонерів аплодували. На фестивалі відбулося одне з перших в тогочасній політичній ситуації публічних виконань пісні «**Ще не вмерла Україна!**», яка стане у подальшому **Державним гімном України**.

Було очевидно, що компартійна влада не могла утримувати суспільство старими методами. Наприкінці вересня 1989 р. був усунутий з посади **Володимир Щербицький**. На його місце призначили соратника Михайла Горбачова, партійного функціонера **Володимира Івашка**. Річ у тім, що у березні 1990 р. мали відбутися вибори до Верховної Ради УРСР за новими підходами, які передбачали введення елементів демократії, відповідно консерватор Володимир Щербицький, який звик спиратися на репресивну машину та адміністративний ресурс, не міг гарантувати очікуваний Москвою результат.

Проявом нової політичної ситуації стало формування протягом 1989 р., попри протидію компартійної влади та спецслужб, громадського об'єднання під назвою «**Народний Рух України за перебудову**», який виступав за всебічну демократизацію суспільного життя. Первісно ініціатива його створення виходила від Спілки письменників України. На початку вересня 1989 р. вдалося провести його установчі збори. Головою «Народного руху за перебудову» було обрано відомого українського поета та громадського діяча **Івана Драча**. Відставка Володимира Щербицького створила умови для переходу об'єднання до більш активних дій. В листопаді 1989 р. в рамках підготовки до виборів до Верховної Ради УРСР «Народний рух за перебудову» відіграв провідну роль у створенні **Демократичного блоку громадських організацій**, до якого увійшли 43 громадські організації. Вони проводили активну агітаційну кампанію проти консервативних компартійних сил, акцентуючи на необхідності національного відродження українського народу. Яскравою акцією, організованою «Народним рухом за перебудову» 21 січня 1990 р., був «**живий ланцюг**» між **Києвом та Львовом**, приурочений до 71-річчя

Акта злуки між Українською Народною Республікою та Західноукраїнською Народною Республікою. Після особистого втручання Михайла Горбачова у лютому 1990 р. відбулася юридична реєстрація об'єднання як громадської організації.

Багато з учасників «Народного руху за перебудову» отримали депутатські мандати і увійшли в оновленій Верховній Раді до опозиційної фракції «**Народна Рада**», які відіграла виключну роль в ухваленні Декларації про державний суверенітет України. У жовтні 1990 р. в Києві пройшли другі Всеукраїнські збори об'єднання, на яких було ухвалено рішення вилучити словосполучення «за перебудову» з назви організації. А головне було проголошено курс на ненасильницький курс на демонтаж радянської тоталітарної системи та побудову незалежної української держави. Про значну суспільну вагу «Народного руху» у той період свідчило те, що у його лавах перебувало 633 тис. учасників. Знаковою суспільно-політичною фігурою організації був **В'ячеслав Чорновіл**, активний учасник дисидентського руху шістдесятників (зокрема у 1967 р. він уклав документальну збірку «Лихо з розуму: портрети двадцяти "злочинців"» про репресованих радянською владою шістдесятників), декілька разів його заарештовували і він відбував покарання у таборах. З початком перебудови його було звільнено і, повернувшись до України, він активно долучився до суспільно-політичного життя. Зокрема, він став одним з засновників Української Гельсінської спілки.

Після ухвалення **Акта проголошення Незалежності України**, в якому представники «Народного Руху» узяли активну участь, в організації все більше спостерігалось внутрішніх протиріч. Об'єднання висунуло В'ячеслава Чорновола кандидатом у Президенти на виборах 1 грудня 1991 р., однак, низка лідерів організації, зокрема голова Іван Драч, стали підтримувати іншого кандидата — дисидента **Левка Лук'яненка**. Проте В'ячеслав Чорновіл посів за підсумками виборів показове друге місце. Закономірно, що на початку 1992 р. його було обрано співголовою партії, а згодом і головою. Він очолював «Народний рух», який перетворився на політичну партію до своєї смерті в автомобільній катастрофі в 1999 р.

3.5.6. Чорнобильська катастрофа (1986 р.)

26 квітня 1986 р. на **Чорнобильській атомній електростанції**, яка розташована в 110 км від Києва, відбулася одна з найбільших **техногенних катастроф**. Тоді на четвертому енергоблоці станції мали бути проведені проектні випробування однієї із систем безпеки, після чого його мали перевести у плановий ремонт. Випробування спеціально було приурочено до того, щоб, за радянською традицією, встигнути прозвітувати про успіх до комуністичного свята 1 травня — Дня міжнародної солідарності трудящих. О 1 годині 23 хвилині 43 секунді експеримент вийшов з-під контролю: пролунали вибухи, четвертий реактор було зруйновано, почалася пожежа, яка супроводжувалася викидами радіоактивних речовин. Пожежники за допомогою персоналу Чорнобильської АЕС ліквідували численні займання, щоб запобігти загрозі поширення пожежі на три інші енергоблоки станції (їх роботу було призупинено). Наступного дня за допомогою гелікоптерів почали засипати захисні матеріали, щоб ізолювати зруйнований енергоблок, відбувалися й інші заходи. Тоді було ухвалено рішення про термінову евакуацію населення міста — супутника Чорнобильської АЕС Прип'ять.

Радянська влада спочатку приховувала інформацію про аварію, а коли підвищення рівня радіації було зафіксовано у Європі, намагалася применшити її масштаби. Водночас, незважаючи на погіршення радіаційного фону, у Києві було проведено традиційну демонстрацію із залученням дітей, до Дня міжнародної солідарності трудящих 1 травня. Показово, що вже 2 травня було прийнято рішення про евакуацію населення з 30-кілометрової зони навколо Чорнобильської АЕС (у подальшому вона отримала назву «**зона відчуження**») та інших населених пунктів, що піддалися радіоактивному забрудненню. До кінця 1986 р. було евакуйовано близько 116 тис. осіб із 188 населених пунктів.

Пожежу на четвертому блоці вдалося загасити до 10 травня 1986 р. З кінця травня по листопад 1986 р. навколо енергоблока було побудовано спеціальну споруду «Укриття», для чого було залучено близько 90 тис. осіб. У процесі будівництва об'єкта було укладено близько 345 тис. м³ бетону та змонтовано 7 тис. тонн металевих конструкцій, а

також виконано значний обсяг робіт із створення систем для безпечної експлуатації «Укриття» (вентиляція, енергопостачання, система пожежогасіння, системи контролю тощо). У роботах з ліквідації наслідків аварії в 1986-1987 рр. узяли участь близько 240 тис. осіб (їх називали «ліквідатори», а згодом «чорнобильці»). Наприкінці 1986 р. було повернуто в роботу два енергоблоки Чорнобильської АЕС, а за рік — ще один.

Під час аварії на четвертому енергоблоці було викинуто в атмосферу щонайменше 11 тонн радіаційних речовин, тоді як за нормативами Міжнародного агентства з питань атомної енергії, наслідки викиду лише 1 кг ядерного палива кваліфікують як трагедію. У день катастрофи або невдовзі після неї померло 13 осіб, суттєві дози опромінювання отримали близько 1000 осіб. Непрямі людські втрати були значно більшими — через променеву хворобу та інші захворювання, які проявлялися у наступних поколіннях. Через аварію зі сільськогосподарського користування було виведено близько 5 млн га земель.

Чорнобильська катастрофа суттєво вдарила по фінансовому стану СРСР, який і так переживав економічну кризу. Але значнішими були суспільно-політичні наслідки. В Україні активізувався екологічний рух (зазначимо, що було припинено проекти з будівництва ще двох атомних електростанцій на українській території — Чигиринської та Кримської), який згодом влився в національно-демократичний рух. Обставини аварії та дії радянського керівництва нагадали, що засадничою основою компартійного режиму було нехтування життям людей та інтересами суспільства. Отже, катастрофа була одним із чинників, який став каталізатором розпаду СРСР.

Зі здобуттям незалежності фінансовий тягар щодо ліквідації наслідків аварії майже цілком ліг на плечі України. Умовою допомоги з боку міжнародних донорів було повне припинення роботи Чорнобильської АЕС, що і було зроблено наприкінці 2000 р. У 2019 р. над четвертим енергоблоком станції було побудовано новий саркофаг, розрахований на функціонування до 2120 р.

РОЗДІЛ IV СУЧАСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

4.1. Становлення незалежної України (1990-1994 рр.)

4.1.1. Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) та її значення

Суспільно-політичні процеси оновлення, запуснені горбачовською перебудовою в СРСР, в Українській РСР наприкінці 1980-х рр. стримували консервативні сили. Новий суспільний тренд проявився у березні 1990 р. на виборах до Верховної Ради УРСР, які відбувалися на демократичних засадах, хоча на користь кандидатів від комуністичної партії грав адміністративний ресурс та державні ЗМІ. За підсумками виборів, КПУ вдалося отримати перемогу та сформувати конституційну більшість. Однак проходження в парламент 111 депутатів (з 442-х) від опозиційного «Демократичного блоку» свідчило, що в українській громадській думці відбувалися кардинальні зрушення. Свідченням цього стало оновлення персонального складу Верховної Ради на 90 %.

Новообрана Верховна Рада відразу перетворилася на центр політичного життя республіки. Зокрема, її сесії почали тривати 60 днів, замість декількох днів, як це було у попередній період, коли від цього органу державної влади вимагалось лише формальне схвалення рішень компартійного уряду. Опозиція створила об'єднання «Народна рада», до якого увійшло 125 депутатів, і контролювала сім з 23-х парламентських комітетів. В умовах прогресуючого зростання політичної активності мас навіть цих малих сил вистачало, щоб домагатися поступок від компартійної більшості з національно-культурних та політичних питань.

Із самого початку опозиційним силам у парламенті вдалося домогтися внесення до порядку денного питання про «Декларацію про державний суверенітет України». Однак компартійна більшість за основу взяла проект документа, підготовленого за ініціативи

першого секретаря КПУ Володимира Івашка і який за своєю філософією відштовхувався від тези, що, оскільки УРСР значно залежить від центрального уряду, то й державний суверенітет мав носити обмежений характер. 28 червня 1990 р. проєкт «Декларації про державний суверенітет України» почали розглядати у сесійній залі. Навколо нього точилися жорсткі дискусії: необхідність його прийняття була очевидна для усіх, однак, дебати йшли навколо категоричності формулювань. Крім того, конче потрібно було продемонструвати єдність народних депутатів у питанні державного суверенітету, щоб підсумки голосування не призвели до розладу всередині республіки. По позиціях компартійної більшості в дебатах навколо тексту Декларації вдарив несподіваний перехід Володимира Івашка на роботу в Москву. «Народна Рада» оцінила цей крок як нехтування інтересами України на користь радянського центру, і тим самим отримала моральну перемогу. Водночас компартійна більшість була деморалізована.

16 липня Верховна Рада під головуванням першого заступника Голови парламенту **Івана Плюща** прийняла **«Декларацію про державний суверенітет України»** 355 голосами «за» та чотирма «проти» (26 депутатів не голосували). Це стало першим принциповим кроком до відходу України від радянської моделі державності. У преамбулі документа Верховна Рада проголосила *«державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах»*. Було проголошено, що УРСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. При цьому народ України, який є єдиним джерелом державної влади, становлять громадяни республіки всіх національностей. Проголошувалося, що УРСР мала своє громадянство, але громадянам гарантувалося право на

16 липня 1990 р. Верховна Рада під головуванням першого заступника Голови парламенту Івана Плюща прийняла «Декларацію про державний суверенітет України»

збереження громадянства СРСР. Підкреслювалася рівність усіх громадян перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

У наступні місяці на основі та у розвиток Декларації було прийнято низку документів: постанову про порядок проходження військової служби громадянами України за її межами, закон «Про економічну самостійність України», постанови про реалізацію положень Декларації у зовнішніх відносинах, зокрема з радянськими республіками. В останньому аспекті було підписано двосторонні угоди з Росією, Білоруссю, Узбекистаном, Казахстаном, Литвою, Латвією, Естонією. На реалізацію положень Декларації було затверджено «Концепції» та «Програми переходу УРСР до ринкової економіки».

Ще одним важливим наслідком прийняття Декларації стала подальша демократизація політичної системи, зокрема, формування українських некомуністичних партій. До кінця 1990 р. було зареєстровано «Українську республіканську партію» (очільник Левко Лук'яненко), «Демократичну партію України» (очільник Юрій Бадзьо) та «Партію демократичного відродження України» (очільник Володимир Філенко). Нові партії не були масовими — загальна чисельність членів некомуністичних партій становила до 50 тис. осіб, зокрема, найбільша з них УРП не мала й 9 тис. членів. Водночас ці люди були високовмотивовані і вони добре використовували суспільні очікування для розгойдування позицій КПУ, у лавах якої станом на грудень 1990 р. формально було 3 млн членів.

Під гаслами повноцінної реалізації положень Декларації про державний суверенітет з 2 жовтня по 17 жовтня 1990 р. відбувалася ненасильницька студентська акція протесту **Революція на граніті**: у центрі Києва було утворено наметове містечко, де перебували маніфестанти, які оголосили голодування. Цей протест мав широку суспільну підтримку. У підсумку вперше за багато десятиліть громадські активісти у відкритій боротьбі змусили компартійну владу погодитися на свої політичні вимоги. Зокрема у відставку відправили

голову Ради міністрів **Віталія Масола** (новим очільником уряду став **Вітольд Фокін**).

4.1.2. Проголошення Акта проголошення Незалежності України (24 серпня 1991 р.) та його історичне значення. Законодавче забезпечення Незалежності (кордони, громадянство, ЗСУ тощо)

На середину 1991 р. керівництво СРСР активізувало зусилля, щоб змусити радянські республіки підписати союзний договір, що фактично означало збереження статус-кво. У такій ситуації Верховна Рада УРСР ухвалила рішення відкласти розгляд питання участі в оновленому союзі на вересень 1991 р. Тоді було ухвалено і низку нормативно-правових актів щодо розширення економічного суверенітету республіки. Водночас 5 липня 1991 р. було введено посаду **Президента УРСР**, вибори на яку було призначено 1 грудня 1991 р.

На початку серпня 1991 р. Михайло Горбачов проголосив, що договір про оновлений союз готовий і буде відкритий для підписання 20 серпня і першими до нього мали приєднатися п'ять радянських республік — РРФСР, Білоруська, Казахська, Таджикицька та Узбекицька РСР. Те, що УРСР не потрапила в перше коло підписантів на той історичний момент було негативним сигналом, що Київ був би поставлений перед фактом і необхідністю підписувати те, що є, без врахування своєї позиції та інтересів. З іншого боку, реальність підписання нового союзного договору підштовхнула консервативні сили СРСР вдатися до **державного заколоту**. 18 серпня Михайло Горбачов був заблокований у президентській резиденції в Криму, а наступного дня у Москві було проголошено, що повнота влади переходить до Державного комітету з надзвичайних ситуацій (ДКНС). Влада Російської Федерації на чолі з президентом **Борисом Єльциним** відмовилася підкоритися: у Москві виникла загроза силового протистояння.

У Києві представник ДКНС, заступник міністра оборони СРСР **Валентин Варенніков**, намагався домогтися за підтримки першого секретаря КПУ **Станіслава Гуренка** від голови Верховної Ради УРСР

Леоніда Кравчука запровадження надзвичайного стану у республіці. Однак Леонід Кравчук, який публічно не засуджував путчистів, відмовив, посилаючись на норми республіканського законодавства (це міг зробити лише парламент) та на відносний суспільний спокій.

У відповідь на заколот ДКНС українськими містами прокотилася хвиля мітингів протесту, у Харкові та Донецьку розпочалася підготовка до проведення страйків. Ради депутатів Тернопільської, Івано-Франківської та Львівської областей прийняли рішення про невизнання ДКНС. 20 серпня парламентська опозиційна «Народна Рада» спільно з іншими демократичними організаціями ініціювала проведення позачергової сесії Верховної Ради для організації захисту державного суверенітету. Наступного дня парламент ухвалив рішення про невизнання рішень ДКНС на території республіки.

Після провалу у Москві путчу ДКНС консервативні компартійні сили були деморалізовані та дезорганізовані. В Україні це відчинило

24 серпня 1991 р. Верховна Рада першою поміж інших радянських республік, скориставшись поразкою путчистів, ухвалила Акт проголошення незалежності України

вікно політичних можливостей для отримання Незалежності. 24 серпня Верховна Рада першою з-поміж інших радянських республік, скориставшись поразкою путчистів, ухвалила **Акт проголошення незалежності України**. Відповідну ініціативу висунув голова «Народної Ради» **Ігор Юхновський**, проєкт документа підготував **Левко Лук'яненко**. «За»

проголосували 346 депутатів, «проти» — п'ять, утрималось двоє.

У Акті зазначалося: *«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,*

- *продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,*
 - *виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,*
 - *здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,*
- Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує

незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення».

Акт проголошення незалежності України, за наполяганням Леоніда Кравчука, мав бути підтверджений на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Цей документ став результатом багатовікової боротьби українців за свободу, відновлення своєї державності, отримання можливості самим визначити своє життя, розвивати свою культуру та мову, а головне — зафіксував незворотність цих процесів. Ухвалення Акта проголошення незалежності України викликало ентузіазм у населення та політичних еліт. Народний депутат, заступник голови «Народної Ради» в 1991 р. **Володимир Філенко** описав ситуацію так: *«От ми зайшли в той день у Раду, у нас на лацкані був такий синьо-червоний значок народного депутата УРСР. А вийшли ми з ВР — у нас на лацкані був синьо-жовтий значок. От було одне, а стало інше. І це є вже 30 років».*

24 серпня Верховна Рада також ухвалила постанову щодо недопущення повторення військового перевороту, у якій було сформульовано завдання посилити оборонні та правоохоронні структури, перевести підприємства союзного підпорядкування в повну власність України, забезпечити постачання населенню продуктів та товарів народного споживання тощо. Невдовзі було ухвалено постанову «Про міністра оборони України» (першим міністром став **Костянтин Морозов**), «Концепцію оборони та будівництва Збройних сил України», закони «Про державний кордон України», «Про прикордонні війська» «Про Національну гвардію України» тощо. У вересні 1991 року на базі республіканського управління Комітету державної безпеки було створено **Службу національної безпеки України**, головою якої став **Євген Марчук**. 26 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, постанови про «департизацію» державних органів, установ та організацій, про передачу Українській

державі власності компартії. 6 грудня 1991 р. Верховна Рада прийняла закони «Про Збройні сили України» та «Про оборону України».

На реалізацію положень Акта проголошення незалежності України Верховна Рада ухвалила низку рішень, які демонстрували курс на формування на демократичних засадах поліетнічної політичної нації. Зокрема було прийнято закони України «Про правонаступництво України», який зафіксував, що модерна українська держава була з-поміж іншого результатом розвитку Української Радянської Соціалістичної Республіки; «Про громадянство», який передбачав відсутність дискримінації під час визначення українського громадянства: кожен, хто на той час мешкав на території республіки, мав право стати громадянином України; «Декларацію прав національностей України», яка гарантувала усім народам, які проживали на території республіки, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права тощо.

4.1.3. Референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р. Президент Леонід Кравчук. Міжнародне визнання України

Після ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України союзне та російське керівництво намагалося чинити політичний та економічний тиск на українську владу, щоб повернути її до підписання нової союзної угоди і врятувати у той чи інший спосіб СРСР. Тоді стали лунаати з російського боку й територіальні претензії та спостерігалися спроби роздмухування сепаратистських настроїв в низці українських регіонів. У тій ситуації керівництво України намагалося запобігти прямій конфронтації з Москвою, зтягувало переговорний процес щодо союзної угоди, шукало компромісів з місцевими елітами, щоб уникати внутрішньополітичних конфліктів. Основною метою цього було зтягування часу до проведення 1 грудня 1991 р. **Всеукраїнського референдуму** на підтвердження Акта проголошення незалежності України. **Леонід Кравчук**, на пропозицію якого і проводили референдум, пізніше згадував: *«Я знав, що якщо ми не проведемо*

референдуму, не пройдемо цю складну, але важливу дорогу через волевиявлення народу, то, по-перше, до цього... до цієї незалежності може поставитися дуже критично Москва, я м'яко кажу — критично. І світ може, орієнтуючись на Москву, холодно і обережно, із застереженнями поставитись до нашого рішення».

Державна рада СРСР 25 листопада 1991 р., як раз з огляду на наближення Всеукраїнського референдуму, оприлюднила новий варіант союзної угоди, яка передбачала створення на конфедеративних засадах «**Союзу суверенних держав**». У такий спосіб союзний центр намагався вплинути на українську громадську думку. Відзначимо, що на той час навіть в українських національно-демократичних політсилах не було впевненості, що за підсумками плебісциту буде отримано позитивний результат. Один з лідерів Народного Руху В'ячеслав Чорновіл тоді говорив: «Ну, хоча б ми отримали 50 відсотків плюс один голос "за"».

Референдум дав приголомшливі результати. У ньому взяли участь понад 31,8 млн виборців, або 84,18 % від загальної кількості внесених до списків. На питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» ствердну відповідь дали понад 28,8 млн українців, або 90,32 % з тих, хто взяв участь у голосуванні. Рекордну підтримку Акт проголошення незалежності України отримав серед населення Івано-Франківської та Тернопільській області – понад 98 %. Водночас великі показники були й на сході країни: у Донецькій і Луганській областях — понад 83 %. Навіть у Автономній Республіці Крим «за» незалежність проголосували 54 % виборців. «*Настрій в українському суспільстві був таким, що відіграти назад уже ніхто не зміг. Бо переважна більшість українців була за незалежність України, за створення своєї національної держави*», — так описав тогочасну ситуацію член Проводу Народного Руху **Іван Заєць**.

Результати Всеукраїнського референдуму поставили хрест на ідеї збереження СРСР. Кінцева крапка була поставлена на зустрічі 8 грудня Президента України **Леоніда Кравчука**, Президента Російської Федерації **Бориса Єльцина** та голови Верховної Ради Білорусі **Станіслава Шушкевича**, які підписали угоду про створення **Співдружності незалежних держав (СНД)**. У ній, зокрема,

зазначалося, що СРСР «як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування». 12 грудня 1991 р. Верховна Рада України зі застереженнями ратифікувала угоду про створення СНД: з одного боку, це дало змогу підвести ризик після розвалу СРСР, з іншого – СНД за певних обставин міг перетворитися на новий Радянський союз. Тому 20 грудня український парламент ухвалив окрему заяву про те, що Україна не планує входити до жодної наддержавної структури СНД.

Однозначні підсумки референдуму 1 грудня 1991 р. відкрили шлях для міжнародного визнання незалежності України та встановлення нею дипломатичних відносин. Першими визнали Україну **Польща** та **Канада** (2 грудня), згодом **Латвія** та **Литва** (3 грудня). **Росія** зробила це 5 грудня, **США** – 25 грудня, **КНР** – 27 грудня. Загалом протягом грудня 1991 Україну визнали майже 70 держав, а за рік їх вже було 140.

Водночас з референдумом 1 грудня було проведено **вибори Президента України**, на яких безумовну перемогу здобув Голова Верховної Ради **Леонід Кравчук**, отримавши 61,5 % голосів виборців вже у першому турі та посівши перше місце в усіх регіонах, за виключенням Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей. Друге місце, але з великим відривом посів голова Народного Руху **В'ячеслав Чорновіл** (23,2 %). Як згодом зазначав Левко Лук'яненко, який також брав участь у президентських виборах, – тогочасна *«свідомість громадян України була ближча до Кравчука, ніж до Чорновола і Лук'яненка»*.

Отримавши посаду Президента Леоніду Кравчуку фактично було необхідно створити новий інститут у структурі державної влади. Це відбувалося в умовах посилення політичної боротьби за владні повноваження, зокрема між Президентом та Верховною Радою, в якій продовжували домінувати представники вже забороненої компартії. Водночас поглиблювалася соціально-економічна криза, викликана колапсом радянської планової економіки та розривом сталих господарських зв'язків з колишніми радянськими республіками. Новим чинником став економічний тиск з боку Росії, зокрема, підняття цін на російські енергоносії до світового рівня, а також небажання

російського уряду координувати економічну політику, що призводило до виникнення дисбалансу та розкручувало інфляцію. Реакцією на погіршення соціальної ситуації стала відставка уряду **Вітольда Фокіна** у жовтні 1992 р. Леоніду Кравчуку не вдалося просунути свою креатуру і новим Прем'єр-міністром обрали директора стратегічного ракетобудівного підприємства «Південмаш» **Леоніда Кучму**. Антикризові заходи не приносили очікуваних позитивних результатів. Давалася взнаки відсутність компромісного бачення на всіх гілках влади того, як реформувати країну. До цього додавалися конфлікти Президент – Верховна Рада, а також з'явилися нові конфліктні лінії Президент – Прем'єр-міністр та Прем'єр-міністр – Верховна Рада. Свій негативний вплив мали й напружені відносини із Заходом, який вважав пріоритетною на пострадянському просторі підтримку реформ в Росії. Додатковим каменем спотикання було небажання України йти на поступки у питаннях ядерного роззброєння.

На початок осені 1993 р. прийшовся пік невдоволення населення економічною ситуацією, що відбилася у політичній кризі (тут варто вказати, наприклад, що інфляція, за підсумками 1993 р., становила рекордні 10256,0%). По всій країні проголошувалися страйки. Суспільство вимагало перевантаження влади, що і було зроблено. Леонід Кучма подав у відставку з посади очільника уряду. А на першу половину 1994 р. було призначено дострокові вибори Верховної Ради та Президента. На останніх Леонід Кравчук виставив свою кандидатуру і навіть пройшов у другий тур голосування, але у підсумку програв.

4.1.4. Державна символіка (гімн, прапор, герб)

З відновленням Української державності відбувалося повернення до використання національної символіки в суспільстві, а за ним і в органах державної влади та місцевого самоврядування. 24 липня 1990 р. синьо-жовтий прапор було піднято біля Київської міської ради на знак ухвалення Декларації про державний суверенітет України. **24 серпня 1991 р.** під час оприлюднення Акта про проголошення незалежності України синьо-жовтий прапор внесли до сесійної зали

Верховної Ради. 4 вересня 1991 р. прапор було вивішено над будівлею Верховної Ради як символ незалежної України поруч з прапором УРСР.

18 вересня 1991 р. Президія Верховної Ради видала постанову «**Про Прапор України**», у якій йшлося про те, що до прийняття нової Конституції України дозволено в протокольних заходах використовувати синьо-жовтий прапор. Але тоді він ще не мав юридичного статусу державного прапора. Оскільки Україна стала незалежною, розбудова дипломатичних відносин змушувала якнайшвидше ухвалити рішення про національні атрибути України, зокрема про прапор. Як результат гострих дискусій постановою від **28 січня 1992 р.** Верховна Рада офіційно затвердила **Державний Прапор України** – *«національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого*

28 січня 1992 р. Верховна Рада офіційно затвердила Державний Прапор України

кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3». А у 20 статті **Конституції України**, прийнятої 28 червня 1996 р., зокрема зазначалося: *«Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого*

кольорів». З 2004 р. указом Президента Леоніда Кучми Україна офіційно святкує **День Державного Прапора – 23 серпня.**

Державний герб України – тризуб – своїми коренями уходить в Київську державу (Русь-Україну) як знак князя Володимира Великого

Державний Герб України — тризуб — своїми коренями уходить в Київську державу (Русь-Україну) як знак князя Володимира Великого. Його використання в новітню добу запропонував історик, а згодом один з лідерів Української Народної Республіки **Михайло Грушевський**. У лютому 1918 р. було ухвалено

відповідні нормативно-правові акти, а візуалізацію герба у березні 1918 р. запропонував український графік й архітектор **Василь Кричевський**. У подальшому тризуб використовували як герб

Української держави Павла Скоропадського та Української Народної Республіки часів Директорії. За радянського режиму використання тризуба заборонили та переслідували як прояв «українського націоналізму». З національно-культурним відродженням з кінця 1980-х рр. тризуб повернувся в український публічний простір як символ боротьби за українську державність. За підсумком відкритого конкурсу, оголошеного Верховною радою у червні 1991 р., зі створення Державного герба України переміг проєкт геральдистів Андрія Гречила, Олексія Кохана та Івана Турецького. 19 лютого 1992 р. парламент затвердив **тризуб як малий Герб України**, при цьому було зазначено, що він має стати **головним елементом великого Герба України**. У відповідній постанові Верховної Ради вказано, що зображення Державного Герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ. Додатком до постанови йшло схематичне зображення Державного Герба України.

Конституція України, прийнята 1996 р., постулювала, що головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого, але, крім того, він також має враховувати герб Війська Запорізького. У подальшому декілька разів оголошували конкурси з розробки великого Державного Герба України, однак, поки що його так і не було затверджено.

Державним гімном України є пісня «Ще не вмерла Україна». Одноimenний вірш написав у 1862 р. **Павло Чубинський**, а автором музики у 1863 р. є **Михайло Вербицький**. Пісня швидко набула популярності і стала фактичним гімном УНР та ЗУНР. 15 березня 1939 р. була проголошена офіційним гімном Карпатської України. В СРСР її виконання переслідувалося як прояв «українського буржуазного націоналізму». Мірою розгортання перебудовчих процесів в УРСР пісню «Ще не вмерла Україна» стали

Державним Гімном України є пісня «Ще не вмерла Україна». Одноimenний вірш написав у 1862 р. Павло Чубинський, а автором музики у 1863 р. є Михайло Вербицький

виконуватися на заходах, що проводили представники української національно-культурної інтелігенції. Зокрема, її співали 15 січня 1989 р. під час роковин від смерті П. Чубинського, біля його відновленої могили у м. Бориспіль. У Києві пісня пролунала 9 березня 1990 р. біля пам'ятника Тарасу Шевченку на заходах, присвячених дню народження поета у виконанні Кубанського народного хору під диригуванням В. Захарченка, що тоді гастролював в УРСР. Після виборів до Верховної Ради 1990 р. пісню почали використовувати народні депутати опозиційної «Народної Ради». Знаковим стало виконання «Ще не вмерла Україна» на урочистих заходах, присвячених першій річниці «Декларації про державний суверенітет України». Пісню було виконано і після ухвалення Акта про проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. У вересні 1991 р. Заслужений академічний симфонічний оркестр України зробив перший запис гімну, який стали регулярно транслювати на «Українському радіо». Його виконували й під час інавгурації Леоніда Кравчука на посаду Президента України 5 грудня 1991 р. Він так згадував ту мить: *«Коли цей гімн пролунав, то в мене очі стали вологими, і в залі жінки плакали. І це був справді вихід на поверхню неймовірної сили переконання та віри, що Україна стала незалежною соборною державою».*

Рішення про затвердження Державного Гімну України було ухвалено Указом Президії Верховної Ради, яке підписав голова Верховної Ради Іван Плющ 15 січня 1992 р. у роковини смерті П. Чубинського. В Указі йшлося про запровадження «повсюдного виконання Державного Гімну України» з 16 січня 1992 р. У вересні 1992 р. Комісія Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження затвердила клавір Державного Гімну у музичній редакції Мирослава Скорика та Євгена Станковича. У березні 1993 р. Симфонічний оркестр державної телерадіокомпанії України зробив фондний запис Державного Гімну України. Статус «Ще не вмерла Україна» як гімну було підтверджено Конституцією 1996 р. У статті 20 зокрема зазначалося: *«Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України».*

Затвердження тексту гімну затягнулося. У березні 2003 р. за підсумком рейтингового голосування Верховна Рада схвалила проєкт «Закону про Державний Гімн України» авторства Президента Леоніда Кучми, який затвердив текст гімну із словами першого куплету та приспіву твору Павла Чубинського в такій редакції:

*«Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.*

Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.

Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,

І покажем, що ми, браття, козацького роду».

Закон також встановлював, що урочисті заходи загальнодержавного значення мали обов'язково розпочинатися і закінчуватися виконанням Державного Гімну України. Окремо зауважувалося, що наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

4.2. Україна в 1994-2003 рр.

4.2.1. Президентство Леоніда Кучми (ухвалення Конституції України 1996 р., запровадження гривні)

На початку 1994 р. Україна перебувала в глибокій політичній та соціально-економічній кризі. На позачергових парламентських виборах перемогли ліві сили, які гальмували проведення ринкових реформ. До керівництва Кабінетом Міністрів повернули **Віталія Масола**, який вже очолював уряд за УРСР і був відправлений у відставку під тиском Революції на граніті. Однак лівим силам не вдалося провести власного кандидата на позачергових президентських виборах влітку 1994 р. Перемогу одержав експрем'єр-міністр **Леонід Кучма**.

З осені 1994 р. Леонід Кучма проголосив курс на радикальні ринкові реформи, водночас намагаючись перевантажити відносини з

Заходом, зокрема в економічній (співпраця з Міжнародним валютним фондом) та у безпековій сфері (ядерне роззброєння, зближення з ЄС та НАТО). У відносинах з Росією було узят курс на розбудову прагматичних економічних відносин. Економічний курс Леоніда Кучми в середині 1990-х рр. було спрямовано на стабілізацію ситуації та угамування гіперінфляції. 1994 р. рік став гіршим роком незалежної України за макроекономічними показниками — ВВП впав майже на 23 %. У березні 1995 р. Президент домігся відставки з посади Прем'єр-міністра Віталія Масола і для реалізації реформ уряд очолив **Євген Марчук**.

Політична боротьба між Леонідом Кучмою та лівими силами у Верховній Раді за владні повноваження розгорнулася навколо

28 червня 1996 р. після 24-годинного засідання Верховної Ради, нову Конституцію було схвалено 321 голосами

ухвалення нової Конституції. Станом на 1994 р. чинним Основним законом залишалася Конституція УРСР 1978 р. Під загрозою дострокових виборів парламент погодився на укладання у червні 1995 р. Конституційної угоди «Про основні засади діяльності державної влади та місцевого

самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції», яка надавала додаткові владні повноваження Президенту і відводила рік на прийняття нової Конституції. Отже, **28 червня 1996 р.** після 24-годинного засідання Верховної Ради, нову **Конституцію** було схвалено 321 голосами. Президент прибув вранці 28 червня 1996 р., щоб особисто привітати парламентаріїв з прийняттям нової Конституції, яка стала фундаментом для подальшої розбудови Української держави.

На тлі політичного протистояння навколо прийняття Конституції відбулася заміна Прем'єр-міністра – Уряд очолив **Павло Лазаренко**. 2 вересня 1996 р. було впроваджено повноцінну національну грошову одиницю **гривню**, що стало можливим після того, як була приборкана гіперінфляція. Зворотним боком макроекономічної стабілізації стала практика довготривалої затримки

із виплатою заробітної плати працівникам бюджетного сектору та державних підприємств, яка тривала декілька місяців.

У безпековій площині мали місце суперечливі явища. З одного боку, з весни 1995 р. активізувався курс на придушення проросійського сепаратизму в Автономній Республіці Крим. З іншого — Київ пішов на поступки у питаннях розподілу Чорноморського флоту колишнього СРСР та збереження російської військової присутності на Кримському півострові до 2017 р. Відповідні домовленості було закріплено в низці міждержавних угод, зокрема у 1997 р. було підписано «**Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ**».

Попри опір Верховної Ради з середини 1990-х рр. було прискорено приватизаційні процеси. Тоді починають формуватися значні приватні капітали, відповідно, загострюється політична боротьба. У межах підготовки до парламентських виборів 1998 р. Леонід Кучма відправив у липні 1997 р. у відставку з посади Прем'єр-міністра Павла Лазаренка і новим главою Кабміну став **Валерій Пустовойтенко**. Вибори до Верховної Ради 1998 р. знову засвідчили домінування лівих сил, але їх вплив зменшився. На той час спостерігалася соціально-економічна стабілізація, але через Азійську економічну кризу 1998 р. (а саме у цей регіон було налагоджено українські експортні поставки), макроекономічні показники опинилися від'ємними, а сама Україна опиналася на межі дефолту. Його, на відміну від Росії, Україні вдалося уникнути, але для цього влада пішла на низку непопулярних соціально-економічних кроків. Тому президентські вибори восени 1999 р. відбувалися у гострій конкурентній боротьбі, яку у підсумку у протистоянні з лідером компартії Петром Симоненком виграв **Леонід Кучма**.

Переобраний Президент озвучив амбітні плани подальшого розвитку країни. Зокрема, він зазначив курс на поглиблення відносин із Заходом: його перший міжнародний візит був у Францію з подальшою поїздкою до США. Після цього новим Прем'єр-міністром було призначено наприкінці грудня 1999 р. голову Національного банку **Віктора Ющенка**. Слідом за цим у Верховній Раді відбулася так звана «**оксамитова революція**» — було переобрано ліве керівництво парламенту та парламентських комітетів, ухвалено низку ініціатив з

декомунізації (скасовано свята до річниці жовтневої соціалістичної революції, прийнято рішення про заміну на будівлі Верховної Ради української радянської символіки на українську національну, змінено порядок обрахування скликань парламенту тощо). Леонід Кучма намагався реалізувати курс на посилення інституту президенства. У квітні 2000 р. відбувся **Всеукраїнський референдум щодо політичної реформи**, яка передбачала перехід від президентсько-парламентської до президентської системи. Однак рішення плебісциту не вдалося провести через парламент. А з кінця 2000 р. розпочалася **політична криза**: Леоніда Кучми звинуватили у причетності до вбивства опозиційного журналіста **Георгія Гонгадзе**, відповідно розпочався рух за відставку Президента «**Україна без Кучми**». Це спровокувало конфлікти в команді Президента. Зокрема весною 2001 р. у відставку відправили Прем'єр-міністра Віктора Ющенка (його заступив **Анатолій Кінах**), який у подальшому перейшов в опозицію до чинної влади. Після парламентських виборів 2002 р. змінилася конфігурація політичних сил: на місце основної лінії суперечки «ліві проти прихильників реформ» прийшов конфлікт між пропрезидентськими та опозиційними до нього силами. Леонід Кучма, намагаючись розширити коло своєї підтримки, шукав союзу з регіональними елітами, тому Прем'єр-міністром призначили екстолову Донецької обласної державної адміністрації **Віктора Януковича**. Водночас змінилася і візія політичної реформи: Президент став просувати модель парламентсько-президентської республіки, для якої властива менша концентрація влади в одному інституті.

Це все відбувалося на тлі економічного зростання, яке фіксувалося з другої половини 1999 р., а 2000 р. став першим роком, за підсумком якого було зафіксовано зростання ВВП. У подальші роки економіка демонструвала високі темпи посткризового відновлення, що давало владі можливість підвищувати соціальні стандарти, щоб вгамувати протестний потенціал. Слабкою стороною економічного зростання було те, що воно відбувалося значною мірою за рахунок розширення експорту продукції з низьким ступенем обробки (металургійна та хімічна продукція, сільгоспсировина тощо).

На початку 2000-х рр. зазнав змін й зовнішньополітичний курс Леоніда Кучми. Його відносини на західному напрямку, крім внутрішньополітичної кризи, були ускладнені звинуваченнями начебто в поставках високотехнологічної радіолокаційної станції «Кольчуга» військового призначення до підсанкційного Іраку. У подальшому ці звинувачення не знайшли підтвердження, але українське керівництво опинилося частково у міжнародній ізоляції. Цим намагалася скористатися Росія, де у крісло президента прийшов **Володимир Путін**. Він домігся згоди українського керівництва приєднатися до «Єдиного економічного простору» РФ, Казахстану та Білорусі, але, за рішенням Верховної Ради, Україна не мала приєднуватися до жодних наднаціональних структур в рамках об'єднання. Водночас Росія вдавалася до агресивних кроків, зокрема, оголосивши територіальні претензії на український острів **Тузла** в Керченський протоці, що ледь не призвело до військового конфлікту у вересні 2003 р. А у 2004 р. вона спробувала втрутитися в українські президентські вибори.

4.2.2. Ядерне роззброєння України. Будапештський меморандум 1994 р.

Боротьба за отримання Україною незалежності була тісно пов'язана з питанням долі ядерної зброї на українській території. У Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. було зазначено отримання **без'ядерного статусу**, оскільки національно-демократичні політичні сили мали побоювання, що сам факт наявності ядерної зброї може бути приводом для недопущення радянським центром створення Української незалежної держави чи для окупації частини її території.

Після прийняття Акта про проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. ядерне питання стало одним з тих, що стримувало міжнародне визнання України. Тому вже 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла заяву **«Про без'ядерний статус України»**. Згідно із домовленостями Президента України Леоніда Кравчука, Президента РФ Бориса Єльцина та голови Верховної Ради Білорусі Станіслава

Шушкевича від 8 грудня 1991 р., передбачався «спільний контроль над ядерним озброєнням та ядерним нерозповсюдженням». 22 грудня 1991 р. було проголошено «Алма-Атинську декларацію», за якою РФ, Україна та Білорусь заявляли про збереження спільного командування над воєнно-стратегічними силами. **Мінська угода** від 30 грудня 1991 р. щодо спільних дій відносно ядерного озброєння вже передбачала, що Білорусь та Україна лише після узгодження з президентом РФ отримували право застосувати ядерну зброю. Крім того, республіки брали на себе зобов'язання вивезти до 1 червня 1992 р. до Росії тактичну ядерну зброю, стратегічну ядерну зброю мали вивезти до кінця 1994 р., а доти вона мала залишатися під контролем спільного командування Стратегічних сил СНД.

Натепер достеменно невідомо точно, скільки ядерного озброєння і якого виду опинилося на українській території наприкінці 1991 р. За оцінками українських експертів, Україна мала 142 міжконтинентальні балістичні ракети SS-19 та 130 шахтних пускових установок під них; 46 міжконтинентальних балістичних ракет SS-24 та шахтних пускових установок для них; 44 важких стратегічних бомбардувальника; 1068 крилатих ракет, здатних нести ядерні заряди тощо.

Зміна підходів України до ядерного роззброєння сталася у лютому 1992 р., коли Леонід Кравчук у відповідь на російський політичний та економічний тиск віддав наказ тимчасово припинити вивезення тактичного ядерного озброєння до Росії (згодом декілька разів Київ відновлював і знову припиняв вивезення). У квітні 1992 р. Верховна Рада ухвалила рішення про введення ядерних сил до складу Збройних сил України. Українська сторона насамперед робила це, переслідуючи дипломатичні цілі, спрямовані на міжнародне визнання нової держави та стримування Росії. Однак реально вона мала слабкий контроль над ядерними силами на своїй території, тому вивезення тактичної ядерної зброї росіянами відбувалося частково всупереч наказам української влади і таємно від неї. Зокрема, за свідченням командувача Стратегічних сил СНД маршала Євгена Шапошнікова, останній ешелон з тактичними ядерними зарядами було виведено без згоди України, коли Леонід Кравчук летів над Атлантичним океаном з першим офіційним візитом до США.

23 травня 1992 р. в умовах жорсткого дипломатичного протистояння Україна підписала п'ятисторонній **Лісабонський протокол**, відповідно до якого Росія, Україна, Казахстан, Білорусь (п'ятим підписантом були США) брали на себе зобов'язання СРСР за договором СНО-1 про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Крім того, Україна, як і Казахстан і Білорусь, мала приєднатися до «**Договору про нерозповсюдження ядерної зброї**» (ДНЯЗ) у статусі неядерних держав. У розвиток Лісабонського протоколу 6 червня 1992 р. було підписане «**Рішення щодо участі держав-учасниць співдружності в ДНЯЗ**», яке закріплювало за Росією статус єдиної держави- правонаступниці ядерної зброї СРСР.

З 1993 р. українська позиція з ядерного роззброєння стала більш прагматичною та кваліфікованою (частково це було пов'язано з тим, що Прем'єр-міністром України став «ракетник» Леонід Кучма). У січні 1993 р. відбулося перше засідання україно-російської групи з ядерного роззброєння, під час якого Україна поставила питання про отримання компенсації за вивезені до Росії ядерні заряди.

У квітні 1993 р., на тлі погіршення відносин з Росією (особливо, навколо кримського питання), було оприлюднено відкритий лист за підписом 162 народних депутатів Верховної Ради «Про ядерний статус України», у якому пропонувалося проголосити Україну однією з держав- правонаступниць ядерного арсеналу СРСР.

А у червні 1993 р. на закритому засіданні парламенту Леонід Кучма запропонував залишити в Україні 46 міжконтинентальних балістичних ракет СС-24 з неядерним оснащенням для «гарантованого стримування та непровокуючої оборони». Крім того, Прем'єр-міністр запропонував тимчасово, до остаточного виведення ядерної зброї, проголосити Україну «перехідною ядерною державою». «**Концепція зовнішньої політики**», прийнята у липні 1993 р., проголошувала Україну власницею радянського ядерного арсеналу, розташованого на її території, але знову декларувала зобов'язання набути у майбутньому без'ядерний статус. У рамках цього підходу Верховна Рада ратифікувала Лісабонський протокол, за виключенням зобов'язувальної норми про приєднання до ДНЯО. При цьому Україна брала на себе зобов'язання скоротити ядерне озброєння лише у тому

обсязі, який зазначено в угоді СНО-1: 36% міжконтинентальних балістичних ракет та 42% зарядів.

Українська позиція викликала невдоволення в Росії. У серпні 1993 р. вона в односторонньому порядку розпустила Об'єднане командування стратегічних сил СНД і перебрала на себе управління ядерним озброєнням, зокрема розташованим на території України. Тим самим реальністю могли стати конфлікти навколо фактичного контролю за складами з ядерними зарядами. Втім, внутрішньополітична криза в Росії дещо відсунула з порядку денного питання ескалації конфлікту з Україною, а з кінця 1993 р. до переговорів з цього питання активно доєдналися США, оскільки неповна ратифікація Лісабонського протоколу українським парламентом напряду впливала на глобальну політику у сфері нерозповсюдження ядерної зброї.

Крім політичних аспектів, на українську стратегію мала вплив низка чинників. По-перше, проведені протягом 1992-1993 рр. наукові дослідження показали, що створення стримувального неядерного озброєння на базі міжконтинентальних балістичних ракет було значно складніше технічно, ніж вважалося раніше, і потребувало більше ресурсів (варто нагадати, що Україна у той період з кожним роком все більше сповзала в економічну кризу). По-друге, Україна опинилася перед необхідністю вибору, що далі робити з власною ракетно-космічною галуззю: або розвивати воєнний напрям з негарантованим результатом та з гарантованим зростанням напруги у відносинах із зовнішньополітичними партнерами, або розвивати напрям «мирного космосу» через вихід зі своїми технологіями та виробництвом на міжнародний ринок. Отримання міжнародних (а не тільки російських) замовлень було можливим лише після приєднання до «Режиму контролю за нерозповсюдженням ракетних технологій» (РКРТ), де визначальний вплив мали США. Але приєднання до нього України жорстко ув'язувалося з боку Вашингтону з повним ядерним роззброєнням та відмовою від виробництва стратегічних ракет.

Вже 12 січня 1994 р. відбулися **американо-українські переговори** між **Леонідом Кравчуком** та **Біллом Клінтоном** (який зупинився у Борисполі на шляху до Росії), а за два дні у Москві

оприлюднена трьохстороння заява президентів України (Леонід Кравчук), США (Білл Клінтон), Росії (Борис Єльцин), у якій Україні давалися безпекові гарантії (втім, без юридичного зобов'язання) та визнавалося її право на справедливую компенсацію за вивезену ядерну зброю.

Протягом 1994 р. Україна крок за кроком відмовилася від доктрини неядерного ракетного стримування. У листопаді 1994 р. вже у статусі Президента Леонід Кучма звернувся до парламенту щодо зняття застереження, зробленого під час ратифікації Лісабонського протоколу, і 16 листопада Верховна Рада прийняла закон про приєднання України до ДНЯЗ. Це відкрило шлях до підписання Будапештського меморандуму 5 грудня 1994 р.

Будапештський меморандум підписали Україна (Президент Леонід Кучма), США (Президент Білл Клінтон), Велика Британія (Прем'єр-міністр Джон Мейджор), Росія (Президент Борис Єльцин) і у ньому фіксувалися запевнення (не гарантії) щодо незастосування проти України сили та економічного тиску, а також зазначалася повага до незалежності, суверенітету та існуючих кордонів України. Цей документ не мав зобов'язувальної юридичної сили для підписантів, але він став інструментом утвердження України на міжнародній арені, запобігши її маргіналізації. Зокрема, можливості, відкриті після підписання Меморандуму, українська влада використала в 1995 р. для угамування кримського сепаратизму. Додамо, що тоді Франція зробила усну заяву щодо приєднання до документа, а Китай оприлюднив заяву щодо зобов'язання про незастосування першим ядерної зброї проти України. У 1995-1996 рр. з території України було вивезено усі ядерні заряди. Водночас ліквідовано засоби їх доставки та інфраструктуру.

Будапештський меморандум підписали Україна (Президент Леонід Кучма), США (Президент Білл Клінтон), Велика Британія (Прем'єр-міністр Джон Мейджор), Росія (Президент Борис Єльцин) і у ньому фіксувалися запевнення (не гарантії) щодо незастосування проти України сили та економічного тиску, а також зазначалася повага до незалежності, суверенітету та існуючих кордонів України

Зі знищенням стратегічного наступального озброєння ядерне роззброєння України на цьому не скінчилося. Однак далі воно мало не юридично зобов'язальний характер, а політичний — українська влада використовувала цей чинник у переговорах зі світовими державами. Зокрема, за підсумком декількох раундів переговорів зі США, у 1998 р. Україна приєдналася до РКРТ і стала повноцінним учасником міжнародного ринку цивільних ракетно-космічних послуг. Протягом другої половини 1990-х – на початку 2000-х рр. було утилізовано понад 60 стратегічних бомбардувальників Ту. А у 2010 р. Президент Віктор Янукович задля відновлення стратегічного діалогу зі США досяг із президентом Бараком Обамою домовленості щодо вивезення з України останніх запасів високозбагаченого урану в обмін на фінансову та технологічну компенсацію (зокрема, будівництво ядерної установки в Харкові).

4.3. Україна в 2004-2024 рр.

4.3.1. Помаранчева революція та її суспільно-політичні наслідки. Президентство Віктора Ющенка (зближення з НАТО, ЄС, економічні війни з Росією, Закон про визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом українського народу 2006 р.)

На президентських виборах восени 2004 р. Леонід Кучма не висунув свою кандидатуру, хоча Конституційний суд формально дозволив йому це зробити, незважаючи на норму, яка забороняла одній і тій самій особі тричі обіймати посаду Президента. Кандидатом від влади на виборах був чинний Прем'єр-міністр **Віктор Янукович**. На його користь грали можливість використати державні кошти для цілей передвиборчої кампанії та адміністративного ресурсу, крім того, всіляку підтримку йому надавала Росія. У діях команди провладного кандидата проглядалися явні елементи авторитаризму. У вересні 2004 р. основного опозиційного кандидата **Віктора Ющенка** отруїли: до цього, за основною версією, були причетні російські спецслужби. Той

був вимушений приділяти увагу лікуванню і значною мірою передвиборчою кампанією стала займатися його політична союзниця ексвіцепрем'єр-міністр, колишня бізнесменка **Юлія Тимошенко**.

У першому турі голосування Віктор Ющенко посів перше місце, перемігши Віктора Януковича з незначною перевагою. Але вже тоді були мотивованими підозри щодо фальсифікації результатів голосування з боку провладного кандидата. Водночас перший тур показав, що політичний вплив лівих сил в Україні відходить у минуле. Розуміючи це, лідер Соціалістичної партії, колишній спікер Верховної Ради **Олександр Мороз** уклав угоду про політичний союз з Віктором Ющенко і увійшов до його команди.

Другий тур президентських виборів 21 листопада 2004 р. пройшов наднапружено. ЗМІ повідомляли про численні порушення насамперед з боку провладного кандидата. Екзит-поли вказували на перемогу Віктора Ющенко. Тоді як Центрвиборчком швидко оприлюднив дані, що начебто переміг Віктор Янукович, отримавши 49,46% (15,0 млн) голосів проти 46,6% (14,2 млн) голосів у Віктора Ющенко.

Для захисту результатів виборів у центрі Києва, на **Майдані Незалежності** було утворено наметове містечко (тут почасти був використаний досвід Революції на граніті 1990 р.). Подібні містечка стали утворювати й в інших містах по всій країні. У ненасильницьких протестах брали участь десятки тисяч людей, багато протестувальників вирушили до столиці.

Значну роль у розгортанні акції тоді відіграли недержавні ЗМІ, зокрема, телевізійний «5 канал» **Петра Порошенка**. Оскільки у передвиборчій кампанії Віктора Ющенко використовували помаранчевий колір, протести отримали назву **Помаранчева революція**. Водночас цей протест також часто називали «**Майдан**».

Президент Леонід Кучма заявив, що не піде на використання сили проти протестувальників, цю позицію підтримала Верховна Рада. Був запущений переговорний процес, зокрема за міжнародного посередництва, між Віктором Ющенко та Віктором Януковичем. Представники команди останнього намагалися розіграти сепаратистську карту у східних регіонах країни, але після жорсткої

реакції Президента та Верховної Ради були змушені зупинитися, але продовжували розглядати сценарій силового придушення протестів. Врешті-решт було досягнуто крихкого компромісу. Верховний Суд ухвалив рішення про скасування результатів другого туру через системний характер фальсифікацій і про проведення переголосування 26 грудня. Водночас парламент дав згоду на проведення конституційної реформи — Україна ставала парламентсько-президентською республікою (впроваджена поспіхом модель мала низку фундаментальних вад, що спричинило політичну нестабільність у подальші роки). За підсумками переголосування другого туру виборів переможцем став **Віктор Ющенко**, отримавши 51,99% (15,1 млн) голосів виборців проти 44,2% (12,8 млн) у Віктора Януковича. У подальшому Прем'єр-міністром була призначена близька соратниця нового Президента **Юлія Тимошенко**.

Помаранчева революція зупинила процес скатування України до авторитарного політичного режиму, а консолідація українського суспільства у ненасильницькому спротиві незаконним діям та свавіллю представників влади закріпила демократичні засади новітнього українського державотворення. Крім того, Майдан зірвав плани Росії щодо закріплення в своїй зоні впливу України.

Прийшовши до влади, Віктор Ющенко, згідно зі своїми передвиборчими обіцянками, проголосив курс на зближення з Європейським Союзом та НАТО. Однак на заваді цього стали внутрішньополітичні процеси. У команді нового Президента розпочалися конфлікти за владу та ресурси: вже у вересні 2005 р. у відставку були відправлені Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко та секретар РНБО Петро Порошенко. А після парламентських виборів 2006 р. **Олександр Мороз**, який став спікером Верховної Ради, перейшов у політичний табір Віктора Януковича, що врешті-решт дало змогу останньому знову стати Прем'єр-міністром.

Посівши посаду Голови уряду, Віктор Янукович, попри попередні домовленості з Президентом, став саботувати курс на вступ в НАТО. Крім того, його команда намагалася сконцентрувати владу за допомогою політичної корупції (народних депутатів мотивували різними засобами вступати в пропрем'єрську коаліцію). Все це

спровокувало гостру політичну кризу, виходом з якої стали позачергові парламентські вибори 2007 р. Прем'єр-міністром знову стала **Юлія Тимошенко**, яка також саботувала зовнішньополітичний курс Віктора Ющенка. Тривалий конфлікт між очільниками країни призводив до розбалансування системи державного управління та розмаху корупції.

Політичну нестабільність в Україні всіляко намагалася роздмухувати Росія, користуючись своїм інформаційним, політичним та економічним впливом, а проросійські сили та медіа всередині країни отримували пряме фінансування з Москви. Одним із елементів російського тиску були «**торгові війни**». Зокрема Росія, користуючись своїм монопольним положенням, підвищувала ціну на природний газ, який тоді був важливою сировиною для української промисловості. Коли Україна не погоджувалася, то Росія вдавалася до припинення газових поставок. У січні 2009 р. вперше від запуску в роботу системи магістральних газопроводів було припинено транзит українською територією газу до Європи. Врешті решт компроміс було знайдено, але як результат нових газових угод Росія отримувала додатковий вплив на українську економіку.

Одним з основних пріоритетів Президента Віктора Ющенка було відновлення історичної пам'яті. У травні 2006 р. було створено **Український інститут національної пам'яті** у статусі спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу. Значним досягненням у цій сфері стало ухвалення Верховною Радою у листопаді 2006 р. закону, яким **Голодомор 1932-1933 рр. в Україні визнавався геноцидом Українського народу**. При цьому публічне заперечення Голодомору 1932-1933 р. в Україні визнавалося «наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу» і визначалося як протиправне. Документ доручав органам державної влади та місцевого самоврядування сприяти поширенню інформації про Голодомор 1932-1933 рр. серед громадян України та світової громадськості, вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від цієї трагедії тощо. А Кабінету Міністрів України доручалося зокрема організувати спорудження у Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. У 2008 р., у 75-ті

роковини Голодомору 1932-1933 рр., було відкрито першу чергу Меморіалу — «Свічу Пам'яті» (будівництво другої черги за різними причинами затягнулося).

Попри політичну нестабільність та протидію Росії, Україна впритул підійшла до отримання запрошення на **вступ в НАТО** на Бухарестському саміті 2008 р. На полях заходу Володимир Путін особисто намагався переконати лідерів країн – учасниць НАТО, що Україна була начебто штучною та недієздатною державою. Ключова дискусія відбулася між президентом США Джорджем Бушем (молодшим) та канцлером Німеччини Ангелою Меркель, яка виступала проти запрошення України до лав НАТО. Врешті-решт, питання вступу України (а тоді вона була в одному кошику з Грузією) було відкладене на кінець 2008 р. Однак після того, як у серпні 2008 р. відбулася агресія Росії проти Грузії, питання приєднання обох країн до НАТО було зняте з порядку денного. Натомість у 2008 р. було досягнуто домовленості, що зближення України та ЄС відбуватиметься через встановлення асоційованого членства та зони вільної торгівлі. Але, попри сподівання, що вже у 2009 р. буде підписано відповідну Угоду, переговори затягнулися.

З кінця 2008 р. ситуація в Україні суттєво погіршилася через світову економічну кризу. Експортна модель, яка забезпечила майже десятиліття економічного зростання, дала збій. На межі зупинки опинилися підприємства, банкрутували банки, залишаючи людей без коштів, посилилася інфляція тощо. Все це підвищувало соціальну напругу та послаблювало позиції чинної влади, всередині якої не припинялися політичні конфлікти. Не дивлячись на це, Віктор Ющенко виставив свою кандидатуру на президентські вибори 2010 р., але посів у першому турі голосування п'яте місце. У другому турі у гострій боротьбі Юлія Тимошенко програла Віктору Януковичу.

4.3.2. Президентство Віктора Януковича (зближення з Росією, відмова від угоди про асоціацію з ЄС)

Перемога **Віктора Януковича** на президентських виборах у лютому 2010 р. відбулася не в останню чергу внаслідок «втоми»

суспільства й політичної еліти від постійних суспільно-політичних конфліктів попередніх п'яти років. Користуючись цим, його команда проголосила курс на наведення ладу, але фактично намагалася створити авторитарний режим.

У вересні 2010 р. Конституційний суд на догоду чинній владі ухвалив рішення про повернення до Конституції 1996 р., тим самим політична система знову ставала президентсько-парламентською. Водночас почалися переслідування лідерів опозиції, зокрема була ув'язнена Юлія Тимошенко.

Здійснювався тиск на невідконтрольні ЗМІ. Почастішали випадки свавілля правоохоронців проти громадян. Для протидії опозиції залучали напівкримінальних елементів (так званих «титушок»). А після парламентських виборів 2012 р. в органах державної влади з'явилися креатури родини Віктора Януковича, які допомагали формувати шалені статки наблизеним до неї комерційним структурам, водночас правоохоронці допомагали отримувати контроль над бізнес-активами, інколи просто забираючи їх.

На президентські вибори 2010 року Віктор Янукович йшов як проросійський кандидат і після отримання влади узяв курс на зближення з Росією. Вже у квітні 2010 р. він підписав з тогочасним президентом РФ Дмитром Медведєвим **Харківські угоди**, згідно з якими перебування Чорноморського флоту РФ на території України пролонгувалося на 25 років (згідно з попередніми угодами мало закінчитися у травні 2017 р.), тобто до 2042 р. Взамін знижувалася на 100 дол. США ціна на кожен тисячу кубометрів газу, що Росія поставляла в Україну.

Поступкою Росії у гуманітарній сфері стало ухвалення у липні 2012 р. зі значними процедурними порушеннями закону «Про засади державної мовної політики», які розширили сферу використання російської мови.

Згортався курс, активований Віктором Ющенком, щодо національної пам'яті, зокрема про Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид Українського народу, оскільки це дратувало Москву. З іншого боку, Росія вимагала від Віктора Януковича значно більших поступок. Зокрема, в економічній сфері виставила умови щодо інтеграції

енергетичних, машинобудівних, оборонно-промислових тощо комплексів обох країн. А в політичній сфері було висунуто умову вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану. Російська агресивність не відповідала інтересам Віктора Януковича, який мав намір сам контролювати ключові ресурси країни. Отже, його команда вирішила збалансувати російський тиск через зближення з Євросоюзом.

19 грудня 2011 р. під час П'ятнадцятого Саміту Україна–ЄС лідери України та ЄС офіційно заявили про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію, а 30 березня 2012 р. текст угоди було парафровано. Але Україна ще мала виконати низку вимог законодавчого та політичного характеру, щоб документ було підписано. Оскільки політичний режим Віктора Януковича демонстрував стійкі авторитарні тенденції, Росія була впевнена, що ЄС не підпише Угоду, навіть попри її технічну готовність.

Однак влітку 2013 р. стало зрозуміло, що Брюссель готовий підписати Угоду, оскільки розглядав Асоціацію як інструмент, що здатен загальмувати сповзання України до авторитаризму. Відповідно, із серпня 2013 р. Москва розгортає потужний тиск на українське керівництво, а також бізнес-кола (закриттям ринків збуту) та суспільство (через російські ЗМІ та проросійські організації) з гострою критикою Асоціації з ЄС, аби не допустити підписання Угоди.

З вересня 2013 р. спостерігалася активізація міждержавних відносин між Росією і Україною. Відбувалися як зустрічі на найвищому політичному рівні, під час яких Володимир Путін не тільки переконував Віктора Януковича не підписувати Угоду з ЄС, а й вимагав приєднати Україну до Митного союзу, так і неформальні зустрічі з політичними та бізнес-елітами. Переговори мали напружений характер, на них відкрито лунали погрози військового вторгнення.

Зокрема, згідно з даними тимчасової слідчої комісії Верховної Ради, під час зустрічі 9 листопада 2013 р. російський президент пригрозив, що у випадку підписання Асоціації, окупує Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя. Врешті-решт Віктор Янукович здався і відмовився підписувати Угоду про Асоціацію з ЄС під час Вільнюського саміту

Східного партнерства у листопаді 2013 р. Справою часу виглядало приєднання України до Митного союзу. На попередження людей з його найближчого оточення, що це «спричинить новий Майдан і, можливо, призведе до революції», Віктор Янукович відповів буквально таке: *«Якось із майданом і революцією ми справимося»*.

4.3.3. Причини, перебіг та суспільно-політичні наслідки Революції Гідності («Євромайдан», «Небесна Сотня», повалення авторитарного режиму)

Революція Гідності розпочалася як протест проти зміни зовнішньополітичного вектора подальшого розвитку України – з європейського на євразійський, а точніше російський. Такі дії тогочасної влади прийшли у прямий конфлікт з одним із засадничих принципів новітнього українського державотворення. Водночас коло причин, які призвели до революції, було значно ширшим: це авторитарний курс політичного режиму Віктора Януковича, переслідування опозиції та незалежних ЗМІ, неефективна соціально-економічна політика, свавілля правоохоронців та фіскальних органів, передача національного багатства бізнес-групам, наближеним до родини Януковичів, ліквідація незалежності судової системи, проросійська гуманітарна політика тощо.

Революція Гідності розпочалася як протест проти зміни зовнішньополітичного вектора подальшого розвитку України – з європейського на євразійський, а точніше російський

Мирні протести розпочалися у відповідь на рішення Кабінету Міністрів від 21 листопада 2013 р. призупинити укладання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом та про відновлення «активного діалогу» з Росією та іншими державами Митного союзу щодо поживлення торговельно-економічних зв'язків. Заклик до протестів сформувався у середовищі громадських активістів та медійників. Вже пізно ввечері **21 листопада** на столичному **Майдані Незалежності** зібралося близько 1,5 тис. осіб. Наступного дня протестні акції

розгорнулися в інших регіонах країни. Опозиційні політичні сили також організовували акції протести, але громадські активісти відмежувалися від них, роблячи акцент на тому, що вони виступають за європейський вибір України, безвідносно до партійної належності. Тому протести тоді отримали назву «Євромайдан».

Новий етап протистояння розпочався 30 листопада, що було зумовлено не лише відмовою Віктора Януковича підписувати Угоду під час саміту Вільнюського саміту Східного партнерства, але й жорстокою нічною акцією розгону протестувальників, переважно студентської молоді, на Майдані Незалежності. Формальним приводом для цього стало начебто «прохання» місцевої влади звільнити місце для встановлення новорічної ялинки. Ці неадекватно жорстокі дії правоохоронців кардинально переформатували протестний порядок денний — тема зовнішньополітичного вибору доповнилася темами спротиву авторитаризму і боротьби за людську гідність. Відповідно, пізніше увесь протест отримав назву **Революція Гідності**.

1 грудня 2013 р. у Києві відбулася потужна акція протесту, у якій взяли участь до 1 млн осіб. Вона об'єднала опозиційні та громадські протест в один рух, який очолив Штаб національного спротиву (у керма стали лідери опозиційних сил **Арсеній Яценюк, Олег Тягнибок, Віталій Кличко**).

На Майдані Незалежності було утворено потужний наметовий табір. Тоді ж відбулися перші зіткнення протестувальників із правоохоронцями. Влада була впевнена, що вона втримає свої позиції, ба більше, було зроблено декілька спроб силового розгону наметового містечка. Це лише підняло політичні ставки — на порядок денний постало питання політичної відповідальності Віктора Януковича.

22 грудня було проголошено створення **Всеукраїнського об'єднання «Майдан»**, політичною метою якого була заявлена відставка Президента. Євромайдану надавали допомогу прості громадяни та бізнесові кола, як середній та малий, так і великий бізнес. Специфічною формою протестної боротьби став «Автомайдан» — громадяни на своєму приватному транспорті блокували будівлі органів влади, правоохоронних органів, помешкання високопосадовців, переслідували рух мобільних груп міліції тощо.

Розгортання протестного руху живила й економічна стагнація — Євромайдан привертав до себе і давав надію соціально вразливим верствам населення.

Рушійною силою та обличчям Євромайдану була молодь: авторитарний курс Віктора Януковича створював для неї гнітючу атмосферу, незалежно від ідеологічних симпатій, а зовнішньополітичний розворот у бік Митного союзу викликав відчуття, що її позбавили майбутнього.

Етап силового протистояння почався після того, як 16 січня 2014 р. у парламенті було ухвалено (з явним порушенням регламенту та процедури) низку законів, спрямованих на посилення репресій щодо протестного руху, які отримали назву «диктаторські». Цей крок влади радикалізував ситуацію. 19 січня в урядовому кварталі Києва спалахнули силові зіткнення. Відтоді жорсткі протистояння між мітингувальниками та силовиками стали відбуватися постійно.

А 22 січня 2014 р. на вулиці Грушевського вбито трьох мітингувальників — **Сергія Нагояна, Романа Сеника, Михайла Жизневського**. Справжні вуличні бої у центрі столиці активізували політичний діалог. Однак переговори представників влади та лідерів опозиції, які виступили з вимогами відставки Кабміну, перевиборів президента та скасування «диктаторських законів», були безрезультатними. Ба більше, уряд прийняв рішення розширити повноваження органів внутрішніх справ під час розгону масових протестів.

Втім, наприкінці січня 2014 р. з'явився певний прогрес у політичному врегулюванні. 28 січня парламент відправив у відставку Прем'єр-міністра **Миколу Азарова**. Було скасовано «диктаторські закони». На порядок денний було винесено також законопроект про амністію для учасників протестів, однак, вона була прив'язана до звільнення мітингувальниками будівель органів державної влади.

Ухвалені компромісні рішення сприяли тому, що у першій половині лютого спостерігався деякий спад напруги, хоча спорадичні зіткнення силовиків і протестувальників продовжувалися. 18 лютого опозиція хотіла провести масштабну акцію протесту біля Верховної Ради, але влада задіяла силу, щоб не допустити цього. Розгорнулися

вуличні зіткнення, під час яких протестувальників відтиснули на Майдан Незалежності. Далі розпочався штурм наметового містечка, але воно встояло. Під час боїв 18-19 січня загинуло 36 осіб. Натомість у ході нічних переговорів Віктор Януковича запропонував лідерам опозиції капітулювати, а 19 січня було оголошено про початок проведення антитерористичної операції на всій території України. Це означало, що влада за основу узяла силовий сценарій: проти протестувальників по всій країні мали застосувати силу, включаючи армійські підрозділи.

Бої в центрі української столиці мали великий міжнародний резонанс. Світові лідери чітко висловили позицію щодо недопустимості застосування сили проти маніфестантів і про відповідальність політичного керівництва України. До Києва вирушили дипломати Польщі, Франції та Німеччини, свого представника направила і Росія.

В умовах потужного зовнішнього та внутрішнього тиску Віктор Янукович став вагатися. Антитерористичну операцію не було розпочато. І ввечері 19 січня відновилися переговори опозиції з Президентом, на яких було домовлено про перемир'я. Розв'язка настала **20 лютого** – зранку протестувальники, намагаючись відновити територію, яку займав Євромайдан до 18 лютого, просунулися вгору по вул. Інститутській. Однак по них було відкрито вогонь зі стрілецької зброї, також вівся снайперський вогонь.

Як результат бою загинуло 53 особи (49 майданівців та 4 працівники органів внутрішніх справ). Це шокувало країну і світ – цей назвали **«кривавий четвер»**. Політичний режим В. Януковича став розпадатися на очах. Верховна Рада ухвалила 236 голосами постанову **«Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей»**, у якій прямо вказувалося правоохоронцям не застосовувати зброю проти мітингувальників, заборонялося проведення антитерористичної операції, Міноборони наказано повернути військові підрозділи у пункти постійної дислокації, Генпрокуратурі доручалося провести термінове розслідування.

Протягом ночі з 20 на 21 лютого на переговорах влади та опозиції було підготовлено проєкт **«Угоди про врегулювання кризи в**

Україні», яка передбачала повернення до парламентсько-президентської республіки, проведення дострокових президентських виборів наприкінці 2014 р., утворення нового коаліційного уряду.

Вдень 21 лютого Віктор Янукович виступив із заявою щодо врегулювання політичної кризи. Після чого почалося відведення силовиків зі столиці. А згодом було поширено інформацію щодо підписання «Угоди про врегулювання кризи в Україні» між Віктором Януковичем та лідерами опозиції. Її засвідчили міністри закордонних справ Німеччини та Польщі, а також представник МЗС Франції, тоді як представник Росії свідчити цей документ відмовився.

Водночас Верховна Рада ухвалила повернення до Конституції 2004 р. та відправила у відставку голову МВС України. Також були ухвалені рішення щодо недопущення переслідування мітингувальників та внесено зміни у Кримінальний кодекс, що дало змогу звільнити Юлію Тимошенко. Якщо для політичних еліт компроміси, зафіксовані в Угоді, перевищували їх сподівання, то для революційно налаштованих мас, шокованих розстрілами людей у центрі столиці, цього було недостатньо. Вони наполягали на негайній відставці Віктора Януковича. Лідери опозиції змирилися з цим.

Водночас стало відомо, що Віктор Янукович полишив Київ. З початком нової доби урядовий квартал перейшов під повний контроль протестувальників.

Епіцентр політичного життя перемістився в Верховну Раду.

22 лютого було переобрано керівництво парламенту, новим спікером став **Олександр Турчинов**. Верховна Рада ухвалила рішення про остаточне введення в дію Конституції 2004 р. Згодом було ухвалено постанову «**Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні**», в якій Олександр Турчинову доручалося координувати роботу Кабінету Міністрів, у складі якого було проведено кадрові заміни (зокрема, Главою уряду став **Арсеній Яценюк**). А ввечері парламент ухвалив постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України», яка призначала виконувачем обов'язків Президента України Олександра Турчинова та визначала дату проведення позачергових виборів – 25 травня 2014 р.

Водночас Віктор Янукович вирушив у Донецьку область, щоб там зібрати сили і військовим шляхом повернутися в Київ, але місцеві еліти відмовили йому у підтримці. Згодом через Росію він заїхав у Крим, але й там не отримав підтримки, ба більше, Росія вже запустила сценарій окупації півострова. 24 лютого Віктор Янукович на військовому кораблі ЧФ РФ виїхав на російську територію.

23 лютого 2014 р. на Майдані Незалежності було проведено церемонію прощання з протестувальниками, яких було вбито в «кривавий четвер» 20 лютого. Тоді поетеса Тетяна Домашенко назвала загиблих **«Небесною сотнею»**. У подальшому метафору «герої Небесної сотні» було поширено на всіх загиблих активістів у період грудня 2013 р. – лютого 2014 р.

Революція Гідності відкрила нову сторінку української історії. Насамперед вона продемонструвала суб'єктність Українського народу та зафіксувала остаточний розрив з Росією і запобігла втраті Україною незалежності та суверенітету. З поваленням авторитарного режиму Віктора Януковича було відновлено базові громадянські свободи та відчинено вікно можливостей для всебічного реформування країни.

4.3.4. Президентство Петра Порошенка (євроінтеграційні процеси: угода про асоціацію між Україною та ЄС, режим безвізового в'їзду громадян України у країни ЄС). Створення ПЦУ

Після перемоги Революції Гідності перед Україною постала низка гострих викликів: необхідно було відновити керованість та дієздатність державного управління, консолідувати частково розколоте суспільство, стабілізувати соціально-економічну ситуацію, а головне — організувати відсіч збройній агресії Росії проти України (про це див. пп. 4.4.1). У таких умовах виконувач обов'язків Президента Олександр Турчинов та новий Прем'єр-міністр Арсеній Яценюк слушно вирішили не брати участь у позачергових президентських виборах та сконцентрувалися на розв'язанні нагальних проблем.

Символічною і закономірною ознакою того, що Революція Гідності перемогла, стало те, що вже **21 березня 2014 р.** було підписано

політичну частину **Угоди про асоційоване членство України в ЄС**. З українського боку підписантом виступив Арсеній Яценюк, з боку ЄС — Президент Ради ЄС Герман ван Ромпей, Президент Європейської комісії Жозе Мануел Баррозу і голови 28 держав-членів ЄС.

Позачергові президентські вибори 25 травня 2014 р. принесли сенсаційні результати — переможця визначено за підсумками першого туру: новим Президентом став **Петро Порошенко**, який отримав 54,7% голосів виборців. Запорукою його перемоги стала поміркована політична риторика, спрямована на «зшивання» суспільного простору.

Уже в перші тижні президентської каденції Петра Порошенка було підписано другу, економічну частину Угоди про асоціацію України з ЄС. Отже, було цілком виконано одну з основних вимог Революції Гідності. При цьому, реагуючи на закиди Росії, що начебто українсько-європейська зона вільної торгівлі нанесе шкоду її економіці, Євросоюз пішов на те, щоб вільна торгівля протягом півтора року діяла в односторонньому порядку: українські товари мали вільний доступ на європейський ринок, тоді як дзеркальний режим для товарів з ЕС відтермінувався до вступу угоди у повну силу.

У червні 2014 р. Росія намагалася вдатися до своєї традиційної практики тиску на Україну, піднявши ціну на газ. Однак на цей раз Україна вже була готовою і не піддалася на шантаж, домовившись з європейськими енергокомпаніями про отримання газу. Росія була вимушена піти на поступки і частково відновити газові поставки за старою ціною.

Наприкінці серпня 2014 р. Петро Порошенко оголосив про дострокове припинення повноважень Верховної Ради і проведення позачергових парламентських виборів, призначивши їх на 26 жовтня 2014 р., що мало важливе суспільно-політичне значення. Перевантаження законодавчої гілки підбило логічну риску під етапом революційної зміни влади в Україні. Демократичні вибори показали, що падіння режиму Віктора Януковича було закономірним і що нова влада отримала суспільний мандат на проведення кардинальних реформ. Новий склад Верховної Ради містив значну кількість

громадських активістів — учасників Революції Гідності, учасників добровольчих батальйонів, журналістів.

З 2014 р. активізувалося проведення реформ. Зокрема було взято **курс на децентралізацію**, в рамках якої об'єднання територіальних громад отримували додаткові повноваження та розширяли свою економічну базу.

Було проведено реформу системи органів внутрішніх справ: міліцію було перетворено на поліцію, що супроводжувалося переорієнтацією з каральної на правоохоронну та сервісну функцію.

У газовій сфері було впроваджено норми європейського законодавства, що дало змогу забезпечити країну газом, коли навесні 2015 р. російські поставки знову було припинено.

Помітними чинниками суспільного життя стало впровадження політики **люстрації та декомунізації**. Закон «Про очищення влади» було прийнято 16 вересня 2014 р., а у квітні 2015 р. – закони про засудження комуністичного (разом із націонал-соціалістичним) тоталітарного режиму та заборону пропаганди його символіки.

Одним із важливих політичних наслідків цих рішень стала заборона діяльності Комуністичної партії України.

Відбулася розбудова системи нових антикорупційних органів – було створено Національне антикорупційне бюро (НАБУ), Національне агентство по питанням запобігання корупції (НАЗК), Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (САП), Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА), Державне бюро розслідувань (ДБР).

Попри суттєве оновлення політичного класу, соціально-економічна ситуація залишалася складною: мали місце інфляція та трикратна девальвація національної валюти, галопуюче зростання цін на продукти харчування, товари широкого вжитку, енергоносії, підвищення комунальних тарифів, падіння рівня реальних заробітних плат та пенсій тощо. Ситуацію загострювали корупційні скандали, пов'язані із висуваннями нових політичних еліт. На цьому тлі посилювалися конфлікти на лінії Президент – Прем'єр-міністр. Щоб не повторювати помилок минулого, у квітні 2016 р. Арсеній Яценюк подав

у відставку. Новим очільником уряду було призначено соратника Петра Порошенка **Володимира Гройсмана**. Новий Кабінет сконцентрувався на розв'язанні соціально-економічних проблем, йдучи на непопулярні заходи. Зокрема, було в черговий раз суттєво підвищено вартість газу та житлово-комунальних послуг для населення. Ситуацію в економіці ускладнював новий етап торгово-економічного протистояння з Росією.

З 1 січня 2016 р. у повному обсязі розпочала свою дію **зона вільної торгівлі України та ЄС**. У відповідь Росія призупинила відносно України дію угоди про зону вільної торгівлі СНД, заборонила ввезення української сільгосппродукції, наклала додаткове мито на інші товари, заборонила транзит українських товарів своєю територією тощо. Україна так само заборонила ввезення низки російських товарів та скасувала режим вільної торгівлі відносно російських товарів.

Водночас на європейському напрямі було продемонстровано прогрес у лібералізації візового режиму. Для цього Україні довелося не тільки впровадити необхідні технічні нововведення (запроваджено біометричні паспорти), але й зробити нові кроки, спрямовані на обмеження корупції в державних органах влади. Зокрема, було введено електронне декларування доходів і власності держслужбовців керівної ланки та народних депутатів. До того ж ці дані були у вільному для пересічних громадян доступі. Всі ці заходи дали змогу у травні 2017 р. укласти угоду з ЄС про **безвізові поїздки українських громадян** (на період 90 днів протягом півроку) з 11 червня 2017 р.

Важливим кроком для укріплення міжнародних позицій України став **Варшавський саміт НАТО** у липні 2016 р., на якому одним із основних питань було оновлення оборонної інфраструктури Альянсу на східному фланзі ЄС — від Балтійського до Чорного моря у відповідь на агресивні дії Росії. У цьому контексті Україну, яка отримала за попередні роки практичний досвід протистояння РФ, розглядали як один з ключових партнерів. Одним із головних практичних підсумків Варшавського саміту стало надання Україні Комплексного пакета допомоги, який містив 40 напрямів взаємодії, зокрема військово-технічне та оборонно-промислове співробітництво.

Восени 2018 р. пріоритетним питанням у діяльності президентської команди стало створення єдиної помісної церкви в Україні. Петро Порошенко провів перемовини з Вселенським патріархом Варфоломієм, після чого направив йому звернення, підтримане Верховною Радою, щодо **надання Томосу** про автокефалію Православної церкви в Україні. Українська Православна Церква Київського Патріархату та Українська Автокефальна Православна Церква підтримали ініціативу автокефалії, а Українська Православна Церква Московського Патріархату прогнозовано — ні.

11 жовтня 2018 р. за підсумками Синоду Константинопольського патріархату було видане комюніке з п'яти пунктів. По-перше, Синод підтвердив, що відбувається процес надання автокефалії. По-друге,

27-29 листопада відбулася чергова сесія Синоду Вселенського патріархату, на якій було затверджено текст Томосу та визначено дату скликання об'єднавчого собору – 15 грудня

встановлювалася **«Ставропігія Вселенського патріархату в Києві»**. По-третє, Синод зняв анафему з глави Української Православної Церкви Київського Патріархату Філарета, глави Української Автокефальної Православної Церкви Макарія та усіх священників цих церков. По-четверте, скасовано лист Константинопольського патріарха 1686, яким Московському патріархату надава-

лося право висвячувати київських митрополитів. По-п'яте, Синод закликав уникати будь-яких актів насилля та помсти. Отже, Вселенський патріархат відновив свою церковну юрисдикцію на території Київської митрополії в межах XVII ст.

27-29 листопада відбулася чергова сесія Синоду Вселенського патріархату, на якій було затверджено текст Томосу та визначено дату скликання об'єднавчого собору – 15 грудня. Захід відбувся у Софійському соборі в Києві. Головував на ньому представник Вселенського патріарха митрополит **Еммануїл Гальський**. Українська Православна Церква Київського Патріархату та Українська Автокефальна Православна Церква заявили про саморозпуск і було проголошено **Православну церкву України (ПЦУ)**, яка отримала

статус митрополії. За підсумками двох турів голосування митрополитом Київським і всієї України був обраний **Єпіфаній** (в миру Сергій Думенко). **6 січня 2019 р.** митрополит Київський та всієї України Єпіфаній отримав Томос про автокефалію з рук Вселенського патріарха.

Наприкінці 2018 р. соціально-економічна ситуація була складною. Незважаючи на наближення президентських виборів, уряд був змушений піти на низку непопулярних кроків. Водночас Петро Порошенко позбувся підтримки з боку деяких своїх союзників, відмовившись від їх пропозиції провести політичну реформу, спрямовану на зменшення повноважень Президента. Втім, він вирішив виставити свою кандидатуру на вибори, незважаючи на високий антирейтинг. Завдяки наочному підвищенню обороноздатності країни, міжнародним успіхам, отриманню Томосу та іншим досягненням Петру Порошенку, який проводив свою агітаційну кампанію під гласами «Армія. Мова. Віра», вдалося з аутсайдерів передвиборчої гонки піднятися до фаворитів — він посів друге місце за підсумками першого туру. Але у другому турі він з великим відривом програв популярному актору **Володимирі Зеленському**.

4.3.5. Президент Володимир Зеленський. Офіційні переговори про членство України в ЄС

Яскрава перемога у другому турі президентських виборів 2019 р. **Володимира Зеленського** (73,22%, або 13,5 млн голосів), який до цього не мав політичного досвіду, над Петром Порошенком (24,45%, або 4,5 млн голосів) була названа «електоральною революцією». Це був явний прояв невдоволення суспільства поточним станом справ в країні, яке прагнуло бачити у керівництві держави дійсно нові обличчя.

Вже у своїй інавгураційній промові 20 травня 2019 р. новий Президент проголосив про розпуск Верховної Ради та дострокові парламентські вибори. На них перемогла новоутворена політична партія «**Слуга народу**», багато з членів якої не мали значного досвіду політичної, господарської, суспільної діяльності. Їх перемога була результатом конверсії високого рейтингу Президента. У Верховні Раді

«Слузі народу» вдалося сформувати монобільшість. Вже на першому пленарному засіданні парламент обрав новий уряд, який очолив 35-річний **Олексій Гончарук**. Оскільки в політичній системі була вибудована єдина конфігурація Президент – Кабмін – монобільшість в парламенті, законопроекти ухвалювали швидко. За два роки президентства Володимир Зеленський подав 128 проектів законів, з яких 77 (60 %) набрали чинності.

Одним з пріоритетних завдань команди Володимира Зеленського було врегулювання конфлікту з Росією (див. пп. 4.4.1.). Наприкінці 2019 р. після важких і гострих перемовин була досягнута угода між Україною та РФ щодо продовження російського газового транзиту в 2020-2024 рр.

Взимку 2020 р. команду Володимира Зеленського дестабілізували декілька конфліктів. Як результат, відбулася заміна глави Офісу Президента, який очолив **Андрій Єрмак**. У березні 2020 р. була прийнята відставка Олексія Гончарука і у той же день новим Прем'єр-міністром було призначено **Дениса Шмигала**, який, на відміну від свого попередника, мав досвід управління промисловими компаніями та пів року перед тим пропрацював головою Івано-Франківської обласної державної адміністрації.

Як раз тоді розпочалася **пандемія коронавірусу COVID-19**. І вже 17 березня 2020 р. уряд увів загальнонаціональний карантин. Це вдарило по малому та середньому бізнесу всередині країни, а через загальносвітовий економічний спад став скорочуватися український експорт. Національна економіка та добробут населення стрімко знизилися.

Отже, електоральні позиції Володимира Зеленського стали помітно слабнути. Цим спробували скористатися проросійські сили. 27 жовтня 2020 р. Конституційний суд за поданням 47 народних депутатів (44 з яких представляли проросійську депутатську фракцію) скасував низку норм антикорупційного законодавства. Це спричинило напругу у відносинах України з основними стратегічними партнерами – США, ЄС, державами «великої сімки», МВФ тощо, адже робило великий крок назад у розбудові антикорупційної системи в

Україні. Однією із можливих санкцій могло стати скасування системи безвізових подорожей українських громадян до ЄС.

У цій кризовій ситуації президентська команда вдалася до швидких та рішучих, але спірних з погляду конституційних норм, кроків. Зокрема, до парламенту було скеровано президентський законопроект щодо розпуску Конституційного суду, а голові Конституційного суду було заблоковано доступ до робочого місця. Через юридичну неоднозначність ситуація була заморожена — один з ключових органів судової гілки влади де-факто припинив свою роботу. Водночас проти низки проросійських народних депутатів, наближених до верхівки російського керівництва, Рада національної безпеки та оборони України (РНБОУ) у лютому 2021 р. впровадила персональні санкції. Після цього активність проросійських сил в Україні стрімко знизилася.

Команда Володимира Зеленського продовжувала реформи, розпочаті у попередній період. Зокрема, на завершення реформи децентралізації було впроваджено новий адміністративно-територіальний поділ, за яким утворено 136 районів і 1469 територіальних громад. Значним досягненням стало завершення **земельної реформи**, старт якої розпочався ще за президентства Леоніда Кучми: у березні 2021 р. Верховна Рада скасувала мораторій на продаж-купівлю земель сільськогосподарського призначення. Помітними були ініціативи В. Зеленського в гуманітарній сфері. Зокрема, 1 липня 2021 р. за його ініціативи Верховна Рада ухвалила закон «**Про корінні народи України**», який визнав, що корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострова, є кримські татари, караїми, кримчаки. А 24 серпня 2021 р. В. Зеленський впровадив нове державне свято – **День Української державності 15 липня**.

З лютого 2024 р. Володимир Зеленський та його команда стали організаторами відсічі **широкомасштабної агресії Росії проти України** (див. пп. 4.4.2.). В умовах російсько-української війни був зроблений значний прогрес у сфері європейської інтеграції. Вже 28 лютого 2022 р. Україна подала заявку на членство в ЄС. А 23 червня 2022 р. Європейська Рада ухвалила історичне рішення **надати Україні**

статус кандидата на членство в ЄС. Після цього Володимир Зеленський поставив завдання відповідальним за переговори органам державної влади бути цілком готовими до вступу в Європейський Союз настільки швидко, наскільки це можливо в умовах війни. 14 грудня 2023 р. Європейська Рада ухвалила рішення про **відкриття переговорів з Україною про вступ в ЄС**.

4.4. Збройна агресія РФ проти України з 2014 р.

4.4.1. Тимчасова окупація Росією Криму та частин Луганської і Донецької областей. Добровольчі батальйони, волонтерський рух

З послабленням позицій Віктора Януковича під тиском Євромайдану Росія активізувала підготовку до окупації Кримського півострова та дестабілізації політичної ситуації у східних та південних регіонах України.

20 лютого 2014 р. Росія розпочала військову фазу **окупації Кримського півострова**. 26 лютого було здійснено спробу політичного прикриття окупації: для її легалізації було скликано позачергову сесію Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Вона не відбулася, оскільки не було кворуму, а провести засідання без нього заважала акція протесту перед будівлею парламенту, на яку проукраїнські сили зібрали понад 12 тис. прихильників, тоді як проросійським симпатикам вдалося зібрати лише декілька тисяч.

У ніч на 27 лютого 2014 р. російські військові без розпізнавальних знаків (у західних та українських ЗМІ їх назвали «зеленими чоловічками») захопили будинок парламенту та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим у Сімферополі. Далі, не маючи кворуму, проросійські сили провели позачергову сесію, на якій змінили главу місцевого уряду та призначили референдум про статус Автономної Республіки Крим. Водночас з політичним переворотом в Сімферополі російські війська розпочала блокування українських військових частин і транспортних шляхів з материкової України до півострова.

Київ не визнав нелегітимну зміну влади в Криму. 1 березня виконувач обов'язків Президента Олександр Турчинов видав указ про приведення армії у повну бойову готовність і збори резервістів. Від застосування зброї Україну наполегливо відмовляли її західні партнери, які недооцінили агресивні наміри Росії, сподіваючись, що вона лише брязкає зброєю. 5 березня згідно з нормами Будапештського меморандуму було проведено консультації України, США та Великої Британії. Останні чітко висловилися на підтримку територіальної цілісності України, тоді як запрошена Росія проігнорувала зустріч.

14 березня 2014 р. Конституційний суд України визнав проведення референдуму в Криму неконституційним. Наступного дня Верховна Рада України прийняла рішення про розпуск кримського парламенту. Втім, незаконний «референдум» 16 березня було проведено, до того ж з численними порушеннями. Українська та кримськотатарські громади його бойкотували. Результати «псевдореферендумів» не визнала абсолютна більшість країн світу.

18 березня Кремль оголосив про **анексію Криму та Севастополя**. З того самого дня розпочалося захоплення українських військових частин та кораблів у Криму, які чинили опір окупантам. 24 березня Олександр Турчинов видав Указ про передислокацію військових частин з тимчасово окупованої території Кримського півострова в інші регіони України.

Після окупації у Криму російська влада згорнула основні громадянські свободи, передусім це стосувалося етнічних українців і кримськотатарської громади. Їх звинувачували в екстремізмі, російські спецслужби проводили обшуки, вилучали національну символіку, книжки українською та кримськотатарською мовами, припиняли діяльність громадських організацій і засобів масової інформації, заборонили в'їзд на півострів громадським активістам, примушували місцевих мешканців відмовитися від українського громадянства на користь російського, закривали українські школи й класи, факультети української мови у закладах вищої освіти тощо. У подальшому російський уряд сприяв переселенню людей з російських регіонів, щоб

змінити етнічний та соціальний склад населення Кримського півострова.

Під час активної фази окупації Криму Росія, щоб відволікти увагу нової української влади, намагалася дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в східних та південних регіонах України.

Зокрема, на початку березня 2014 р. у великих містах проводилися проросійські акції, лунали сепаратистські гасла, озвучувалися заклики до Росії ввести в Україну війська. Тоді українським правоохоронцям вдалося стабілізувати ситуацію: особливо ефективно це було зроблено в Харкові та Дніпрі, тоді як в Донецьку та Луганську, попри арешти низки вождів проросійських заворушень, ситуація залишалася складною. 12 квітня угруповання бойовиків, ядро якого становили російські спецпризначенці, захопило Слов'янськ у Донецькій області, а звідти вони стали захоплювати й інші міста регіону. У відповідь на це 14 квітня Олександр Турчинов оголосив проведення **антитерористичної операції (АТО)**. 11 травня проросійські сепаратисти імітували незаконні «референдуми» про «незалежність» так званих «Донецької народної республіки» («ДНР») та «Луганської народної республіки» («ЛНР»).

20 червня новообраний Президент України Петро Порошенко виступив з мирним планом для Донецької та Луганської областей. Однак цей мирний план не влаштував Росію, оскільки не припиняв європейську та євроатлантичну інтеграцію України та не визнавав окупацію Криму.

З 30 червня українські силовики перейшли до активних дій, зокрема було звільнено Слов'янськ. Після цієї поразки Росія розширила військову допомогу сепаратистам: розпочалися ракетно-артилерійські обстріли українських підрозділів з російської території, крім того, було розгорнуто широкомасштабні поставки озброєння та військової техніки, зокрема важкої.

17 липня проросійські бойовики ракетою з поставленої Росією протиповітряної установки «Бук» збили малайзійський авіалайнер «**Боїнг**» з 283 пасажирами та 15 членами екіпажу.

Попри агресивну протидію з боку РФ, українські силовики неухильно зменшували площу території, підконтрольної проросійським бойовикам.

Героїчною сторінкою стала **оборона** (з 26 травня 2014 р. до 22 січня 2015 р.) **Донецького міжнародного аеропорту**: українських бійців, які її тримали, вороги вважали «кіборгами». Поряд зі збройними силами України, Національною гвардією і СБУ значну роль у протидії проросійським бойовикам тоді відіграли добровольчі батальйони, сформовані здебільшого із активістів Євромайдану, зокрема «Дніпро», «Азов», «Айдар» та ін. Великих масштабів набув **волонтерський рух** на підтримку українських військових і біженців із зони конфлікту (однією з найбільш активних волонтерських організацій був «Народний тил»).

Ймовірна військова поразка сепаратистів несла високі внутрішньополітичні ризики для режиму Володимира Путіна, тому до агресії проти України було залучено російські регулярні війська.

Їх вторгнення розпочалося 24 серпня 2014 р. Частина українських військ потрапила в **оточення під Іловайськом**: попри домовленості про безперешкодний прохід українських сил, росіяни стали розстрілювати колони. Українська армія, здатна завершити визволення населення Донбасу від терористів, до повномасштабних бойових дій з регулярною російською армією тоді була ще не готова.

5 вересня в рамках Тристоронньої контактної групи ОБСЄ, України та Росії було підписано «Протокол відносно спільних кроків, спрямованих на імplementацію Мирного плану Президента України Петра Порошенка та ініціатив Президента Росії Володимира Путіна» (так звані «**Мінські домовленості**» або «Мінськ-1»). Зокрема вони передбачали політичне урегулювання через надання окремим територіям Донецької та Луганської областей автономії.

Однак мирне розв'язання конфлікту не влаштовувало Росію, оскільки їй не вдалося зупинити європейський курс України. Тому Москва відійшла від вересневих мінських домовленостей: 2 листопада було імітовано «вибори» глав «ЛНР» і «ДНР» та депутатів «парламентів» із заздалегідь відомими результатами. У такій ситуації наприкінці грудня 2014 р. Верховна Рада ухвалила закон про відмову

від політики позаблоковості через агресію РФ. З другої половини січня 2015 р. бойові дії розгорнулися з новою силою. Основні бої йшли за **Дебальцево**: щоб уникнути оточення, українські сили відійшли з міста. 12 лютого було підписано «Комплекс заходів з виконання Мінських угод» (так званий «Мінськ-2»), цей документ сприяв зниженню інтенсивності бойових дій, але не містив реальної «дорожньої карти» вирішення конфлікту.

Попри перемир'я, час від часу на лінії зіткнення відбувалися спалахи ескалації. Станом на 2017 р. стало очевидним, що формат АТО не відповідав тому, що Україна по суті мала міждержавний конфлікт з Росією. Тому АТО було трансформовано у **Операцію об'єднаних сил** (ООС), що означало перехід стратегічного керівництва до Генерального штабу ЗСУ, що і було реалізовано з 30 квітня 2018 р. У листопаді 2018 р. дестабілізувалася ситуація у Чорному морі.

25 листопада українська корабельна група (два малих броньованих артилерійських катери «Нікополь» і «Бердянськ», рейдовий буксир «Яни Капу») намагалася пройти через Керченську

Верховна Рада проголосувала за припинення з 1 квітня 2019 р. дії «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ» 1997 р.

протоку в Азовське море. Російська сторона цьому перешкодила: кораблі було захоплено, а екіпажі заарештовано. Через цей інцидент Україна оголосила воєнний стан на 30 днів, але «без загальної мобілізації та обмеження конституційних прав і свобод громадян», щоб не порушувати процес проведення президентських виборів. Тоді ж за ініціативою Петра Порошенка Верховна Рада проголосувала за **припинення з 1 квітня 2019 р. дії «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ» 1997 р.**

З обранням Президентом Володимир Зеленський активізував дипломатичні зусилля, щоб владнати конфлікт з Росією. У вересні 2019 р. вдалося повернути українських моряків, захоплених в російський полон під час інциденту в Керченській протоці.

9 грудня 2019 р. у Парижі відбувся саміт «нормандської четвірки» (лідери України, Росії, Франції та Німеччини), на якому Володимир Зеленський заявив, що «Мінськ-2» не може бути реалізований і закликав шукати нові політичні шляхи. У липні 2020 р. вдалося досягти домовленостей про режим припинення вогню на лінії зіткнення. Але прогресу на переговорному треку не спостерігалось, оскільки Росія ставила політичні та безпекові умови, які заздалегідь були неприйнятні для України. Зокрема проведення місцевих виборів на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей в умовах присутності російських окупаційних військ. Стратегічною метою Росії було повернення цих територій до складу України з умовою, що їх конституційний статус дозволить блокувати європейську та євроатлантичну інтеграцію, а отже, утримувати Україну в російській зоні впливу.

Після того як Україна посилила на початку 2021 р. протидію проросійським політичним силам всередині країни, Росія вдалася до військових погроз.

31 березня вона проголосила про вихід з режиму припинення вогню та стала нарощувати військове угруповання на кордонах Україною. Певна деескалація відбулася після переговорів Президента РФ Володимира Путіна та Президента США Джо Байдена. Але восени 2021 р. ситуація знову загострилася: Москва висунула низку вимог до України та Заходу у безпековій площині, які стосувалися глобальної та європейської безпеки, і були спрямовані на розширення російської зони впливу. Коли російські ультиматуми було відхилено, Росія перейшла до широкомасштабної агресії проти України.

4.4.2. Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну (з 24 лютого 2022 р.). Російські воєнні злочини в Україні. Міжнародна підтримка України

Широкомасштабне вторгнення Росія на початковому етапі обґрунтовувала тим, що начебто Україна хотіла провести наступальну операцію щодо окупованих територій. Українська сторона це категорично заперечувала, а Володимир Зеленський запропонував

Володимиру Путіну провести зустріч віч-на-віч. Але все це у Москві проігнорували.

21 лютого 2022 р. Рада Безпеки РФ визнала «незалежність» окупованих нею територій – так званих «ДНР» та «ЛНР». Наступного дня в Росії було ратифіковано договори «Про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу» з «ДНР» та «ЛНР», які передбачали надання військової допомоги. Тоді Володимир Путін заявив про відправку військ на схід України і сформулював три вимоги до Києва: визнати анексію Криму Росією, відмовитися від перспективи членства в НАТО та «вирішити проблему Донбасу шляхом мирних перемовин і реалізації Мінських угод». Все це для України було неприйнятним.

Російське широкомасштабне вторгнення **24 лютого 2024 р.** розпочалося близько 3:40–4:00. О п'ятій ранку було оприлюднено відео з виступом Володимира Путіна з обґрунтуванням агресії, яку той назвав «спеціальною військовою операцією». Її цілями, крім «захисту» «ДНР» та «ЛНР», було вказано «денацифікацію» та «демілітаризацію» України, а також засудження українських політиків і військових, начебто причетних до «кровавих злочинів». За основним задумом Кремля, російськи війська мали швидко просунути до столиці, захопити Урядовий квартал. Після відсторонення Володимира Зеленського мало бути проведене нелегітимне засідання Верховної Ради з призначенням спікером одного з проросійських політиків, який став би виконувачем обов'язків Президента. А далі мав бути сформований маріонетковий проросійський уряд.

Через російську агресію Володимир Зеленський оголосив **воєнний стан та загальну мобілізацію**. Сили оборони України здійснювали рішучий спротив. У військоматах у Києві та інших містах спостерігалися черги з охочих виступити на захист країни. Попри первісні плани, росіянам не вдалося захопити великі міста на північному сході та сході країни. Було зірвано спробу захопити аеропорт Гостомель поблизу Києва, що унеможливило захоплення столиці, як планувалося Кремлем, за декілька днів. Водночас росіянам вдалося просунути на півдні і захопити Херсон, але їх подальший наступ на Миколаїв було зупинено, як і спроби захопити Одесу. Але їм

вдалося просунути в напрямку Запоріжжя, а також оточити Маріуполь.

Для збереження керованості країни частину уряду було евакуйовано у західноукраїнські регіони. Але очільники держави залишилися у Києві. Володимир Зеленський проводив численні міжнародні консультації зі світовими лідерами. Західні країни стали надавати фінансову допомогу, розгортати військові поставки, вводити антиросійські санкції (зокрема було заблоковано понад 300 млрд дол. російських державних коштів).

ЄС відкрив свої кордони для українських біженців (переважно жінок та дітей), яких пропускали навіть без наявності документів. У перші тижні російського широкомасштабного вторгнення за кордон виїхало 2 млн осіб, у подальшому кількість біженців становила не менше 6 млн осіб. У 2022 р. найбільше мігрантів з України прийняла **Польща**. 2 березня 2022 Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію «**Агресія проти України**», у якій засудила дії Росії.

Не маючи значних успіхів на полі бою Росія спробувала домогтися своїх цілей за столом переговорів. Вже 28 лютого на території Білорусі

Остаточно Київщина була звільнена 2 квітня 2022 р.

відбувся перший раунд мирних переговорів, на якому російська делегація намагалася безуспішно протиснути ультимативні вимоги. Не вдалося їм це зробити і на подальших переговорних раундах.

Тим часом ситуація на полі бою змінювалася не на російську користь. Силам оборони вдалося стабілізувати ситуацію і наносити росіянам великі втрати. Наприкінці березня 2022 р. вони почали відводити війська з-під Києва (остаточно Київщина була звільнена 2 квітня 2022 р.), а слідом і з інших північно-східних та східних регіонів України. Це змусило російську сторону піти на низку поступок, що було зафіксовано під час **Стамбульського раунду** переговорів 29 березня 2014 р., після якого розпочалося опрацювання фінального проекту мирної угоди.

Після звільнення українських територій було розкрито масштабні злочини, скоєні російськими військовослужбовцями проти цивільних осіб. Найбільш резонансною стала ситуація у місті **Буча** Київської області: там російські військовослужбовці вбили 637 цивільних осіб. Значний міжнародний резонанс отримала ситуація у селище **Ягідне** на Чернігівщині, де російські військові заточили у підвалі місцевої школи майже все населення села — 367 осіб, включно з 70 дітьми, та тримали їх там декілька тижнів. Після виявлення злочинів Володимир Зеленський поставив під сумнів доцільність дипломатичних компромісів із російською стороною. 14 квітня 2022 р.

14 квітня 2022 р. Верховна Рада ухвалила постанову, якою дії російських військ та російського керівництва в Україні були визнані геноцидом українського народу

Верховна Рада ухвалила постанову, якою дії російських військ та російського керівництва в Україні були визнані **геноцидом українського народу**.

З середини квітня 2022 р. Росія почала новий наступ, оголосивши своєю військовою метою повне «звільнення Донбасу» (станом на кінець 2024 р. це так і не виконано).

Героїчною сторінкою боротьби із російською агресією стала **оборона Маріуполя**, яка тривала 82 доби, а останній її осередок на території меткомбінату «**Азовсталь**» став відомий в усьому світі. Знаковою подією було знищення Силами оборони 14 квітня 2022 р. флагмана Чорноморського флоту РФ крейсера «Москва».

З початком битви за Донбас посилилася міжнародна допомога Україні, насамперед військово-технічна. При цьому кардинально змінилася номенклатура поставок — стало надходити важке озброєння. Наприкінці квітня 2022 р. відбулося перше засідання Консультативної групи з оборони України, назване за місцем проведення формат «**Рамштайн**». Тоді у ньому узяли участь представники 42 країн. У подальшому цей майданчик став важливим для розгортання воєнної допомоги Україні. Західні поставки зброї та вправність Сил оборони вже у липні 2022 р. стали змінювати ситуацію на фронті. А 29 серпня Україна розпочала контрнаступальну операцію

вздовж всієї лінії фронту, особливого успіху досягнувши на **Слобожанщині**, звільнивши територію площею до 8500 км та 388 населених пунктів.

Росія у відповідь на воєнні успіхи України здійснила спробу **анексії окупованих територій**. За стандартною нелегітимною схемою була проведена імітація референдумів, після чого Росія 30 вересня 2022 р. оголосила про введення до свого складу Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей України. Це не визнала жодна країна світу, за виключенням Північної Кореї, а 12 жовтня 2022 р. Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію із засудженням незаконних «референдумів». Водночас Рада національної оборони та безпеки України 30 вересня ухвалила рішення про неможливість проведення мирних переговорів з Володимиром Путіним.

Росія стала погрожувати застосувати проти України тактичну ядерну зброю, але завдяки тиску міжнародного співтовариства, зокрема США, відмовилася від цих планів. Натомість Росія розпочала наносити ракетно-дронові удари по українській цивільній інфраструктурі, зокрема об'єктах енергетики, намагаючись спричинити гуманітарну катастрофу. Україна реалізувала заходи з децентралізації своєї енергетики та захисту енергооб'єктів, а союзники розпочали поставки сучасних систем протиповітряної оборони і погодилися на поставку бойових літаків.

Українською відповіддю на російські спроби анексії території та на обстріли цивільних об'єктів стало продовження контрнаступу. Зокрема 11 листопада був **звільнений Херсон**. Загалом до кінця 2022 р. Збройні сили України звільнили 40% окупованих під час широкомасштабного вторгнення територій і 28% всіх окупованих Росією територій. В процесі звільнення територій викривалися нові випадки російських злочинів. Зокрема, за даними Генерального прокурора, лише на деокупованих територіях Херсонської області було знайдено щонайменше дев'ять російських катівень, там також виявлено тіла 432 цивільних, яких було вбито.

Незважаючи на війну, Україна демонструвала свою відповідальність як член міжнародного співтовариства і як один ключових глобальних постачальників продовольства. З початком

широкомасштабного вторгнення і блокуванням росіянами українських портів поставки українського продовольства припинилися — на межі голоду опинилося населення найбільш бідніших країн Африки. Після жорсткої дипломатичної боротьби 22 липня 2022 р. було підписано угоди щодо **Чорноморської зернової ініціативи** — Україна її підписала з ООН та Туреччиною, окремо з ними підписала угоду Росія. Це дало змогу відновити український продовольчий експорт та стабілізувати ситуацію. Водночас 15 листопада 2022 р. Київ оголосив про запуск гуманітарної продовольчої програми «**Зерно з України**», суть якої полягала в прямій закупівлі країнами-учасниками проекту агропродукції в українських виробників та передачі її країнам, що перебували на межі голоду. За рік, коли Росія вийшла з Чорноморської зернової ініціативи, Україна оголосила, що організувала альтернативний транспортний коридор у Чорному морі, щоб продовжити поставки, а Військово-морські сили України забезпечили його безпеку.

У 2023 р. – першій половині 2024 р. ситуація на фронті дещо стабілізувалася. Росіяни, користуючись своєю перевагою в живій силі, техніці та боєприпасах, намагалися здійснювати повзучий наступ на Донбасі, маючи локальні успіхи, які їм вартували неспіврозмірних утрат. Водночас Україна також намагалася контратакувати, але це не принесло очікуваних результатів. Росія продовжувала ракетно-дронові обстріли цивільної інфраструктури України, натомість українська сторона відповідала атаками безпілотників по воєнних об'єктах вглиб російської території.

Водночас відбувалася потужна дипломатична боротьба. Володимир Зеленський представив «**Формулу миру**» (вперше це було зроблено на саміті «Великої двадцятки» 15 листопада 2022 р.), яка складалася з 10 пунктів: радіаційна та ядерна безпека; продовольча безпека; енергетична безпека; звільнення всіх полонених та депортованих; виконання Статуту ООН та відновлення територіальної цілісності й світового порядку; виведення російських військ та припинення бойових дій; повернення справедливості (створення спеціального суду над Росією); протидія екоциду; недопущення ескалації; фіксація закінчення війни. 15-16 червня 2024 р. у Швейцарії

відбувся **Глобальний саміт миру**, на якому обговорювали «Формулу миру» та окреслювали параметри можливих мирних переговорів. У заході узяли участь представники 93 країн та восьми міжнародних організацій, тоді як Росію свідомо не запрошували. Після того розпочалася підготовка до другого Глобального саміту миру, на який вже може бути запрошена й російська делегація.

З другої половини 2024 р. відбулися зрушення на фронті. Росія спробувала розширити лінію зіткнення і розпочала наступ на Харківську область і готувалася до операції в Сумській області. Сили оборони зірвали ці плани: вони не лише зупинили російське просування, але з 6 серпня українські підрозділи вступили в **Курську область РФ**. Не маючи здатності змінити ситуацію на полі бою, Росія знову вдалася до ракетного терору та ядерних загроз, а також узяла курс на інтернаціоналізацію конфлікту — намагається залучити північнокорейських військовослужбовців до війни з Україною. У таких умовах Київ поставив питання перед союзниками щодо прискореного вступу в НАТО та розширення військово-технічної допомоги. Нарешті, є певні сподівання, що новий Президент США **Дональд Трамп** активізує зусилля для настання в Україні сталого, а головне справедливого миру.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бокань В., Історія української культури: навчальний посібник / В. Бокань, Л. Польовий. — Київ : МАУП, 2002. — 256 с.
2. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / В. Верига. — Львів : Світ, 1996. — 447 с.
3. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. / А. Волощенко. — Київ : Наук. думка, 1974. — 223 с.
4. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я Грицак. — Київ : Генеза, 1996. — 360 с.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. — Київ : Либідь, 1993. — 288 с.
6. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопрац / І. Дзюба. — Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 718 с.
7. Кордон М. Історія української культури: навчальний посібник / М. Кордон. — Львів : Магнолія, 2006. — 335 с.
8. Крижановська О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку ХХ ст.) / О. Крижановська. — Київ : Аквілон–Прес, 1998. — 134 с.
9. Реєнт О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. / О. Реєнт // Український селянин. — 2006. — Вип. 10. — С. 6-16.
10. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. — Київ: Альтернативи, 1999. — 336 с.
11. Сарнацький О. Ставлення та дії верхівки Російської імперії щодо українських політичних партій у Наддніпрянщині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / О. Сарнацький // Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць. — Дніпро : Вид-во ДНУ. — 2018. — Вип. 13. — С. 24-36.
12. Шандра В. Україна в ХІХ столітті: доба модернізації / В. Шандра, О. Аркуша. — Київ: Академперіодика, 2022. — 706 с.

13. Велика війна 1914 – 1918: витоки, характер, наслідки : монографія / [наук. ред. д.і.н. проф. С. С. Трояна]. — Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. — 536 с.
14. Верстюк В. Українська Центральна Рада : навчальний посібник / В. Верстюк. — Київ : Заповіт, 1997. 344 с.
15. Гай-Нижник П. ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.) / П. Гай-Нижник. — Київ, 2018. 146 с.
16. Гай-Нижник П. Переворот П. Скоропадського: причини і рушійні сили. Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / П. Гай-Нижник. — Київ : Парламентське вид-во, 2009. — С. 213-233.
17. Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П. Гай-Нижник. — ЩеК; 2010. — 303 с.
18. Герасимов Т. Ілюзія проти реальності: український досвід Першої світової війни / Т. Герасимов, І. Романюк // Емінак: науковий щоквартальник. — 2024. — 3(47). — С. 130-146.
19. Кордон М. Культура і духовне життя в Україні у 1917–1920 рр./ М. Кордон // Збірник Шляхами творення української державності: за матеріалами регіональної науково-практичної конференції «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках» (до 85-річчя Другого Зимового походу). — Житомир. — 2006. — С. 120-125.
20. Кульчицький С. Центральна. Рада. Утворення УНР / С. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1992. — № 5. — С. 71-88
21. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазаревич. — Тернопіль : Джура, 2005. — 592 с.
22. Погуляєв О. Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції (1917–1921рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / О. Погуляєв. — Київ, 2019. — 244 с.
23. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. Київ : Генеза, 2004. — 480 с.

24. Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.): Інститут історії України НАН України / В. Устименко. — Київ, 2010. — 144 с.

25. Устименко В. Етнополітичний фактор в політиці Директорії УНР / В. Устименко. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — 2010. — №5. — С. 207-256.

26. Устименко В. Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР. / В. Устименко // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років. — Київ : Ін-т історії України НАНУ. — 2014. Вип. 10. — С. 230-252.

27. Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / [Заг. ред. Я. Примаченко; Авт. кол.: В. Вятрович, С. Громенко, М. Майоров, І. Патриляк, Я. Примаченко, А. Руккас]. — Харків, 2017. — 352 с.

28. Війна і міф. Невідома Друга світова / [Авт. кол: І. Бігун, С. Бутко, В. В'ятрович, К. Галушко, С. Горобець, С. Громенко, О. Зінченко, О. Ісаюк, Б. Короленко, М. Майоров, В. Павлов, Р. Пилявець, Я. Примаченко, С. Рябенко, В. Яременко. За заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова; Гол. ред. С. С. Скляр] ; Український інститут національної пам'яті. — Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 272 с.

29. Навігатор з історії України. ПОВОЄННИЙ СРСР. — Київ : Портал, 2023. — 204 с.

30. Навігатор з історії України. Світові війни. — Київ : Портал, 2022. — 299 с.

31. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» / [Заг. ред. Г. Єфіменка; Авт. кол.: Єфіменко Г., Примаченко Я., Юркова О.] — Харків, 2017. — 352 с. — (Історія без цензури)

32. Декларація про державний суверенітет України, 16 липня 1990 р. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

33. Акт проголошення незалежності України, 24 серпня 1991 р. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

34. Конституція України, 28 червня 1996 р. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
35. Філософія Української Формули миру// Сайт Президента України. — Режим доступу: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/19/45/a0284f6fdc92f8e4bd595d4026734bba_1691475944.pdf
36. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. — Київ, 2016. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/11051>
37. Головка В. Україна незалежна (1990-2019)/ В. Головка// Енциклопедія історії України. Т. Україна-Українці. Кн. 2. — Київ, 2019. С.345-446. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0014837>
38. Головка В.В. Збройна агресія Російської Федерації проти України / В.В. Головка // Енциклопедія історії України: Додатковий том. — Кн. 1: А-Я. — Київ, 2021. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=zbrojna_agresija_rosijskoji_federatsiji_protu_ukrajiny
39. Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України / В. Головка. — Київ, 2023. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0017873>
40. Головка В., Якубова Л. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990-2019) / В. Головка, Л. Якубова. — Київ, 2021. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0016478>

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ І. ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	4
1.1. Давня історія України	4
1.1.1. Початок залюднення території України	4
1.1.2. Особливості Трипільської культури (матеріальний світ і господарство).....	5
1.1.3. Кочові народи. Скіфське царство (Товста могила. Золота пектораль)	6
1.1.4. Впливи Великої грецької колонізації на українські землі. Грецькі міста-держави. Херсонес	9
1.1.5. Велике переселення народів на території України	11
1.2. Київська держава (Русь — Україна)	12
1.2.1. Держава за перших князів (Київ — столиця Русі, договори із Візантією, політика Ольги, Дніпровський торговий шлях, віче).....	12
1.2.2. Політика Володимира Великого: язичництво, християнізація, гривня, тризуб.....	16
1.2.3. Політика Ярослава Мудрого: «Руська Правда», Анна Ярославна, Софія Київська.....	20
1.2.4. Поява окремих політичних, економічних та культурних центрів — Чернігів, Переяслав (літописання, згадка поняття «Україна»).....	23
1.2.5. Галицько-Волинська держава / Королівство Руське (король Данило, Львів, взаємодія з Золотою Ордою)	25
1.3. Українські землі в другій половині XIV — першій половині XVI ст.	28
1.3.1. Велике князівство Литовське (Литовсько-Руська держава) і Королівство Польське (1340/1349-1569) (Луцький замок, магдебурзьке право, шляхта, поява козацтва, Дмитро Вишневецький, Хортицька Січ).....	28
1.3.2. Кримське ханство: ханський палац у Бахчисараї, династія Гераїв	32

РОЗДІЛ II. НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	34
2.1. Українські землі у складі Речі Посполитої та інших держав	34
2.1.1. Вплив української еліти на політичні процеси та парламентаризм у Речі Посполитій (Люблінська унія 1569 р.). Князі Острозькі.....	34
2.1.2. Правовий статус українських земель та населення у Речі Посполитої (Литовські статuti)	36
2.2. Українське козацтво та Запорозька Січ	39
2.2.1. Організація влади (козацька демократія, кошовий отаман, гетьман, козацька старшина)	39
2.2.2. Діяльність запорозького козацтва (Петро Конашевич-Сагайдачний)	41
2.3. Держава Військо Запорозьке (середина XVII — кінець XVIII ст.)'	43
2.3.1. Утворення Гетьманщини. Богдан Хмельницький	43
2.3.2. Влада та символи Козацької держави (клейноди)	47
2.3.3. Діяльність видатних гетьманів (Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик).....	49
2.4. Кримське ханство — держава кримськотатарського народу ...	53
2.4.1. Влада, територія, устрій.....	53
2.4.2. Дипломатичні відносини і військові союзи з Військом Запорозьким (Іслам-Герай III).....	54
2.5. Традиції, культура, релігія	57
2.5.1. Релігія та церква. Берестейська унія. Петро Могила. Релігія кримських татар	57
2.5.2. Козацьке бароко. Освіта (Львівська братська школа, Острозька академія, Києво-Могилянська академія. Григорій Сковорода).....	60
2.6. Суспільно-політичні та соціально-економічні процеси на українських землях Російської та Австрійської/Австро-Угорської імперії (кінець XVIII — початок XX ст.)	63
2.6.1. Імперська політика російського самодержавства на українських землях.....	63

2.6.2. Українські землі в імперії Габсбургів: парламентаризм, конституційний та виборчий процеси.....	66
2.7. Український національний рух	70
2.7.1. Національне пробудження: «будителі», «Руська трійця», Кирило-Мефодіївське товариство, Головна руська рада, поява національного прапора	70
2.7.2. Становлення національного руху: громадівський рух, народовці, поява національного гімну	73
2.7.3. Поява українських політичних партій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Ідея національної суверенної незалежної держави	76
2.8. Становлення української модерної культури	80
2.8.1. Українська мова, література і театр у ХІХ столітті.....	80
2.8.2. Поява університетів в Україні.....	84
РОЗДІЛ ІІІ. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	87
3.1. Україна в Першій світовій війні. Початок української революції (1917 – квітень 1918 рр.)	87
3.1.1. Прагнення держав-учасниць Першої світової війни та українців	87
3.1.2. Східний фронт. Українські січові стрільці	89
3.1.3. Українська Центральна Рада. Михайло Грушевський (концепція території України).....	92
3.1.4. Універсали Української Центральної Ради, символіка УНР, грошова одиниця	93
3.1.5. Перша війна більшовицької Росії з УНР.....	97
3.1.6. Кримськотатарський національний рух. Роман Челебіджіхан	99
3.2. Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення державності (1918-1923 рр.).....	101
3.2.1. Українська Держава. Павло Скоропадський.....	101
3.2.2. Західноукраїнська Народна Республіка. Кость Левицький... 103	
3.2.3. УНР часів Директорії. Акт злуки УНР та ЗУНР. Симон Петлюра	106

3.2.4. Друга війна більшовицької Росії з УНР (Варшавська угода між УНР та Польщею). Холодноярська республіка	108
3.2.5. Більшовицький режим в Україні (червоний терор, масовий голод у південних губерніях УСРР 1921-1923 рр.).....	113
3.2.6. Культура та духовність (УАН, Володимир Вернадський, УАПЦ, більшовицька українізація)	115
3.3. Україна в 1923-1939 рр.	118
3.3.1. Вхідження УСРР до складу СРСР (1923 р., федерація). Національна політика радянської влади в УСРР. Автономні Кримська та Молдавська СРР	118
3.3.2. Суспільно-політичне життя (утвердження однопартійності, масові репресії, концентраційні табори, культ особи, радянська пропаганда)	122
3.3.3. Економічна політика в УСРР (НЕП, директивна економіка, форсована індустріалізація, насильницька колективізація, опір селянства)	126
3.3.4. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид Українського народу.....	130
3.3.5. Культура та духовність («розстріляне відродження», антирелігійна кампанія).....	133
3.3.6. Українські землі у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини (національна політика та міжнаціональні відносини, Андрей Шептицький, Організація українських націоналістів)	137
3.3.7. Карпатська Україна (1938-1939 рр., Августин Волошин).....	141
3.3.8. Українська еміграція. Уряд УНР у вигнанні	144
3.4. Україна в роки Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1939-1953 рр.)	148
3.4.1. Початок Другої світової війни (Пакт Молотова – Ріббентропа 1939 р., радянські анексії, радянська політика)	148
3.4.2. Окупація України військами Німеччини та її союзниками («Новий порядок», Голокост)	151
3.4.3. Український визвольний рух (Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р., Українська повстанська армія, Степан Бандера, Роман Шухевич).....	154
3.4.4. Депортація та геноцид кримських татар радянською владою — 1944 р.	157

3.4.5. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом	160
3.4.6. Наслідки Другої світової війни для України (Україна – співзасновниця ООН, становлення західних кордонів УРСР).....	164
3.4.7. Радянський політичний режим в УРСР в 1945-1953 рр. (масовий голод 1946–1947 рр., ідеологічні кампанії).....	167
3.4.8. Повоєнна радянська та репресії у західних областях УРСР (операції «Вісла» і «Захід» — 1947 р., ліквідація греко-католицької церкви в УРСР).....	170
3.5. Україна в СРСР 1953-1999 рр.....	174
3.5.1. Вплив десталінізації та лібералізації політичного режиму на Україну («шістдесятництво», Ліна Костенко)	174
3.5.2. Вхідження Кримської області до складу УРСР (1954 р.).....	178
3.5.3. Ідеологізація суспільного життя в Україні в період «застою» («радянський народ», асиміляція, російщення).....	180
3.5.4. Дисидентський рух (Левко Лук'яненко, Василь Стус, Алла Горська, кримськотатарський національний рух). Українська Гельсінська група	185
3.5.5. Вплив «перебудови» на Україну (гласність, Народний Рух України, В'ячеслав Чорновіл).....	188
3.5.6. Чорнобильська катастрофа (1986 р.)	192
РОЗДІЛ IV. СУЧАСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	194
4.1. Становлення незалежної України (1990-1994 рр.).....	194
4.1.1. Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) та її значення.....	194
4.1.2. Проголошення Акта проголошення Незалежності України (24 серпня 1991 р.) та його історичне значення. Законодавче забезпечення Незалежності (кордони, громадянство, ЗСУ тощо).....	197
4.1.3. Референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р. Президент Леонід Кравчук. Міжнародне визнання України.....	200
4.1.4. Державна символіка (гімн, прапор, герб).....	203
4.2. Україна в 1994-2003 рр.	207

4.2.1. Президентство Леоніда Кучми (ухвалення Конституції України 1996 р., запровадження гривні)	207
4.2.2. Ядерне роззброєння України. Будапештський меморандум 1994 р.	211
4.3. Україна в 2004-2024 рр.	216
4.3.1. Помаранчева революція та її суспільно-політичні наслідки. Президентство Віктора Ющенка (зближення з НАТО, ЄС, економічні війни з Росією, Закон про визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом українського народу 2006 р.)	216
4.3.2. Президентство Віктора Януковича (зближення з Росією, відмова від угоди про асоціацію з ЄС)	220
4.3.3. Причини, перебіг та суспільно-політичні наслідки Революції Гідності («Євромайдан», «Небесна Сотня», повалення авторитарного режиму)	223
4.3.4. Президентство Петра Порошенка (євроінтеграційні процеси: угода про асоціацію між Україною та ЄС, режим безвізового в'їзду громадян України у країни ЄС). Створення ПЦУ	228
4.3.5. Президент Володимир Зеленський. Офіційні переговори про членство України в ЄС	233
4.4. Збройна агресія РФ проти України з 2014 р.	236
4.4.1. Тимчасова окупація Росією Криму та частин Луганської і Донецької областей. Добровольчі батальйони, волонтерський рух	236
4.4.2. Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну (з 24 лютого 2022 р.). Російські воєнні злочини в Україні. Міжнародна підтримка України	241
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	248

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ:

стислий виклад

Посібник

для підготовки до іспиту іноземців, осіб без громадянства,
які мають намір бути прийнятими до громадянства України

Науково-методичний центр ВФПО

Київ-151, вул. Смілянська, 11

тел. 242-35-68